

821.512.
М-25

АЛИШЕР НАВОИЙ

ҲАЙРАТ
УЛ-АБРОР

МАТН, НАСРИЙ БАЁН,
ШАРҲ, ЛУҒАТ

БИРИНЧИ КИТОБ

821.512
М-25

Алишер Навоий

ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР

Матн, шарҳ, насрий баён, луғат

Биринчи китоб

Муқаддима бооблар

Шарҳ ва насрий баён муаллифи

Ақром Малик

— 3550 —

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAKBUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI SHIRSHO
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AKBOROT RESURS MARKAZI
1-FILIALI

Тошкент
«TAMADDUN»
2021 йил

УДК 821.512.133-1
КБК 83.3.(50)
М 25

Малик, Ақром.

Алишер Навоий: «Ҳайрат ул-абор» (Матн, шарҳ, насрий баён, луғат) / Виринчи китоб: мукаддима / А.Малик. – Т.: «ТАМАДДУН» нашриёти, 2021. – 472 б.

Қўлингиздаги китоб Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-абор» дostonининг мухтасар шарҳи, матн, насрий баён ва луғатни ўз ичига олади. Китобда замонавий герменевтик ва феноменологик тадқиқот методлари билан бир каторда муштов адибутиимизда мавжуд бўлган шарҳ илми анъаналарига суянишган. «Ҳайрат ул-абор» dostonи учун ёзилган шарҳ уч китобдан иборат ва қўлингиздаги биринчи китоб асрнинг дастлабки наъирига бир бо- биши ўз ичига олган бўлиб, филология ўнлашиши мутахассислари, таълиқлар ва кенг китобхоналар оммаси учун мўлжалланган.

Насрий баённи таъриғида бевосита шитирок элган ва ким- матли маслаҳатларини аймаган шоир, устоз шайхон Абдулҳамид ПАРДЯЕВА самимий миннатдорчилигини изҳор этади.

Шарҳ ва насрий баён муаллифи:

Ақром МАЛИК

Масъул муҳаррир:

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ,

филология фанлари доктори, профессор

Илмий муҳаррир:

Олимжон ДАВЛАТОВ,

филология фанлари бўйича фалсафа доктори

Тақризчилар:

Нурбой ЖАББОРОВ, филология фанлари доктори, профессор

Узоқ ЖўРАКУЛОВ, филология фанлари доктори

Дилнавоз ЮСУПОВА, филология фанлари доктори

ISBN 978-9943-5120-5-4

© А.Малик
© «ТАМАДДУН» нашриёти, 2021

Ҳайрат ул-абор

НАВОИЙ ҲИҚМАТЛАРИ МАЪНАВИЙ МАДАД БЎЛИШИНИ ИСТАБ

(Сўзбоши ўрнида)

Ҳазрат Алишер Навоийнинг замондошлари ўз китобларида улў мутафаккир шоир ва давлат арбобининг халқ ичида машҳур бўлган бир неча унвонларини санаб ўтадилар. Жумладан, Давлатшоҳ Самарқандий ўз таъкирасида шоирни Низомуддин Амир Алишер деб таништиради. Султон Ҳусайн Бойқаро ҳам ул зотни «Ҳазрати султоннинг яқин кишиси, қудратли салтанат устуни, мамлакат таянчи, ҳақ ва ҳақиқат ва дин низомии» деган унвонлар билан улуғлаган. «Низом» сўзининг луғавий маъноси «тартиб» демакдир. Инсонга нисбат берилганда «намуна» маъносини беради. Ҳазрат Навоий Қуръони карим кўрсатмалари ва Расули Акрам (с.а.в.) суннатларига ҳадди аъло даражасида рив қилган Буюк Тақво соҳиби эди. Ул зотнинг ҳаёт йўли буюк суфийлар ҳам

ҳавас қилгудек ҳақиқий Ошиқ йўли эди. Ҳазратнинг хулқ-атворидан ибрат олмоқ, ғазилатларини ўзлаштирмак, у кишининг панду насихатларига амал қилмоқ, эътиқод ва аъмолларини ўзига низоми қилиб олмоқ шараф ҳисобланган. Ал-ҳақ, ул зот эътиқоду иймонда комил, илму маърифатда ягонаи даврон эдилар. Шунинг учун ҳам ҳазрат Мир Алишер Навоӣ Низомиуддин, яъни Диннинг низоми деб улуғланган

Ул зотнинг «Ҳайрат ул-аброр» асари бошқа асарлари каби айни инсонни камол топтиришга қаратилган жиддий асардир. Унда ҳазратнинг чуқур илми, мутафаккир сифатидagi кент ва чуқур таҳлили, чин мусулмон ва тақво соҳибӣ сифатидagi маъсум қалби кечинмалари, валийлариға хос мушоҳадалари, доғнишмандона ўғитлари ўз ифодасини тошган. Бу дoston «Ҳамса»нинг бошқа дostonларига очкич вазифасини ўтайди. Кимки «Ҳайрат ул-аброр»ни тушуниб ўқиса ва маъносини укса кейинги дostonлардagi сюжет ва образлар ҳадиси шарифдagi «ал-мажозу кантарату-л-ҳақиқа» лафзига мувофиқ Аллоҳ ҳақиқати ва Қоинот низоми шарҳига бориб тақалишини англайди.

...Мир Алишер Навоӣ «Ҳамса»сини тугатиб, Султон Ҳусайн Бойқароға келтирганда султон дебдилар:

– Анча вақтдан бери сиз билан ўртамизда бир гап борки, шунӣ бугун ҳал этмағимиз даркор.

Гап шунда эдики, Ҳусайн Бойқаро ҳамиша Амир Алишерни ўз пири деб эълон қилишни истар, аммо амири кабир эса: «Аллоҳ, Аллоҳ! Нима деясиз, биз муридмиз, сиз эса ҳаммага пир!» дерди.

Хуллас, бу гап ҳам биров торттигандек бўлишди. Охири султон сўради: «Хўб, пир киму мурид ким?» Ҳазрат Навоӣ дедилар: «Мурид шукӣ, пирнинг муроди нима бўлса, муриднинг ҳам муроди шу бўлиши керак!» Шунда подшоҳ оқ отни келтиришларини буюрди... Мирзо деди: «Демак, сиз муриду мен пир бўладиган бўлсам, менинг хоҳиш-муродим шукӣ, мана шу отга минасиз ва мен отнинг жиловини тутиб, олдингизда юраман. Сарой аёнлари олдида ноилож аҳволда қолган Навоӣнинг отга минишдан ўзга чораси қолмади...»

Бу нақл Ҳазрат Навоӣнинг кичик замондоши Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъу-л-вақоеъ» асаридан. Ҳусайн Бойқаронинг улут шоирға муносабати ўз тилидан ҳам баён этилган. Султоннинг Навоӣ таърифидagi рисоласи «Ҳайрат ул-аброр»билан бирға кўчирилган алоҳида кўлёзма нусха ҳолида бизгача етиб келган. Балки уни Султоннинг ўзи буюртиргандир. Бу муҳим эмас. Муҳими, Султон «Ҳайрат ул-аброр»ни ўқиб Навоӣ-

нинг Аллоҳ Ҳақиқати, Коинот қонуниятлари, Инсон феномени масалаларида валийлarga хос дақиқлик билан фикр юритганидан ҳаяжонга тушади ва таърифига тил ожиз сўз бойлиги ҳамда ифода услубига эга бўлган тенгсиз мутафаккир шоир қаршисида турганини англаб етади. Унинг ғоят мутаассир бўлганини қуйидаги эътирофидан ҳам билса бўлади: «...ва лекин маъоний абақорига бу кунга қадар ҳеч киши туркона либос кийдурмаган... Ва ал-ҳақ, чун бу ҳумоюн фурсатга ва бу рўзафзун давлатга «Ҳамса» панжасига илиг урдию анинг итмомига жилд келтурди... анинг афсоналари рангинлигини абаёти сеҳройинлигин ва тарокиби матонатину маъонийси латофатин мутолаа қилган киши билгай-йу мулоҳаза қилган киши фаҳм этгай». Ҳақ гап. Кейинги асрларда ҳам ҳар кимки Навоий «Ҳамса»сини ўқир экан, унинг ботиний маънолари устида мулоҳаза юритган, чуқур изланган. Чуқурлашган сари унинг талқинлари инсонни ғайб оламига етакловчи йўлларга олиб чиқар, инсон идроки ожиз бўлган сарҳадлар ҳақиқатини сўйлагандек, ўз вужуди ва Мутлақ вужуд ўртасидаги муносабатларга жавоб топгандек бўлар, инсон амаллари, ҳулуқ атвори, инсон камолоти қазову қадар жодасида ирода эркинлигига бўйсундирилганини тушуниб етишига сабаб бўлган. 1832

йилда номаълум котиб томонидан кўчирилган Навоий «Ҳамса»си сўнгида шундай мисралар ёзиб қолдирилган:

*Навоийки, ул жомеи суруу жаҳр...
Анинг ҳар сўзидур муаймо мисол,
Анго сзмгандын хирад нутқи лол.
Жаҳон ганжи ҳар байтидадур нуҳон,
Ки ҳар ганжидадур нуҳон бир жаҳон...*

«Ҳайрат ул-аброр» юртимизда бир неча бор чоп қилинган. Устоз навоийшунослар томонидан насрий баёни ҳам нашр этилган. Уларда асарнинг ғоявий мазмун-моҳияти тарбиявий жиҳатларини ҳисобга олиб зоҳирий шарҳланган. Бирок байтларнинг қабрида яширин ётган ғайб сир-синаатлари шарҳи ҳали амалга оширилмаган эди. Ақром Малик ушбу асарнинг янги шарҳига киришиб, улўф навоийшунос олимларимиз учун армон бўлиб қолган муҳим бўшлиқни тўлдирishга ҳаракат қилган.

«Ҳайрат ул-аброр» асари том маънода илоҳиёт мавзусида битилган бўлиб, унда Ғаратувчи илми ва қудрати ҳамда қомил инсон эътиқоди ҳақида сўз боради. Биринчи бобда «Бисмиллаҳ» таърифида Ғаратувчи қудрати. иккинчи бобда Аллоҳнинг яратувчилик илми моҳияти васф этилади, Унинг яратиклари ҳикмати тўғрисида мулоҳаза юритилади. «Ҳайрат ул-аброр» достонининг учинчи боби-

да Аллоҳнинг яққалиги, азалий ва абадийлиги, коинотнинг яралишидан мақсад, инсоннинг муқаррам этилгани ва бунинг сабаблари ҳақида сўйланади.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг навбатдаги тўрт боби муножот жанрида битилган бўлиб, биз уларда мутафаккирининг тавҳид, иймон, олам интиҳоси ва инсоният қазову қадари ҳақидаги Навоиннинг илоҳийта доир мулоҳазалари билан танишамиз. «Ҳайрат ул-аброр» дostonидаги кейинги беш боб наът йўналишида бўлиб, уларда Расулulloх соллalloху алайҳи ва салламнинг дунёга келиши сабаблари ҳамда Исломият олдидagi буюк хизматлари акс эттирилади. Шорих ёзди: «Сўнгги пайғамбар Муҳаммад соллalloху алайҳи ва салламнинг юборилишлари инсоният учун энг улкан саодат эди. Ул зот одамзоднинг чантақда қолган фикратини озодликка чиқариб, туман ва зулмат ичидagi қалбларни нур ва ёғду ила нажот йўлига чорладилар. Расулulloх соллalloху алайҳи ва саллам инсоният тарихида бекийс, Одам боласига берилиши мумкин бўлган барча олижаноб хислатларнинг соҳиби эдилар. Ҳазрат Алишер Навоий масалага шу нуктадан туриб ёндашади – коинотдан аввалроқ Расули акрам соллalloху алайҳи ва салламнинг нурлари яратилгани ҳақида сўзлагач, ул зотнинг болалик ҳолатларини наврас ниҳолга қиёслайди. Наврас ниҳол – гўдақлик, ўсиш-ўлга-

йишнинг истиорасидир. Бу ниҳол қирқ йилгача қийғос туллади. Туллари ҳаё ва адабдан иборат эди. Қирқ ёшида бу ниҳол бақувват бир дарахтга айланди, у дарахтда нубувват – пайғамбарлик меваси битди. Яъни Расули акрам (с.а.в.) айни камолотга етганларида Аллоҳ ўз фариштаси Жаброил алайҳиссаломни йўллаб, ул зотнинг пайғамбар эканларини ўзларига ваҳий қилди. Пайғамбаримиз соллalloху алайҳи ва саллам бир дарахт каби ўсдиларки, шохлари Аршга етди – коинотнинг чегарасида ўсувчи Сидратул мунтаҳо деб номланган дарахтдан ҳам юксалди, соялари эса раҳмат ўларок икки оламни ўз бағрига олди. Бу тамсилнинг замирида Расули акрам (с.а.в.) ни оламларга раҳмат бўлиб келган пайғамбар эканликлари таъкидланмоқда. Шунингдек, меърож кечаси фалакларга кўтарилишлари билан боғлиқ мўъжизага ишора ҳам мавжуд.

Кўлингиздаги китоб «Ҳайрат ул-аброр» дostonининг мухтасар шарҳи, матн, насрий баён ва луғатни ўз ичига олади. Шорихнинг диний билимлари ва дунёвий тафаккури Ҳазрат Навоиннинг мукаммал соғлом эътиқоди қирраларини кашф этиш, маънолар оламига чуқур кириб бориш ва илоҳий масалаларида Навоий англаган Ҳақиқатларни ҳис этиш имконини берган. Шорих Куръони карим оятлари, шариф ҳадислар ва буюк мутафаккирларимизнинг битикларидан иқтибослар келтириш ор-

қали Ҳазрат байтлари замиридаги маъноларни тасдиқлашда анча маҳорат кўрсатган.

Ислоҳ илмий мероси тадқиқотчиларига яхши маълумки, ҳеч бир шарҳ мутлақ яқунга даъво қилмайди. Шарҳлар тадқиқотдан тадқиқотга ўтиб мукаммаллашиб бораверади. Ақром Малик шарҳи ҳам бундан мустасно эмас. «Ҳайрат ул-аброр»нинг тўлиқ шарҳлаш ишлари энди бошланаётир.

Ақром Малик навоийшуносликка «Ҳайрат ул-аброр» шарҳи билан кириб келмоқда. Ҳазрат Навоий ҳикматлари маънавий маъдад бўлишини истаб, ёш олимимизнинг кейинги босқичдаги изланишларига муваффақиятлар тилаб қоламиз. «Ҳайрат ул-аброр» асари шарҳининг биринчи китоби ўқувчиларга манзур бўлади, деган умиддамиз.

ШУҲРАТ СИРОЖИДДИНОВ,

Адабиёт бўйича I-даражали

Давлат мукофоти лауреати,

филология фанлари доктори, профессор

ЎҚИРИШ ХАТИ

Алишер Навоий ижодини ўрганиш ва ҳалқимизга етказиш борасида устозларимизнинг илмий ишлари, изланишлари ҳамиша биз учун йўлчи чироқдир. Уларга эргашиб, уларнинг тадқиқотларини ўқиб, қилишимиз керак бўлган ишларни англаймиз, улар тайёрлаган манбалардан фойдаланмоқдамиз.

Қўлингиздаги ушбу китоб ҳам устоз навоийшунослар тажрибасига таянади. Уларнинг сабоқларини умумлаштиришга ва қўллаган илмий методларини унумли истифода қилишга интилдик.

«Ҳайрат ул-аброр» достони шарҳида қуйидаги йўлдан бордик:

- 1) ўқувчинини асл матнга тайёрлаш учун аввал мухтасар шарҳни тақдим қилдик;
- 2) ҳар бир байтни ва байт насрий баёнини рақамладик, бу билан ҳар бир мисра маъносини осонроқ тушунтиришга интилдик;
- 3) насрий баёндан сўнг баъзи сўзларнинг луғатини эски ўзбек алифбосида ёзилиш шакли билан бирга тақдим қилдик.

Ўқувчиларнинг мутолаасига қулайлик туғдириш мақсадида «Ҳайрат ул-аброр»нинг шарҳи уч китоб ҳажмида бўлиши кутилмоқда. Биринчи китобга дostonнинг муқаддима боблари матни, шарҳи, насрий баёни ва луғатини жамладик. Иккинчи китобда 1 – 10-мақолатлар, учинчи китобдан 11 – 20-мақолатлар шарҳи ўрин олиши кутилмоқда.

Мазкур шарҳлар Иззат Султон, Абдулқодир Ҳайитметов, Алибек Рустамий, Пороҳон Шамсиев, Ҳамид Сулаймонов, Ёқубжон Исҳоков, Сўйима Ғаниева, Баҳром Бафоев, Содир Эркинов, Афтондил Эркинов, Ботирбек Ҳасанов, Шарафиддин Шарипов, Натан Маллаев, Юсуф Турсунов, Саидбек Ҳасанов, Ҳомидхон Исмолов, Ваҳоб Раҳмонов, Иброҳим Ҳаққулов, Нажмиддин Комилов, Ботирхон Акрамов, Азиз Каюмов, Анвар Ҳожиаҳмедов Шухрат Сирожиддинов, Мавжуда Ҳамидова, Муслихиддин Мухиддинов, Дилнавоз Юсупова, Олимжон Давлатов, Ўзбек Жўракулов, Зухра Мамадалиева, Ҳамидулла Болтабоев, Нурбой Жабборов, Абдумурод Тилавов, Каромат Муллаҳўжаева, Акрам Деҳқонов каби ўнлаб заҳматкаш олимларимизнинг илмий ишларидан, китоб ва рисолаларидан, мақолаларидан, улар тузган луғатлардан ижодий фойдаланиб амалга оширилди. Агар беҳад қадри устозларимизнинг йиллар давомида тер тукиб тақдим қилган илмий кутубхонаси бўлмаганида бу китобни ёзиш имконсиз бўлар эди, шубҳасиз.

Албатта, мукаммаллик даввосидан йироқмиз, йўл кўйганимиз камчиликлар баён этилган мақтубларингизни бажонидил қабул қилдимиз.

Ушбу камтарона ишда бизга яқиндан кўмак берган, йўл-йўриқ кўрсатган устозларимиз Дилнавоз Юсупова ҳамда Олимжон Давлатовга сaмимий миннатдорлик изҳор этамиз.

Шунингдек, китобни нашр қилишда маънавий хайрихоҳлиги ва молиявий кўмаги учун тиббиёт фанлари доктори, профессор Азамат Шамсиевга алоҳида ташаккур билдирамиз.

Ҳурмат билан,
Акрам МАЛИК

Электрон манзилимиз:
akrom_malik@mail.ru
https://t.me/hayratul_abror

БИРИНЧИ БОБ

«БИСМИЛЛАХ» ТАЪРИФИ

(Шарҳ)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

«Бисмиллаҳи раҳмонир раҳиём» – Аллоҳнинг ишга тизган дурларига ўхшайди. Бу қандай дур ёки ришта бўлди? Ундаги ип ва ҳар бир дур қиймат масаласида жондан, ҳатто, икки жаҳондан кўра афзал ҳамда қимматроқдир.

Жаҳонга – қойноғга назар солинг. Аллоҳ юлдузларни, сайёраларни, жамики самовий жисмларни, яратикларни худди гавҳар сингари яратди ва уларни бир ишга тизди, бир қараганда бу тасбиҳни эслатади. «Бисмиллаҳ» жаҳонни тутиб турган ишга ўхшайди. Чунки унда Аллоҳнинг икки буюк сифати – ар-Раҳмон ва ар-Раҳиём бор. Ар-Раҳмон сифати билан Аллоҳ қойноғдаги ҳаммага марҳамат ва шафқаткўрсатади. Ўзини рад этган, куфр келтирганларга ҳам бу дунёда раҳм қилади. Бутун оламнинг иши Аллоҳнинг ар-Раҳмон сифатидан сув ичади, тириклик кўрғасади.

Аллоҳ таоло Ўзининг ар-Раҳиём сифати ила қиймат қуни дунё ҳаётида Ўзига иймон келтирганларига раҳмат ёддиради. Қофирлар, мушриклар ва золимларга жазо бе-

ради. «Бисмиллаҳ»нинг замирига эса ана шу икки буюк исм, буюк сифат жо бўлган.

«Бисмиллаҳ»даги ҳар бир ҳарф дур, гавҳар янглиғдир.

Ганжи бақодан мурод – Аллоҳдир. Боқийлик, мангулик, ўлмаслик, абадий тириклик Аллоҳга хос. Аллоҳ боқийликнинг хазинаси, танжинасидир. Аллоҳнинг зикрига етиб келган инсонларнинг ҳаммаси «Бисмиллаҳ»ни тасбиҳ сингари ушлайдилар.

«Бисмиллаҳ»нинг тубига, ичига, аслига эътиқод ила назар солган ҳамда унинг ҳикмати тини бўтун борлиғи, ҳиссиёти, ақли ва қўнгли ила тўйган инсон тушундики, у давлат ва динга эришмоқнинг асоси. У жаннатга киришнинг хужжати.

Алишер Навоӣ «Бисмиллаҳ»ни бир неча тамсиллар ила таърифлайди. Хусусан, «Бисмиллаҳ»:

- 1) Аллоҳни зикр этгувчилар учун тасбиҳ;
- 2) динни, давлатни жиловлаб берувчи ва жаннат охуларини тутадиган банд – тузоқ;
- 3) ҳаёт суви оқиб турган дарё;
- 4) илоҳий танжани кўриқлаётган аждаҳо;
- 5) Аршни ёритиб турган қандил.

Одамзод дунё ҳаётини яшаб бораркан, сўнгги манзили – Ўлимдир. Ўлим ила гуноҳ ва хайр ишлар учун муносиб жазо ёки мукофот олгани Аллоҳнинг маҳкамасига қирилади. Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳнинг эъ-

тиқоди шу эди ва шунинг учун, «Бисмиллаҳ»-ни бир Водий – Йўл, дея атайди.

Борлиқ Аллоҳнинг ар-Раҳмон сифати ила раҳмат ва марҳамат кўриб, мавжуд экан, кинот «Бисмиллаҳ»нинг ичидадир. Одамзод кўфри ёки иймонидан қатъи назар, «Бисмиллаҳ»нинг ичида яшайди. «Бисмиллаҳ»нинг ичида нажот топади ёхуд ҳалокатга йўлиқади. Инсоният истаса ҳам, истамаса ҳам, «Бисмиллаҳ»нинг ичига қадам босади. «Бисмиллаҳ»ни бир йўл ўлароқ кесиб ўтади. Лекин бу йўлга қирадиганлар икки хайлга – икки турухга ажралади: Аҳли Қабул ва Аҳли Рад.

Аҳли Рад кимдир?

Аҳли Рад учун Тавфиқ Раҳбари – Аллоҳдан мадад етмаган. Аллоҳ – ал-Ҳодий, ҳидоятта бошловчи, ҳидоят берувчидир. Аҳли Рад Аллоҳнинг мададига суянмаган, қалби кўфр ила тўлган ва ношукур, бесаёр бандалардир. Улар учун «Бисмиллаҳ»нинг ҳар бир ҳарфи, ҳаракатлари, сукунлари, ташдидлари, нукталари кўркинч, даҳшат солади. «Бисмиллаҳ»нинг – «бо»си уларга карата: «Эй Аҳли Рад! Аллоҳнинг амрларини рад этишдан уялинглар!» – дея ибоба чорлайди. Ёки: «Акс ҳолда, сизлар учун балодан бўлак ҳамма нарса йўқ қилинган!» – деб хайкиради. «Син» эса дентизларда сузиб юрадиган наҳанг балигининг белидаги аррани эслатади. Бу арранинг ҳар бир парраси юз кемани парчалаб ташлайди.

— 3550 —

«Син» ва – «Мим» ҳарфларининг орасида эса бир йўл бор. Бу йўлда ҳумум – ташвиш ва машаққат намоён. Йўлда эсаётган шамол – самумдир, саҳронинг олов янглиғ қайноқ шамоли.

«Бисмиллаҳ»да жами учта ! – «Алиф», учта ۋ – «Ҷом» ҳарфи келади. Аҳли Радга бу олти-си олти томондан тиф сингари ҳужум қилади. Ар-Раҳийм ва ар-Раҳмон калималаридаги ۋ – «Ҳе» ҳарфлари қатл ишига жуда уста, улар румҳни – найзани эслатади.

«Бисмиллаҳ»даги ۋ – «Ро» ҳарфлари ҳаммаша ёнма-ён. «Ал-Раҳмон» ва «ал-Раҳийм» калималарининг кетма-кет келиши билан араб тили коидасига кўра аниқлик артикли хисобланган «ал» «ар»га айланади, «Ҷом» ҳарфи та-лаффузда ғойиб бўлади. Натижада, «Бисмиллаҳ»даги «Ро»лар ўзаро яқинлашади – Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳнинг тили билан айтсак, «иктирон зоҳир этади». «Ро»ларнинг бундай яқинлиги эса Аҳли Рад учун зарардан бошқа нарса эмас.

Куллоб – чантак демакдир. Куллобваш – чангакка ўхшамоқ маъносини ифодалайди. Чантак ярим ойсимон кўрол, илган ўлжасини у кўйиб юбормайди. Чангакдан овда, урушда, яккама-якка жангларда фойдаланилган. Куллобкаш эса чантакчи, яъни чантак билан ов ёки жанг қилувчи шахс. Аллоҳни танимаган Аҳли Рад учун «Бисмиллаҳ»даги «Аллоҳ» лаф-

зининг. – «Ҳе»си чангакчиға ўхшайди. – «Ҳе» харфи маҳлака – ҳалокат майдонининг ўрта-сида ўзи ҳам чангаксифат бўлиб, ҳам кўлида чангак тутиб, Аҳли Рад йўлини хатарға тўлди-ради.

Ҷ – «Ё» харфи ўзига муҳолиф бўлган томон-та қараб: «Ҳаётингни олдимда фидо эт!» – дея нидо қилади. Бу нидо замирида Аҳли Рад учун таҳдид намён.

«Бисмиллах»даги Ҷ – «Во», Ҷ – «Ё» харфларининг нуқталари бор. Бу нуқталар йўлдаги тошға ёки Аҳли Раднинг кесилган бошларига ўхшайди.

«Тирих» сўзи лутғатда «туғун», «читал», «мушкул» маъноларини беради. Аҳли Рад учун «Бисмиллах»нинг Ҷ – «Мим»лари адоқсиз мушкулот, чексиз туғунлардир.

Араб тили наҳв илмида сўзнинг охири ҳаракатсиз бўлса, бу «жазм» ҳолати дейилади. «Бисмиллах»даги жазм ўринлари Аҳли Раднинг қаршисида зирх устидан зирх кийган жангчилар каби кўринади. Араб тили сўзларидати баъзи харфларнинг иккилантириб – иккита қилиб ўқилиши ташдид дейилади. «Бисмиллах»даги ташдидлар Аҳли Рад билан шиддат ва қаҳр ила «муомала қилади».

Аҳли Рад бу водийда нимагаки қарамасин, уларнинг барчаси Аҳли Рад учун мардуллигини – қаршилигини кўрсатади.

Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳ Аҳли Рад тавсифидан сўнг, «Бисмиллах» водийси-га қадам босадиган Аҳли Қабул таърифини бошлайди. Аҳли Қабул – Аллоҳ ўз раҳматига, лутфига қабул қилган зотлардир. Аҳли Қабулнинг илк қадамидан «Бисмиллах»нинг Ҷ – «Бо»си уларга жаннатнинг башоратини беради. Шу ўринда, Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳ «шамра» сўзини қўллаган. Маъноси «шоҳ», «новда» демақдир. Ҷ – «Во» харфининг шамраси унинг новдаси, шоҳи деб тушунилади. «Бо»нинг тепага қараб турган икки «шоҳ»-часи, Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳ наздида, Аҳли Қабулга жаннатни кўрсатиб турган кўрсаткич таёққа ўхшайди.

Ҳ – «Син» харфи эса саломат йўли – Исроом йўлининг зийнати, безаги. Саодатнинг юзини кўрсатадиган ойина. Ҳ – «Мим» эса мақсад манзили томон йўл очади, балки у мақсад манзилдаги булоқдир. «Бисмиллах»нинг Ҳ – «Алиф»лари асли жоннинг ичидати шам. Ҳ – «жон» сўзида Ҳ – «жим» ва Ҳ – «нун» харфлари орасида Ҳ – «Алиф» бор. Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳнинг айтишича, «Бисмиллах»нинг «Алиф»и айнан жоннинг ичидати «Алиф»дир. У «Алиф» шам каби зулматни ёритади. Ўйни, жон бамисоли зулматнинг ичиди, «Бисмиллах» эса уни нурга чулғайди.

Ҳ – «Лом»лари эса Исроом миллатига насиб этган зафар, музаффарият, ғалабанинг байроғидир, бу байроқ ғолиблик шамолида ҳил-

пирайди. «Бисмиллаҳ» даги ﷲ – «Аллоҳ» лафзининг • – «Ҳо»си ҳувиятни ўзига жилавоҳ этган. «Хувият» бу тасаввуфда Аллоҳнинг зикрига ишорадир. Сўфийлар «Ху!», яъни у дея ёлғиз Аллоҳни назарда тутадилар. Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ «Ҳо» ҳувиятни жилавоҳ, деб шунга ишора қилган.

«Бисмиллаҳ»нинг «Ро»лари жаннат ҳовлисига кириладиган эшик, «Ар-Роҳман» ва «ар-Роҳийм» калималаридаги ﺭ – «Ҳо»лар эса ваҳдат гунаҳаси учун бешик.

Эътибор берсак, «Бисмиллаҳ»даги биринчи ﺭ «Мим» ﻡ – «Роҳман» лафзидати ﺭ «Нун»да туғайди, аynи шу «Мим» Аҳли Қабулнинг жонига тутанмас яхшиликлар тақдими этади. ﻡ – «Роҳийм» лафзидати ﻑ – «Ё» ва ﺭ – «Мим» сўзлари ёнма-ён келади, агар бу икки ҳарф алоҳида ажратиб айтилса, ﺭ – «Йам» – баҳр, денгиз маъносини беради. Бу «йам» Аҳли Қабулнинг гуноҳлари афв этилиб, қарам денгизга фарқ бўлишига бир ишора, гўё.

«Бисмиллаҳ»нинг ташдиди – чакмок, нуқталари – тош, бу иккиси орасидан олов чиқиб, «Алиф»ни шам каби ёқади. Жазми эса кўнглининг бўйнига бир халқа, маржон осади, нуқтаси бақо дуррини жоннинг ичига жойлайди. «Бисмиллаҳ»нинг ҳаракоти – унлиларни ифодалайдиган фатҳа, замма, касра Аҳли Қабул учун ионат – мадад беради, бу мадад мақсудга етиш учун қувватдир.

«Бисмиллаҳ»нинг сукунлари сокинлик кўрсатиб, «Аҳли таваккуф» – заифликдан тўхтаб қолганлар кўнглига хотиржамлик солади ва йўл кўрсатади.

«Бисмиллаҳ» водийси бўйлаб, Аллоҳ томон сайр қилиб кетаётган Аҳли Қабулнинг ҳар бир қадами остидан сочилган гардлар жондир. Бу инсонлар бошларидан оёқларига қадар жондан, балки, Аллоҳнинг зикридан иборатдир. Бу водийни кесиб ўтишда Аҳли Рад учун юз қаролиги етади, Аҳли Қабул учун эса бу йўл чаманларга, боғларга эврилади.

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳнинг айтишича, Аллоҳ лутфи ва қаҳрини икки меҳмонхона дея тамсил қилиш мумкин. Аҳли Рад ва Аҳли Қабул бу икки меҳмонхонани тўлдирлади. Бунинг ҳикмати эса Оламлар Роббисидан бўлак ҳеч ким билмайди.

Ҳар бир инсон «Бисмиллаҳ»нинг сойири – сайр қилувчидир. Бу йўлга қадам қўйдикми, йўлнинг яхши ёки ёмонлигидан ғам емаймиз, балки, Аллоҳнинг қадарига таслим бўлиб, «Бисмиллаҳ!» дея одимлаймиз. Чунки Аллоҳ таоло барча бандаларга, балки бутун мавжудотга қарам кўрсатишни ўз зиммасига олган зот. Унга мактовларнинг, ҳамду сано-нинг энг яхшилари бўлсин, Унинг қарами билангина одамзод мухтарамдир, Унинг саховати билангина инсоният эҳтиромга, ҳурматга, юксак даражаларга эришиши мумкин.

Шу билан «Хайрат ул-аброр» достонидати биринчи боб – «Бисмиллаҳ»нинг таърифига бағишланган қисм якунига етади. Куйидагича хулосалар қилишимиз мумкин.

Биринчи хулоса.

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ «Бисмиллаҳ»нинг моҳиятига, тубига бир мусулмон сифатида исломий эътиқод назари ила боққан, «Бисмиллаҳ»га берган таърифи унинг феноменини, дунёқарашини, ҳаётини, яшаган тарзини акс эттиради.

Иккинчи хулоса.

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ «Бисмиллаҳ»ни водийга – йўлга қиёслаши, ундан ҳамманинг кесиб ўтишга мажбурлиги ҳақидаги ақидаси – ислом дини инсоният учун ягона нажот дини, икки дунё саодатини таъминлайдиган ҳақ йўл, деб билганидан далолатдир.

Учинчи хулоса.

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳнинг «Бисмиллаҳ»нинг моҳиятини тушунтиришда ҳар бир ҳарфга рамзий маъно юклаши, турли тамсиллардан фойдаланишининг сабаби, бизнингча, тақдим этилаётган маънога ўқувчи, китобхон, мухотаб(хитоб қилинаётган)ни янада яқинлаштириш, ҳам ҳиссий, ҳам ақлий инонтириш мақсадидадир.

БИРИНЧИ БОБ

«БИСМИЛЛАҲ» ТАЪРИФИ

(Матн)

1. Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳим,
Риштага чекти неча дурри ятим.
2. Ҳар дур анга жавҳари жондин фузун,
Қиймат аро икки жаҳондин фузун.
3. Риштаси худ иқди жаҳон риштаси,
Дема жаҳон риштаси, жон риштаси.
4. Ганжи бако зикрига улким етиб,
Бу дур ила риштани тасбиҳ этиб.
5. Ришта эмас, турфа камандедур ул,
Давлату дин сайдиға бандедур ул.
6. Қайси каманд, ўлмади ҳарғиз каманд,
Равзаи фирдавс ғазолиға банд.
7. Бал ариғедурки, оқар жон суйи,
Йўқ, демаким жон суйи – хайвон суйи.
8. Ул су яқосида алифдин шажар,
Шамрасидин ул шажар узра самар.

9. Ёўкки ўшул риштаи гавҳар баҳо,
Ганжи илоҳийға эрур аждаҳо.

10. Ёки булар барчаси таъвил эрур,
Арши муалло аро қандил эрур.

11. Балки бу қандил аро айлаб аён,
Боғи аҳад фохтаси ошён.

12. Ёўкки, эрур маҳзани ваҳдатқа ёўл,
Ёўлу не ёўл, асру яқин ёўлдур ул.

13. Лекин эрур ҳам қатику ҳам махуф,
Уйлаки ожиздурур андин вукуф.

14. Қилғучи бу бодия қатъиға майл,
Аҳли қабулу рад эрур икки хайл.

15. Азмиға чун кўйди қадам аҳли рад,
Раҳбари тавфиқдин ўлмай мадад,

16. «Бо»си ибодин урар аввал сало,
Ёки дегай ло не бўлур жуз баҳо.

17. «Син»и наҳанг аркосининг арраси,
Юз кеманинг офати ҳар парраси.

18. «Син» била «мим»и ёўлида кўп ҳумум,
Ёўли ҳумум анингу, ели – самум.

19. «Мим»и йилони дамидин ўт сочиб,
Ёўл бошида ётибон оғзин очиб,

20. Уч «алиф», уч «лом»и солиб рустаҳез,
Олти жиҳатдин чекибон тиғи тез.

21. «Ҳе»лар учи қатл ишида тез ўлуб,
Румҳ учидек ҳар бири хунрез ўлиб.

22. «Ре»лариким зоҳир этиб иқтирон,
Фош ўлуб ондин зарари бекарон.

23. «Ҳе»си ҳалок эттали қуллобваш,
Маҳлака қалби аро қуллобқаш.

24. «Нун» чекиб эл саҳми учун ёсини,
Балки бақо зарфи учун досини.

25. «Ё»си муҳолиф сори ҳарфи нидо,
Яъни: «Эт оллимда ҳаётинг фидо!»

26. Нуқталари ул ёўл аро тошлар,
Тошлар ўлмайки, кесук бошлар.

27. «Мим»лар анда гирих узра гирих,
Жазмлар анда зирих узра зирих,

28. Ҳар сори «ташдид» тааддуд била,
Зоҳир ўлуб элга ташаддуд била.

29. Ҳар нечаким нозирӣ мақсуд ӯлуб,
Аҳли назар кӯзига марду ӯлуб.

30. Леқ қачон қатъига аҳли қабул,
Азм қилиб айласа ул ён нузул,

31. «Бо»си бурун «бо»и башорат дурур
Шамраси кирмакка ишорат дурур.

32. «Син»и саломат ӣӯлининг зийнаси,
Балки, саодат юзи ойинаси.

33. «Мим»и очиб манзили мақсадга ӣӯл,
Балки бу манзил аро сарчашма ул.

34. Ҳар «алиф»иким, ериду рон аро,
Шамъ ӯлуб ул тоза шабистон аро.

35. «Лом»лари борча ливойи зафар,
Бериб анга жилва ҳавойи зафар.

36. «Ҳо»си хувиятни қилиб жилватаҳ,
«Лом»и била қойили «Ал-мулку лаҳ».

37. Равзаи жаннатга эшиқ «ро»лари,
Ғунчаи ваҳдатга бешиқ «ҳо»лари.

38. «Мим»ки «нун»дин қилибон интиҳо,
Жонга кӯюб миннати бемунтаҳо.

39. «Ё» била «мим»и қилиб изҳори ям
Айлағали ғаркаи баҳри қарам.

40. Нуқтау ташдид анга ҷақмоқу тош,
Қилмоқ учун партав «алиф» шамъи фош.

41. Ҷазми солиб тавқ кӯнгул бӯйниға,
Нуқта бақо дуррини жон кӯйниға.

42. Ҳам ҳаракотидин ионат етиб,
Еттали мақсудка таҳрик этиб.

43. Ҳам саканоти қилиб ифшо суқун,
Анда таваккуфка бӯлуб раҳнамун.

44. Сойири чун пӯяға гомин очиб,
Гардидин агрофиға жонлар соҷиб.

45. Бош-аёғи боштин-аёқ жон бӯлуб,
Бошдин-аёғ жон неки, жонон бӯлуб.

46. Азмида ул қавмға доғ узра доғ,
Қатъида бу хайлға боғ узра боғ.

47. Ҳикмати ул қаҳр аро, бу лутф аро,
Ушбӯки тӯлғай икки меҳмонсаро.

48. То агар ӯт солса жалолити,
Лутф ила урғай сув жамолияти.

49. Истабон, эй хаста Навоий, наво,
Бўйла сафарга қилур эрсанг ҳаво,

50. Йўл ёмону яхшисидин ема ғам,
Бисмиллоҳ, дегилу кўйгил қадам.

51. «Хайру санонин лимуфизил карам»,
Ким карамидин эрур эл муҳтарам.

БИРИНЧИ БОБ

«БИСМИЛЛАҲ» ТАЪРИФИ

(Насриӣ баён)

1. Раҳмон ва Раҳийм бўлган Аллоҳнинг
исми билан! У бир қанча бебаҳо дурларни
ишта тизди.

2. Бу ипдаги ҳар бир дур жоннинг жавҳари-
дан афзал, киймати эса икки жаҳондан қий-
матли.

3. Бу ришта худди жаҳон иқдининг ришта-
сидек, йўқ, жаҳон риштаси эмас, у жоннинг
риштасидир.

4. Бокийлик хазинасининг зикрига етган-
лар – бу дурни ва риштани ўзлари учун тас-
бих этганлар.

5. Бу ришта эмас, балки ажойиб бир ка-
мандир, бу каманд ила давлат ва дин ўлжаси
кўлга киритилди.

6. У қандай каманд бўлсин! У каманд эмас,
фирдавс оҳуси учун бир банд – тузоқдир.

7. Балки, уни ариқ деб аташ керакдир!
Унинг ичида жон суви оқади, жон суви эмас,
тириклик суви!

8. Бу сувнинг ёқасида! – «Алиф»дан даракт-
лар ўсади, бу даракт устида «Алиф» шохлари-
нинг мевалари бор.

9. Йўқ, бу баҳоси тавҳарга тенг ип илоҳий
танжни кўриқлаб ётган аждаҳодир.

10. Ёки бу таърифларнинг ҳаммаси таъвил, аслида у Олий Аршнинг қандилдир.

11. Бу шундай қандилики, уни Аҳад Боғининг кўмриси ошён тутмиш.

12. Йўк, у Ваҳдат Маҳзани сари бир йўл, йўлки, энг яқин йўл.

13. Лекин бу йўл ҳам каттиқдир, ҳам хавфлидир. У йўлни кесиб ўтишга тўхтаб, ҳаракатсиз қолганлар ожиздилар.

14. Бу водийни кесиб ўтадиганлар аҳли қабул ва аҳли рад деган икки гуруҳга ажраладилар.

15. Бу йўлга Тавфик Раҳбаридан мадад бўлмай қадам қўйганлар аҳли раддилар.

16. Уларга қарата Ҷ – «Бо» «Йбо қилинглар!» – дея бонг уради. Ёки: «Сизларга бағодан бўлак не бўлиши мумкин!» – дейди.

17. Ҷ – «Син»и эса наҳанг белидаги аррадир, ундаги ҳар бир парра юз кеманинг офати.

18. Ҷ – «Син» ва ғ – «Мим»нинг йўлида машаққатни кўр! Бу йўл – ғаму ташвиш, йўлдаги ел эса қайноқ шамолдир.

19. ғ – «Мим»и илон каби йўлнинг бошига оғзини очиб ётиб олиб, оловли нафсларини пуркайди.

20. Уч ! – «Алиф» ва уч ʼ – «Лом» даҳшат солиб, олти тарафдан тин уради.

21. ʼ – «Ҳе»лари қатл ишида беҳад тезкор, найзанинг учидек ҳар бири қон тўкишга ҳозир.

22. – «Ре»лари эса ўзаро шу қадар яқинки, бу яқин туришлари билан Аҳли Рад учун чексиз зарарлар пайдо қиладилар.

23. • – «Ҳе»лари ҳалокат майдони ўртасида ҳалок этмок учун чангақдек бўлган чантак соловчилардир.

24. ʼ – «Нун»ни элни кўрқитиш учун ўз ёйига ўқ жойлайди, балки у экинни ўриш учун ўроғини ҳозирлайди!

25. ʼ – «Ё»си муҳолифларга қарата: «Менинг олдимда ҳаётингни фидо эт!» – дея нидо қилади.

26. Нуқталари йўлдаги тошлардир, тош эмас, кесилган бошлардир, аслида.

27. ғ – «Мим»лари машаққат устига машаққат! Жазмлари устма-уст қийилган зирҳдир.

28. Ташдидлари қўпайгандан қўпайиб, ҳар томондан элга шиддат кўрсатади.

29. Улар – Аҳли Рад ўз мақсудлари учун ҳар қанча бокмасинлар, кўрганлари уларнинг кўзига мардулдир – уларга қаршилиқ қилувчидир.

30. Аҳли Қабул бу йўлни кесиб ўтиш учун отланганларида...

31. ... Ҷ – «Бо» улар учун «Башорат»нинг «бо»сига айланади. «Бо»нинг саховати жаннатга киришга ишоратдир.

32. Ҷ – «Син»и саломатлик йўлининг зийнати, чиройи. Балки, саодат юзини акс эттирувчи ойина.

33. Ҷ – «Мим»и мақсад манзили томон йўл очиб беради, балки, мақсад манзилдаги сарчашмадир у.

34. Ҷ – «Алиф»лар эса жоннинг ичини макон туттан, улар тўғ тундаги шамга ўхшайди.

35. Ҷ – «Лом»лари зафар байроқлари каби, у ғалаба шамолида хилпирайдди.

36. Ҷ – «Ҳо»си ҳувиётда жилва этади, Ҷ – «Лом» эса «Мулк Уникидир!» – дейди.

37. Ҷ – «Ро»лари жаннат ҳовлисининг эшиги, Ҷ – «Ҳо»лари ваҳдат гунчаси учун бешик.

38. Ҷ – «Нун»нинг чегарасида туттаган Ҷ – «Мим»лари тутамайдиган яхшиликлари жоннинг устига кўяди.

39. Карам баҳрига фарқ этмок учун Ҷ – «Ё» ва Ҷ – «мим» биргаликда бир денгизни намоёйиш этади.

40. Ҷ – «Алиф»нинг шамини ёкиш учун ундаги нукта тошга, ташдид чакмоққа ўхшайди.

41. Ундаги жазм кўнгили бўйинига бир ҳалқа солади, нукта эса бако дурини жоннинг кўйинига кўяди.

42. Унинг ҳаракатларидан бир қувват етдики, бу билан мақсудга етмак учун ҳаракат, ғайрат пайдо бўлади.

43. Сукунлари ўзидан сукун кўрсатиб, таваккуф аҳлига – тўхтаб қолганларга йўл кўрсатади.

44. Бу йўлнинг сайр этувчиси қадам босаркан, унинг оёғи остидан кўтарилган гад атрофта жон сочади.

45. Улар бошларидан оёқларигача жонга айланади, балки Жонон зикри ила Жононнинг сифатлари ила сифатланадилар.

46. Бу йўлни кесиб ўтаркан, Аҳли Радининг юзида доғ устига доғ, Аҳли Қабулнинг йўлида эса боғ устига боғ!

47. Ҳикмат шуки, Аҳли Рад Аллоҳнинг қаҳрига, Аҳли Қабул Аллоҳнинг лутфига эришадди, бу билан қаҳр ва лутф меҳмонхонаси тўлади.

48. Аллоҳнинг жалолоти ўт солса, жамолияти унга лутф ила сув сепади.

49. Эй Навоий! Сен ҳам бир наво истаб, шундай сафарга чиқсанг,

50. ...йўлнинг яхши ёки ёмонлиги ҳақида ғам ема ва «Бисмиллаҳ!» – дея қадам бос.

51. Бандаларига саховат ва карам қилишни ўз зиммасига олган Зотга мактовларнинг энг яхшиси бўлсин! Унинг қарами билан одамзод мухтарам бўлиди.

Лутғат

Дурри ятим – ягона дур

Уқд – дона

Каманд – аркон

Ҳайвон суйи – тириклик

Шажар – дарахт

Шамра – дарахт шох

Арши муалло – олий арш

Фохта – кумри

Маҳзани ваҳдат – ваҳдат хазинаси

Махуф – кўрқинчли, хавфли, хатарли

Вукуф – вокиф, хабардор, огоҳ

Бодия қатъи – водийни кесиб ўтиш

Хайл – гуруҳ, жамоа

Аҳли рад – рад этилганлар жамоаси

Раҳбари тавфиқ – тавфиқ (ёрдам) раҳбари

– Аллоҳ

Сало – чакирик, нидо, мурожаат

Жуз – қисм; ...-дан бошқа эмас

Хумум – иссиқлик, машаққат, ғам-қайғу

Ели самум – самум шамоли: ҳамма нараса-

ни қуритиб юборадиган қайноқ шомол

Рустаҳез – ғавғо, тўполон

Тиғи тез – ўткир тиғ

Румҳ – найза

Иқтирон – яқинлашиш

Бегарон – чексиз, чегарасиз; тўлиб-тошган

Кулробаш – чантак каби

Маҳлака – ҳалокат майдони

Кулробкаш – чантакчи, чантак отувчи

Саҳм – камон ўқи; кўркув, ваҳм

Бақо заръи – бақо ўлчови

Гирих – туғун

Зирих – зирҳ, совут

Таадду – адад, санок, кўпайиш

Ташадду – шиддат, қаҳр

Марду – рад этилган

Нузул – тушиш

Шабистон – тун, кеча, қоронғу тун

Ливо – байроқ

Бемунтаҳо – тугамайдиган

Ионат – ёрдам, кўмак

Таҳрик – ҳаракатли

Саканот – сокинлик

Ифшо – фош бўлиш, очилиш

Сукун – сокин

Таваккуф – тўхташ

Раҳнамун – йўлбошчи

Сойир – сайр қилувчи

Пўя – қадам, юриш

Гом – қадам

Қатъ – кесил

Меҳмонсаро – меҳмон қўтиладиган жой,

меҳмонхона

ИККИНЧИ БОБ

ҲАМД

(Шарҳ)

«Ҳайрат ул-аброр» достонининг биринчи боби – «Бисмиллаҳ»нинг шарҳини яқунлаб, айна пайтда асарнинг иккинчи қисмига киришмоқдамиз. Мазкур қисмда Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ Аллоҳга ҳамд айтади, Оламнинг ал-Ҳолиқ сифатини таърифлайди, оламнинг яратилиши сабаблари ҳусусида сўз очади.

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ тасаввуф аҳлидан бўлиб, у киши Абдурахмон Жомий каби буюк муршидлардан, шунингдек, Самарқанддаги Абдулайс Самарқандий ҳузурда таҳсил қўгани маълум. Ул зотнинг барча асарларида исмлари зикр этилган устозларнинг таълимоти ва уларга суяниш кузатилади. Хусусан, Абдулайс Самарқандийнинг «Баҳрул улум» (Илмлар дентизи), Ҳусайн Воиз Кошфийнинг «Тафсири Ҳусайний» каби тафсирлари Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ асарларидаги тасаввуфий ғояларнинг бош манбаларидандир. Келгуси тадқиқотларимизда биз Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ асарларининг ғоявий блокларига алоҳида қиёсий бир шаклда тўхталиш ниятимиз бор. Ҳозир эса «Ҳайрат ул-аброр» достонини

шарҳлар эканмиз, асар мазмунини содда ва имкон қадар тушунарли услубда ифодалашни мақсад қилдик. Достон мазмунни билан танишиш жараёнида бизга янглик сифатида туюлган фикрларга бағрикент ва мушоҳада билан муносабатда бўлишингизни сўраймиз.

«Ҳайрат ул-аброр» достонининг иккинчи боби сарлавҳасидан маълум бўладикки, бош йўналиш – Аллоҳнинг ал-Ҳолиқ сифатини тushтиришидир.

Аллоҳнинг санъат қалами барча яратикларнинг тасвирини чизди. Зарадан бошлаб, энг улкан юлдузгача; майсадан бошлаб, энг бағанд дарахтгача; хашаротлар, ҳайвонлар, инсонлар, тоғу дашт, сув, ҳаво, маъданлар, барчасининг чехрасининг тасвири Аллоҳнинг қалами ила чизилгандир. Бу қалам ҳикматдир, у шу чехраларнинг ичида бирини биридан гўзал айтади. Натижада, кўнглилар ҳусн гулига, юлдуздек кўзлар қoшнинг ҳилолига ошиқ бўлди, боғланди. Уларни вобаста этган эса Аллоҳнинг муҳаббати ва шавқидир. Ҳеч бир ишқ Аллоҳнинг изнисиз содир бўлмайди, юзага чиқмайди.

Ҳамд – Аллоҳга бўйсин. Аллоҳга ҳамд айтиш Унинг Зоти билан вожиб. Аллоҳнинг Зоти ягона ва шунинг ўзйёқ факат Унга мактов айтишни тақозо қилади. Оламдаги барча яратиклар, аслида, бир заррадир, уларнинг ҳаммаси факат Аллоҳни улуглаш, олқишлар, олийлик ила сифатлаш ила банддир.

Аллоҳнинг Зотидаги ваҳдат – тавҳид исбот талаб этмайдиган ҳақиқат. Куёш порлаши инсон ақли учун нақадар равшан бўлса, Аллоҳнинг Зоти яккалиги ҳам шундай равшан бўлиши керак. Бунинг учун атрофга назар солсангиз, зарралардан кўра кўпроқ далил топасиз, куёшдан порлоқроқ исботларга дуч келасиз.

Аллоҳ жисми – инсон танасини мукаммал яратди, инсон вужуди коинотга ўхшайди. Бу коинотни эса Рух куёши ёритади. Шу каби Аллоҳ осмонни фируза – мовий гулшан сифатида баланд кўтариб кўйди, аслида, куёш бир гулдаста, куёшнинг гуллари атрофга – самога сочилади.

Бизнинг ақлимиз етмайдиган осмон Аллоҳ учун жуда оддий бир нарса, ҳатто у нарда тахтасини эслатиб юборади: кўзимиз кўриб турган кўк ва куёш, ой буржлари жойлашган фалаклар бир-бирига ёпиб кўйилиши мумкин бўлган икки тавақали нард тахтаси, холос. Бу нард тахтаси юлдузлар ила садафдек нақшланган, ўн икки бурж юлдузлари олтигидан бўлиб, икки тавақага жойлашган. Тун ва кун иккита соққа – бири оқ, бири қора. Нард тахтасида айланиб юради. Дунёда бўладиган жамики яхшилик ва ёмонлик шу тахтада кўринади, бироқ бу яхшилик ва ёмонликларнинг бирортаси Қазо ва Қадардан ташқарида эмас. Қазо ва Қадар икки дўст, чунки Аллоҳ ёзган тақдир – Қазо, унинг амалга ошмоғи эса – Қадардир.

Нард тахтаси каби кўринаётган коинотнинг ичида шундай ажиб воқеалар содир бўладики, унда бир-бирига зид ҳолатларнинг гувоҳи бўламиз. Масалан, Аллоҳнинг изни билан тонг оппоқ юзини очади. Бироқ тун уни қорага буркайди.

Кофур сўзининг маъноси «оқ ранг» деганидир, «мушк» эса қора. Тонгнинг иши «кофур-безлик», яъни оламга оқ кукун сочиш, туннинг иши «мушкрезлик» – бу оқнинг устини қорага бўяш. Шу тариқа, тун ва кун алмашиб туради. Тафаккур этсак, бу зиддиятги эмасми? Бу зиддиятнинг ичида ўта мукаммал ўй-ғунликини кўрмаймизми?

Шу каби яна бир мисол. Аллоҳ таоло инсоннинг миёсини бир хужра каби яратди. Унинг ичига ақлдан чироқ ёқди. Чироқнинг пилиги – Аллоҳнинг инояти, нури эса Аллоҳнинг хидоятидир. Яъни, ақли ила инсон оламнинг яратувчиси борлигини идрок этади, тушунади, мантиқан англайди. Бу англаш уни ибодатга, динга етаклайди. Бироқ ақл – адашувчан. Агар мутлақо ақлга суянса, инсон янглишади. Ақлнинг четараси бор. Ақл ўзи қоникмаган савол қаршисида шубҳага тушади. Шунинг учун, Аллоҳга инсонни боғлайдиган аъзо – Кўнгилдир. Кўнгил эса, аввало, Ақлдан нур олиб ёришади, Ақлнинг нури ила хидоятга етишади, вақти келиб, Ақл ожиз қолганда Кўнгил янги бир юксалишга, янги бир босқичга эҳтиёж сезади. Бу – Ишқдир. Ишқ Кўнгилни Аллоҳга боғлайди.

Ишк дунё ҳаётидаги ҳамма нарсанинг инкоридир. Ишк ўзликни мутлақ равишда Аллоҳга таслим этишни тақозо этади. Ишк Аллоҳнинг қаршисида инсонни борлигидан воз кечишга мажбур қилади. Ишкнинг кўзига зухд ҳам, вараъ (тақво) ҳам, кўркув ҳам, умид ҳам, ҳаловат ҳам, риёзат ҳам, машаққат ҳам, мусибат ҳам кўринмайди. Ишк соҳиблари буткул ўзларини Аллоҳга бахшида этадилар, Аллоҳ йўлида қурбон бўлишни бош мақсад дея биладилар.

Чунки Ишк аҳли учун Аллоҳдан тўсатилган ҳамма нарса тақиқланган: улар ўз ибодатларига маст бўлиб, ибодатнинг хузури учун ибодат қилишдан ҳам кўркадилар, улар факат Аллоҳнинг ўзига, Аллоҳнинг ризоси, Аллоҳнинг жамоли учун синадилар, бу йўлда нафс ва қиёр ила ўзлуксиз курашадилар.

Бу осон эмас. Ишк бир шамол қаби елиб келса, ақлнинг боғини пайҳон қилади, дард ва бало оловини аланга олдиради, Ишк инсоннинг барча ҳаловатини ўғирлайди. Ишкнинг аввалги босқичи зоҳирий фарёд, кейин эса ботинда – жимликда кечадиган фарёддир. Шунинг учун, илоҳий ишқдан насибадор бўлганлар дастлаб йиғи-сигига зўр берадилар, ўзларини бошқара олмайдилар, кейин эса сокин тортадилар.

Ишкнинг давоси – васлдир, вуслатдир, висолдир. Чунки Ишкни уйғотган сабаб – Ҳусн эди. Ҳусн бир куёш қабидир, у оламларни ёритган.

Ҳусн бир гулга ўхшайди. У гулда лутф ва сафо бор, бироқ вафо йўқ. Айнан Ҳусн ўз ошиғига вафо кўрсатмагани учун ошиқ ундан воз кечолмайди, унга етишмоқ учун ҳалак. Ҳусн Ризвон жаннатигаги Гул. Унга фақат жаннатда эришмоқ мумкин, демак, Ҳусндан мурод – Аллоҳнинг жамолидир.

Ишкка мубтало одамнинг юрар йўли – хижрон водийси. Бу водийда фақат офат: гиёҳу майсалари заҳарли тикан. Шамоли – куйдирувчи. Ҳажр водийсида юрган инсонни ишк ўти куйдиради, самум шамоли эса унинг қулини кўкка сочади. Бу қул эса Кўнгилни поқлайди. Чунки қул – ишқордир. У бир ишқор ўлароқ Кўнгил кўзгусини тозалайди ва унда Ишк Нури порлайди.

Инсоннинг ҳажр водийсида ишк оловида ёниб, қулининг кўкка сочилиши – нафси ис-такларидан ҳалос бўлишидир.

Аллоҳ таоло қоинотни бир-бирини қоплайдиган доира ўлароқ яратди. Биринчи қават осмон, уни ўраб турган иккинчи осмон, сўнг учинчиси ва шу тарика тўққиз кат само устунсиз бўлиб қад ростлаган.

Ал-Ҳолик бўлмиш Зот барча мавжудотларни уйғун бир шаклда барпо этди. Самони бир неча қаватли айлаб, куёш билан ёритганидек, инсон жисминини ҳам Рух билан нурантирди. Инсонга ақл бериб, бу ақлни хидоятга йўллади. Хидоят эса илоҳий ишк босқичига етгач,

мўмин Аллоҳнинг ошиғига эврилади. Шундан кейингина фақат Аллоҳнинг ризоси, муҳаббати ва жамоли унинг фикру зикри, мақсаду муddaосига айланади.

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ наздидида, бутун олам ишининг, тақдирнинг йўли шундай. Ҳар бир ходиса, ҳар бир иш бир бирига занжир сингари боғлиқ. Коинот бамисоли уммон, бетиним ҳаракатда, Кураи Хок – Ер кураеси эса унинг маркази.

Жамики яратиклар – инсон аклини лол этган бу мўъжизалар фақат Аллоҳнинг лутфи, қарами ила мавжуд, бироқ Аллоҳ ўз қаҳрини намоен этса, шубҳасиз, буларнинг ҳаммаси бир зумда мавжуд бўлмагандек йўқликка юз тутади. Чунки Аллоҳнинг ўз махлуқотларига зарра қадар ҳам эҳтиёжи йўқ.

Биринчи бобда «Бисмиллаҳ»нинг таърифи, таввили хусусида сўзлаб, бутун коинот «Бисмиллаҳ»нинг ичида мавжуд эканлигини айтган Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ иккинчи бобда Аллоҳнинг ал-Ҳолик исму сифатини васф этди, Аллоҳга ҳамд айтди ва Унинг яратиклари ҳикмати тўғрисида сўз юритди. «Ҳайрат ул-аброҳ»нинг навбатдаги тўрт боби муножот йўналишида бўлиб, биз уларда мутафаккирининг тавҳид, ваҳдоният, оламнинг яралиши, ҳаётнинг давом этиши, киймат қойим бўлиши ва Аллоҳнинг ал-Қарийм исму сифати ҳақида ёзганларини ўқиймиз, ўрганамиз.

ИККИНЧИ БОБ

ҲАМД

(Матн)

Ул Ҳолик ҳамдиким, махлуқот тасвири-
ға Анинг қалами сунъи чеҳракушодурур ва
маснуот таҳририга анинг хоман ҳикмати
жамол афзо ва ҳар кўнгул ғунчасига бир
хусн гули сори анинг силсилаи шавқидин
вобасталиқ ва ҳар кўз аҳтариға бир қош
хилоли сори анинг риштаи муҳаббатидин
пайвасталиқ

1. Ҳамд ангаким вожиби биззот эрур,
Ҳомид анинг зотиға заррот эрур.
2. Ваҳдати зотиға куёшдек тонук,
Зарадин афзуну куёшдин ёруқ.
3. Жисм сипеҳрини масир этгучи,
Рух куёшини мунир этгучи.
4. Гулшани фирузани чеккан баланд,
Гулларидин меҳрни гулдаста банд.
5. Ҳар сори анжум гуликим, очилиб,
Кўкка бу гулдастасидин сочилиб.

6. Минтақа бирла фалаки ложувард,
Сунъи бисотида ики тахта нард.
7. Солмоқ учун тоси сипеҳр ичра шайн,
Ою куёшдин қилибон қабатайн.
8. Тахта келиб чархи мунаққаш анга,
Бурж ҳисобидин ики шаш анга.
9. Тун кун ила муҳра намудорлик,
Анжум ила тахта садафкорлик.
10. Дахрда ҳар нақши савобу қусур,
Борчаси бу нарддин айлаб зухур.
11. Қўрғузбон нақши ҳасису шариф,
Мисли қазову қадар – икки ҳариф.
12. Чун очибон субҳ узори гулин,
Зулф этиб ул юз уза тун сунбулин.
13. Ул юз ўлуб дахрға кофурбёз,
Устида ул зулф бўлуб мушкрёз.
14. Оқу қаро узра бериб иштиҳор,
Мушк ила кофурини лайлу наҳор.
15. Чун ясабон хужраи тори димоғ,
Ақлдин ул хужрада ёкиб чароғ.

16. Ришта анга тори иноят бўлуб,
Шуъла анга нури ҳидоят бўлуб.
17. Андин олиб нур кўнгул маскани,
Лек ўчуруб ишк елидин ани.
18. Ишк елин еткурубон тунду тез,
Ақл алочуғин этиб рез-рез.
19. Ҳам учуруб зухду варай хирманин,
Ҳам совуруб сабру сукун масканин,
20. Боғи хирад нахлини хошок этиб,
Баҳри бағо мавжини кўлок этиб.
21. Дарду бағо ўғини тез айлабон,
Тез неким, чарх ситез айлабон.
22. Васл саҳобин чу қилиб қатрабор
Айлабон ул ўтқа сукун ошкор.
23. Ҳусн куёшин қилиб офок сўз,
Партавини айлади олам фуруз.
24. Дема куёш, равзаи ризвон дегил,
Равза ичинда гули хандон дегил.
25. Жилваси жон гулшани оройиши,
Кўрмаги маҳзун кўнгул осойиши.

26. Зотига жуз лутфу сафо бермайн,
Лекин анга бўйи вафо бермайн,
27. Ул чу вафо рангидин озод ўллуб,
Аҳли вафо жониға бедод ўллуб.
28. Кимга вафодин берибон чошни,
Бир нафас олмай кўзидин ёшни.
29. Кимки иши ғайри вафо қилмайн,
Баҳра анга ғайри жафо қилмайн.
30. Ишқни жон риштасига банд этиб,
Васл кўнгул ториға пайванд этиб,
31. Водийи ҳажр ичра солиб кўп хатар,
Хору гиёҳини қилиб ништар,
32. Доласини шуълай оҳ айлабон,
Сабзасини захри гиёҳ айлабон.
33. Лола била сабзаси бу навъ бум,
Ели эмас мумкин анинг жуз самум.
34. Ул ел эмасдур бу биёбон ўти,
Бил, бу биёбон ўти – хижрон ўти.
35. Кимники бу шуъла била куйдуруб,
Кўкка ҳам ул ел кулини совуруб.

36. Кимни кул айлаб бу самуми бадо,
Дарду бадо кўзгуси топиб жило.
37. Чуи солиб ул кўзгу аро то бу нур
Ишқ юзига бериб андин зухур.
38. Дойирани жуз бу сифат тузмайн,
Силсилани бир-биридин узмайн.
39. Бир-бирига бўйла тузуб марҳала.
Силсилаға боғланибон силсила.
40. Айлади сокин кураи хокни,
Сойир этиб давраи афлокни.
41. Токи муҳит ўрниға афлок эрур,
Маркази онинг кураи хок эрур.
42. Лутфи била борчаға мавжудлук,
Қаҳридин-ўқ бўлгуси нобудлук.

ИККИНЧИ БОБ

ҲАМД

(Насриӣ баёнӣ)

Жамики яратик – махлуқотларнинг тас-
вирига санъат қалами ила чеҳра бергувчи,
яратилганларни таҳрирлаб, жамолу чиро-
йини ҳикмат қалами ила зиеда этгувчи ал-
Холиқ бўлган Зотининг ҳамдини айтман:
Унинг шавқ занжиридан ҳар бир кўнглиг рун-
часи бир ҳусн гулига вобаста бўлди, Унинг
муҳаббат риптасидан ҳар бир кўз юлдузи
бир қошнинг ҳилолига пайваста бўлди

1. Зотининг Ўзи Унинг учун ҳамд айтишни
вожиб этадиган Зотга – Аллоҳга ҳамд бўлсин!
Ҳамд айтиб, уни мактайдиганларнинг ҳамма-
си Унинг зоти учун мактов айтишлари айни
ҳақиқатнинг воқелигидир.

2. Зотининг ягоналиги, яккалиги куёш бор-
лиги қандай аниқ бўлса, ана шундай аниқ!
Бунинг далиллари зарралардан кўпроқ ва оф-
тобининг ўзидан кўра равшанроқдир.

3. У, Аллоҳ, жисм самосини тинимсиз сайр
этувчи айлаб, Рух куёши билан уни нурафшон
этгандир.

4. У, Аллоҳ, фируза гулшан ўлароқ осмонни
баланд қилди ва унинг гуллари билан куёшни
бир банд гулдастага айлантирди.

5. Наतिжада, фалакнинг ҳар томонида юл-
дузлар гуллар сингари очилди, аслида, бу гул-
лар куёш гулдастасидан сочилган.

6. Куёш, ойнинг буржлари ва бу ложувард
фалак Аллоҳнинг санъат бисотидаги икки
нард тахтага ўхшайди, холос.

7. Думалоқ осмоннинг тоғорасига ғавро со-
лиш учун ой ва куёш иккита нард тошдан
бошқа нарсасиз эмас.

8. Тахта нима? Бу нард ўйинидаги тахта
– нақшланган фалақдир, ўн икки бурж эса
унинг ичидаги икки шаш – икки тахтага бў-
либ кўйилган олтигадан тошдир.

9. Тун ва кун иккиси думалаб турадиган оқ-
қора соққа каби кўринади, фалак тахтаси эса
юлдузлар ила садаф шаклида зийнатланган.

10. Дунёдаги хайрли иш ва қусурларнинг
ҳаммаси нақш каби бу нардда намоён.

11. Бу тахтанинг нақши икки улфат – қазо ва
қадар ичидагина мавжуд бўлган шарафли ва
шарафсиз ишларни кўрсатади.

12. Чунончи, Аллоҳ субҳ чеҳрасининг гу-
лини очса, яна бу юз узра тун сунбулини зулф
килиб ёпади.

13. Тонгнинг юзи дунё узра опшок нурни со-
чувчи бўлса, зулф эса унинг устидан қора ран-
гини сепади.

14. У, Аллоҳ, оқ ва қората тенг шон-шухрат
берди, мушкни – тун, кофурни – тонг, кундуз-
га айлантирди.

15. Чунончи, у, Аллох, мия хужрасини ясади ва у хужранинг ичида ақлдан чирок ёқди.

16. У чирокининг пилиги иноят ипи бўлди, шуъласи эса хидоятнинг нури.

17. Ақл чироғидан кўнтил маскани нур олди, бироқ Аллох у чирокини ишқ ели билан ўчирди.

18. Ишқ ели шу қадар шиддатли ва тез келдики, ақл чодири парчаланиб кетди.

19. Ишқ ели зоҳидлик ва тақво хирмонларини ўчириб, сабр ва сокинлик масканларини совурди.

20. Ишқ ели шундай эсдики, у ақл боғининг дарахтларини хашакка айлантирди, бало денгизининг мавжини кўтариб, тўлкинлантириб юборди.

21. Ишқ ели дарду бало оловини алангалатди, нафакат, алангалатди, балки, чарх – тақдирни ҳам бу масалада хусуматли қилиб қўйди.

22. Ишқ ели кўтарган олов қаршисида висол бўлутидан ёмғир ёғдириб, бу ўтга сокинлик бахш этди.

23. Аллох хусн куёшини уфқларни кўйдиргувчи этди, бу куёшининг нурини оламларни ёритувчи айлади.

24. Хуснни куёш дема, балки ризолик ва мамнуният жаннатининг боғчаси деб бил! Балки ўша боғчадаги Хандон Тулдир ул!

25. Бу туланинг жилваси жон тулшани учун зийнат, уни кўриш маҳзун кўнтилга осойишталик, хотиржамлик ҳада этади.

26. Аллох хусн туланинг зотиға лутфу сафо берган, холос. Лекин унга вафо исини ато этмади.

27. Хусн гули вафо рангидан мутлако озода бўлиб, аҳли вафонинг жонига адолатсизлик, зулм қилади.

28. Аллох таоло кимга вафодан баҳраланиш берган бўлса, вафо аҳлининг кўзидан бир нафас ёш кетмади.

29. Кимки вафодан бўлак иш қилмаган бўлса, унга жафодан баҳра етди, холос.

30. Аллох ишқни жоннинг риштасига боғлади ва васлни эса кўнтил ипига пайвандлади.

31. Аллох хижрон водийсига кўп хатарларни солди – тикан ва гиёҳларини ништарларга айлантирди...

32. ... бу водий лоласини оҳнинг шуъласи, яшил майсаларини захарли гиёҳ этди.

33. ... бу водийнинг лола ва майсазори шундайки, унинг ели кўйдирувчи шамолдан бошқа нарса эмас!

34. Лекин у ел бу биёбоннинг олови эмас, билки, бу биёбоннинг ўти – хижрон ўтидир.

35. Аллох таоло кимники бу шуъла билан кўйдирса, худди ўша ел куйган одамнинг кулини кўкка совуради.

36. Бу бало самуми кимни кул айласса, бу кул билан дард ва бало кўзгуси жилогланади.

37. Чунончи, Аллох таоло ана шу кўзгу ичига бу Нурни солади ва ишқнинг юзини шу нур ила ёритади.

38. Аллох чарх – тақдир ишини бундан бошқа сифат ила тузмади ва бу занжир ҳалқаларини бир-биридан узмади...

39. ... йўллари бир-бирига шундай улади-ки, занжир ҳалқалари бир-бирига боғланиб кетди.

40. Аллоҳ Ер курасини сокин этиб, фалак доираларини сайр қилувчи қилиб қўйди.

41. Токи фалаклар уммон каби бўлди, унинг маркази эса Ер курасидир.

42. Аллоҳнинг лутфи билан жамики нарсалар мавжуддир, қаҳри билан улар аниқ нобуд бўлиб, йўқликка юз тутди.

Дуғат

Вожиб – бажарилиши шарт

Биззот – сўзсиз, албатта

Ҳомид – ҳамд айтувчи, мақтовчи

Заррот – зарралар

Ваҳдати зоти – ўз зотига кўра яккаю ягона

Тонук – билинган, аниқ

Сипеҳр – осмон

Масир – сайр қиладиган

Мунир – нурланган, нур сочадиган

Гушани фирӯза – фирӯза (мовий) гулшан

– осмон

Анжум – юлдузлар

Сунъи бисот – бисотидаги санъатлар

Шайн – ғавғо, тўполон

Қаъбатайн – нарднинг икки тоши

Шаш – олти

Муҳра – жисм, садаф, мунчок, соққа

Намудорлик – кўриниш, зоҳир бўлиш

Кофурбез – оқ нур сочувчи
Мушкрес – қора кукун сочувчи, қоронғулик таратувчи

Иштиҳор – машҳурлик, шуҳрат

Мушк – қора

Кофур – оқ

Лайл – тун

Наҳор – тонг

Алоҷук – ҷодир, қапа

Рез-рез – майда-майда

Хирман – аланга

Наҳл – кўчат, ниҳол

Баҳр – денгиз, дарё

Кўлок – тўлқин, қаттиқ шамол

Ситез – аҷчик-тизик; адоват, душманлик

Саҳоб – булут

Қағрабор – қатра сочувчи

Партав – нур, порлаш

Оламфурӯз – оламни ёритувчи

Оройиш – безаш

Бедод – адолатсиз

Чошни – тотиб кўриш

Бум – ер, жой, манзил; бойкуш

Ҳамул – ўша; кўтарувчи

Жало – жала, қучли ёғин

Марҳала – манзил, масофа, босқич

Силсила – занжир

Кураи хок – Ер кураси

Сойир – сайр қилувчи

Давраи афлок – фалаклар доираси

УЧИНЧИ БОБ

АВВАЛТИ МУНОЖОТ

(Шарҳ)

«Ҳайрат ул-аброр» достонининг учинчи бо-
бида Аллоҳнинг яккалиги, азалий ва абадий-
лиги, кинотнинг яралишидан аввалти ҳол,
яралиш ҳикмати, инсоннинг мукарам этил-
гани ва бунинг сабаблари ҳақида сўз боради.
Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳнинг бу
масалалардаги эътиқоди, ёндашуви тасавву-
фий талқинларга асосланган. Қуръон ва ҳа-
дисни ориф ўларок тадаббур қилган ва шунга
биноан ўз қарашларини баён этган.

Муножот мусулмон адабиётида ёзилган
асарларнинг мукаддималаридандир. Муно-
жотларда Аллоҳнинг сифатлари зикр этила-
ди, Аллоҳга мақтов айтилади, банд айбу нуқ-
сонларига иқрорлик келтириб, тавба-тазарру
қилади.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг учинчи боби дoston-
да келган тўрт муножотнинг биринчисидир.
Сарлавҳадан маълум бўладики, ушбу муножот-
да, аввало, Аллоҳнинг яккалиги эслатилади,
Унинг бошланиши ва тугаши, ўхшаши ва тенги
йўқлиги, бўлиши мумкин эмаслиги таъкидла-
нади. Ақл ҳеч қачон Аллоҳга шерик топмайди.
Ақли бор инсон Аллоҳнинг яккалигини тушу-

ниб етади. Одам атодан бошлаб, охираг кунига
қадар туғиладиган инсонларнинг барчаси Ал-
лоҳга мақтов, ҳамд айтсалар ҳам, муносиб да-
ражада улугʻлай олмаслар. Ҳеч ким Унга лойиқ
даражада мақтовчи бўла олмас.

Аллоҳнинг зоти қадимдир. Аллоҳнинг бош-
ланиши йўқдир. У яралмаган. У азалдан ўз-
ўзидан мавжуд эди. Унинг Вужуди ўз-ўзидан
қойим. Аллоҳнинг охири, тугаши, интиҳоси
йўқ. Аллоҳ ал-Аввалу вал-Охирдир. У аввал-
дан бор эди, охира ҳам У бўлажак. Аввал ва
охирнинг ўртасида рўй беражак ҳамма ҳоди-
сотлар ҳам, маълукотлар ҳам Аллоҳникидир.

Койнот яралмаган пайтда фақат Аллоҳ бор
эди. Йўқлик ҳам йўқ эди. Фақат Аллоҳнинг
зоти бор эди. Аллоҳ ўзини кўрсатишни иста-
ди. Ўзининг ҳуснини намоийш этмоқни хоҳ-
лади. Аллоҳ ўз қудрати, ўз жамоли ва сифат-
ларини кўрсатиш учун кинотни бир кўзгу
сифатида яратди. Дунё бир боғчага ўхшайди.
Унинг олти тарафи бор. Тўққиз қават само
тўққизга ойнани эслатади. Юлдузлар, сайёра-
лар, зарраларда Аллоҳнинг қудрати акс этади.

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ кой-
нотнинг Аллоҳ зоти қошидаги даражасини
тушунтириш учун бир тамсил қўлайди. Та-
саввур қилинг – улкан денгиз тўлқинланиб
туради. Бу денгиз ҳамма ёқни қоплаган. Ақли
ва фаҳми бор инсон тўлқинларни боқий деб
билидими ё денгизнимми? Тўлқинлар канча-

лар юкори кўтарилмасин, қанчалар чиройли нақшлар кўрсатмасин, қанчалар мафтункор бўлмасин, инсон тўлкинга аҳамият бермайди, балки тўлқин ҳар лаҳзада пайдо бўлиб, йўқолишини яхши англайди. Тамсил шуки, Аллоҳнинг зоти муқобаласида бутун олам денгиз юзида пайдо бўладиган тўлқин кабидир. Битта тўлқиннинг умри нақадар қисқа ва ўткинчи бўлса, яратган Зот наздида коинотнинг мақомини ҳам шундай тасаввур қилиш мумкин. Битта тўлқин денгизнинг умумий ҳайбати билан қиёсланса, қанчалик ҳажм касб этади? Коинот ҳам Аллоҳнинг зоти қаршисида ана шу тўлқинчалик бўлиши мумкин, холос.

Инсон ўзи ичида бўлган коинотнинг чегарасини билмайди. Коинотнинг қайси нуқтадан бошланиб, қайси нуқтада тугаши одам ақли учун номавлуд. Коинот майдонининг ўлчами, унинг қатларида мавжуд бўлган зарралар сонини ҳисоб этадиган санок, жисмларга қўйиладиган номларнинг адади башар фарзандларининг тафаккурида йўқ. Одамзод ўзининг онги ва қалбига маълум этилган илмлар доирасида ҳаракат қилади. Ундан ташқари чиқа олмайди.

Одамзод заиф яратилган. Унинг яшаши учун жуда кўп шарт ва шароит керак. Бироқ ана шу улкан коинотнинг пайдо бўлиши сабаби ҳам айнан Одам эди. Агар Одам яратилгани касд этмаса, Аллоҳ коинотни бунёд қилмас-

ди. Одамнинг жисми бир тилсим. Бу тилсим ичида бир ганж – хазина бор. Хазинанинг номи – яқийндир. Яқийндан мурад – аниқ иймон, демак. Иймоннинг камоли, Аллоҳга бўлган инонч ва муҳаббатнинг энг юксак чўққиси яқийндир. Аллоҳ инсонга яқийнни берди. Инсон жисми ичида қалбни – кўнгилни яратиб, яқийнни шу кўнгилга жойлаштирди. Инсон кўнгли яқийн хазинасини кўтариб юрадиган бир оламдир.

Аммо иймон ҳам, яқийн ҳам, муҳаббат ҳам бир сирдир. Кўнгли ҳам, рух ҳам, ақл ҳам сирдир. Бу сирлар Аллоҳникидир. Бу сирларнинг нима эканлигини ақл билан англаш, билиш мумкин эмас. Аллоҳ ўз каломидан таълим бериб, инсонни комил этди ва шу сирларни кўтариши учун уни ҳомил қилди. Бу сирлар Аллоҳнинг ҳарамига – Аллоҳнинг ўзига хос бўлган дароҳга тегишли. Бу сирга Одам маҳрам бўлди. Бироқ Одам ўзи кўтариб юрган сирнинг нима эканлигини идрок қилолмас. Агар ақлини бу йўлда ишлатса, адашадиган, шунинг учун унга Аллоҳнинг итоатида бўлиб, Аллоҳни севиш талаби қўйилган.

Тасаввуф аҳли вароъ – охираат учун зиён бўлган нарсалардан воз кечиш кўпйинча ақл истаги билан юзага чиқишини айтгандилар. Ақлини пешлаган одам ўзини гуноҳлардан кўришга интилади. Бироқ ақлга мутлақо суяниш хато. Инсон қалбини поклаши ва қалби-

га Аллоҳ жойлаган сирни кашф этиши, кашфини ҳаммадан пинҳон асраши керак. Бу эса ишқ сабабли рўй беради. Ишқ ҳам одамзод кўзидан беркитилмоғи шарт. Сўфий зотлар шу тушунчага суяниб, ўз ҳолатларини яшириш учун шариатда мазаммат этилган муф, дайр, май, жонон каби истилоҳларни қўллаганлар.

Дайр – оташпарастлар ибодатхонаси. Муф – дайрда май куйиб таркатувчи шахс. Кўплаб мутасаввуфлар ижодида бу каби сўзларнинг қўлланиши сабаби шу. Хум – қалб. Хумнинг ичидаги май – илоҳий муҳаббат, сўзда тасвирлаш имконсиз бўлган мукошафа. Хумнинг очилиши, ундан май таркатилиш, майни ичиб такво аҳлининг ақлдан мосиво бўлиши – мўминнинг Аллоҳга чинакам таслимият келтириб, адашувчан ақлга эмас, балки таслим бўлган қалбга диққат қаратиб, Аллоҳ ризоси учун ҳаракат қилиш жараёнларини ифода этади.

Аллоҳ таоло Исро сурасининг 70-оятда айтади:

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَجَعَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَفَعْنَاهُمْ مِّنَ الظُّلُمَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَىٰ كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا ﴿٧٠﴾

Мавно таржимаси:

«Қасамки, биз Одам боласини мукарам қилдик. Уни қуруқликда ва денгизда (кемалар, уловлар ила) ташидик. Ва пок неъматлар

ила ризқлангирдик. Ва ўзимиз кўплаб яратган мавжудотларимиздан устун қилдик».

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ наздида, Одам боласининг мукарам бўлиши – Аллоҳнинг қаломидан таълим олгани ва Аллоҳнинг сирини кўтариб юрганидандир. Аллоҳ ўз илмидан Одамга таълим берди, фаришталар Одамнинг макomini Аллоҳ баланд этганини билишди. Одамнинг мукарамлиги унга Аллоҳ ато этган сифат. Кимдир бу сифатни асраб қолади, кимдир бой беради.

Тийн сурасининг 4-ояти эса қуйидагича:

لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ ﴿٤﴾

Мавно таржимаси:

«Биз инсонни энг гўзал суратда яратдик».

Қоинот яралишига сабаб бўлган инсон, шубҳасиз, гўзал бичимда, гўзал суратда яратилди. Инсоннинг ҳусни қаршисида ҳеч бир яратик гўзаллик талаша олмайди. Чунки Аллоҳ инсонга қўркам шакл берди, унга жон ато этди.

Таслимият келтириш – инсон иймонининг бир қисмидир. Шайтонни Аллоҳга инонтириш шарт эмас. Иблис Аллоҳнинг борлигини инсонлардан яхшироқ билади. Бироқ у Аллоҳга таслимият келтирмади, ўз Роббисига исён қилди. Инсоннинг мукарамлиги боиси

– унинг Роббисига таслим бўлишадир. Эътибор берилса, Аллоҳ борлигини билган одамларнинг аксари Аллоҳга таслим бўладилар, Аллоҳнинг амрларини бажаришга киришадилар.

Инсон Аллоҳга иймон келтиргач, ундан ўзи учун кўп раҳмат, марҳамат, мағфират ва турфа неъматларни кутади. Хусусан, ҳамisha тўғри йўлда кишилини, адаштирмаслигини, жаннатларга киритиб, жаҳаннамдан омон сақлашини ўтинади, бағлолардан Аллоҳнинг паноҳига қочади. Чунки энг тўзал ва буюк неъмат – Аллоҳга мукарраб бўлишдир. Курбатга ҳар бир зарраимиз билан буюк Зот қаршида таслимиятни тан олиш натижасида эришилади. Аллоҳнинг амрларига ўзимизни буткул сафарбар этганимиз ҳолда бутун ишларимизни Унинг измига топираимиз: У изн берса, бўлади, У хоҳламаса, бўлмайди. Шунинг учун ҳам, Алишер Навоий ўзи учун дуо қиларкан, Аллоҳга қарата «Ҳарне қилурсен – яна Сен бил ани», – дейди.

УЧИНЧИ БОБ

АВВАЛҒИ МУНОЖОТ

(Машн)

Аввалғи муножот Ҳақнинг аввалиятида-ким, хирад анга соний билмас, балки аввал ва охир эли сано десалар анга лойиқи соний топи́лмас ва мумкинот гулшанидағи гулларнинг адам шабистони́дин вуҷуд гулистониға келмагининг сифати ва коинот боғзоридағи дурларнинг хафо саҳобидин зуххур дарёсига тушганининг маърифати

1. Эй санга мабдаъда абаддек азал,
Зоти қадиминг абадий ламъазал.
2. Не бўлуб аввалда бидоят санга,
Не келиб охирда ниҳоят санга.
3. Аввал ўзунг, охиру мобайн ўзунг,
Борчаға Холик, бориға айн ўзунг.
4. Андаки бор эрди ниҳон бу жаҳон,
Балки ниҳон доғи жаҳондек ниҳон.
5. Не сочибон кун юзи барғи суман,
Не кечанинг турраси мушки Хўтан.

6. Не очибон кўкда шафақ лоғалар,
Не ёғиб анжумдин анга жоғалар.
7. Не Еру, не Ер юзида бир киши,
Не кўку, не ғайри ситам ҳар иши!
8. Хусн ўти ҳангома фуруз ўлмайин,
Ишқ элига моли сўз ўлмайин.
9. Ёрумайин шамъ ила кошонае,
Кўймай анинг ишкида парвонае.
10. Жилваи ноз айламайин гул ҳануз,
Замзама чекмай анга бўлбул ҳануз.
11. Демаки наргис кўзи масти хароб,
Балки адам гулшанида масти хоб.
12. Хум боши муғ дайрида очилмайин,
Аҳли варар хирка гарав қилмайин.
13. Ишва бида муғбачаи майфуруш,
Зухд элини айламайин дурднўш.
14. Кўргузуб оромۇ суқун баҳри зот,
Мавж аён айламайин мумкинот.
15. Сен эдингу, бас, яна мавжуд йўк,
Жилва қилиб ўзунгга ўз хуснунг-ўк.

16. Мазҳар ўлуб хуснунгга мирёти ғайб,
Жилва қилиб анда ҳаёлоти ғайб.
17. Нозир ўзунг эрдинггу манзур ўзунг.
Ишқингга хуш, хуснунгга мағрур ўзунг.
18. Бирлик эдию, ададе йўк эди,
Бирдин ўзга аҳаде йўк эди.
19. Йўқ эди худ илмингга ижмоли зот,
Монии тафсили шуюну сифот.
20. Лек ўшул чехрай ушшоқсўз,
Ким анга ҳар ламъадур офоқсўз,
21. Қилди мазохижда ҳаёли зухур,
Топқали ул хусн камоли зухур.
22. Жилваи хуснунгга чу йўк эрди ҳад,
Кўзгу керак бўлди анга беадад.
23. Очти бу гулшанники, рангин эрур,
Ҳар гул анга ойинаи Чин эрур.
24. Жилваи хусн ўлғали зоҳир анга,
Бўлди бу мирёот мазоҳир анга.
25. Восита бу эрдик қилдинг тамом,
Кўкни тўқуз лавҳаи ойинафом.

26. Бўлди сафо ваххида ҳар ахтаре
Кўзгу киби ҳуснуниг учун мазҳаре.

27. Меҳр юзин ойина ранг айладинг,
Юзда қусуфин анга занг айладинг.

28. Кўкни қилиб сафҳаи мину киби,
Айладинг ул сафҳани кўзгу киби.

29. Боғчасин даҳриниг эттинг назих,
Панжараси бўлди мусаддас гириҳ.

30. Сунъунг этиб конни муламмаъ гуҳар,
Ҳукмунг этиб тоғни мурассав камар.

31. Тоғти ёғин риштаси чун баҳри соф,
Ел илигин қилдинг анга ҳулабоф.

32. Ел бида чирмаштурубон тийрағард,
Чархдек эттинг ани гетинавард.

33. Мунча ғаройибки мисол айладинг,
Борчани миръоти жамол айладинг.

34. Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек боридин ғараз инсон эди.

35. Турфа каломиниға доғи комил ул,
Сирири ниҳониниға доғи ҳомил ул.

36. Кўнглига қилдинг чу яқийн ганжи қисм,
Жисмини ул ганжга қилдинг тилисм.

37. «Каррамно» келди манокӣб анга,
«Аҳсани тақвим» муносиб анга.

38. Маърифатинг ким қила олмай сифат,
Қилдинг ани орифи ул маърифат.

39. Илмиға ҳар зотни хайл айладинг,
Зотиға оламни туфайл айладинг.

40. Ё Раб, ўшул ганжки, маҳрам анга,
Кимса эмастур, магар одам анга.

41. Айла Навойини бурун одамий,
Ким бўла олғай бу ҳарам маҳрами.

42. Ончаки, розиниға амин қил ани,
Ҳарне қилурсен – яна Сен бил ани.

УЧИНЧИ БОБ

АВВАЛГИ МУНОЖОТ

(Насрий баён)

Ҳақнинг аввалияти – яккалиги, бирлиги
ҳақида аввалги муножот.

Ақл Ҳақнинг иккинчиси борлигини бил-
майди, аввал ва охираг эли биргаликда
Унинг учун мактов айтса ҳам, муносиб мак-
тов айтадиган мактовчи топилмайдӣ. Ва
мумкинот гулшанидаги гулларнинг йўқлик
тунидан вужуд гулистонига келишининг
сифати. Ва коинот бозоридаги дурларнинг
махфийлик бутутидан зухур дарёсига туш-
ганининг маърифати.

1. Эй абад каби азалий бўлган Зот! Сенинг
қадим бўлган Зотинг абадий мавжуддир.
2. Сенинг бошланишинг йўқ бўлгандек
Сенга ниҳоя топиш бегонадир!
3. Аввал ўзинг, Охир ўзинг, Мобайн ҳам
ўзинг! Барчанинг Холиқ – Яратувчиси ва бар-
ча учун Айн – булоқ ўзинг.
4. Жаҳон яширин бўлган бир пайт эди, баг-
ки жаҳондек пинҳонлик вақти эди.
5. Куннинг юзи ўзидан суман баргларини,
кечанинг сочлари хуш бўйини сочмаган...

6. ...кўкда шафак ҳали лоғалар очмаган ва
унга юлдузлар ёмғири ёлмаган...

7. ...на Ер, на Ернинг юзида бирор киши бор!
Ситамдан бошқа иши бўлмаган на кўк бор!..

8. ...Хусн ўти оламни ёритиб, ишқ элини
куйдиришга шайланмаган...

9. ...шам кошоналарни ёритмаган, унинг
ишқиди парвона куймаган...

10. ...гул хануз жилва қилмаган ва унинг қо-
шида булбул оҳ тортиб, сайрамаган эди.

11. Наргиснинг кўзи хароб эди, дема, балки
у йўқлик гулшанида маст уйқуда эди.

12. Муғларнинг дайрларида хумнинг боши
очилмаган, варав аҳли эса ўз хиркаларини
май ичиш учун таров бермаган...

13. ...майфуруш муғбача ишва билан зухд
элига майни куйкаситача ичирмаган эди.

14. Баҳри зот ором ва сукун ичида бўлиб, мум-
киноглар мавжини кўрсатмаган бир пайт эди.

15. Ўша фурсатда факат Сен бор эдинг! Сен-
дан бўлак ҳеч нарса йўқ бўлиб, Сенинг жамо-
линг, хуснинг факат ўзингга жилва қиларди.

16. Сенинг жамолининг ғайб кўзгуси ўзида
акс эттирар, бу кўзгуда ғайбнинг хаёлотги акс
этарди.

17. Кўзгуга караб турган ҳам Сен эдинг, бу
кўзгуда кўриниб турган ҳам ўзинг эдинг. Ўз
ишқингга хуш, ўз хуснингга мағрур эдинг.

18. Факат бирлик, яккалик бор эди, яъни
факат Сенинг ягона зотинг, вужудинг бор эди,
Бирдан Ўзга Бир йўқ эди.

19. Сенинг илмингни ифода киладиган бир зот йўқ эди. Илмингни баён этишга монев бўлгучи ҳам, Сен берган илм сабабли эришладиган мартабалар ҳам, сифатлар ҳам йўқ эди.
20. Лекин ошқларни ёндадиган ва ҳар чакнаши уфқларни кўйдирадиган Чехра...
21. ...ўз хуснининг камолини кўрсатиш учун мазохирда намён бўлишни хаёл қилди.
22. Сенинг хуснинг жилвасига ҳадду чегара йўқ, шунинг учун у Хусни кўрсатиш учун ададсиз кўзгулар керак бўлди.
23. Натижада ҳар бир гули Чин ойнаси сингари бўлган рангин гулшан очилди.
24. Бу гулшан Хуснининг жилваси кўриниши учун кўзгута айланди.
25. Восита шу эди. Сен уни тўққизга ойнатахта ўлароқ яратиб, тамомига етказдинг.
26. Бу сафо чехрасининг юзидаги ҳар бир юлдуз бамисоли кўзгу, унда Сенинг хуснинг жилва этади.
27. Куёшнинг оразини ҳам ойна рангли қилдинг, унинг тутилиши эса ойнанинг занги.
28. Кўк – зангор рангли саҳифа, у саҳифа ҳам мисоли кўзгу.
29. Дунёнинг боғчасини покладинг, унинг панжараси олти қирра бўлди.
30. Сенинг санъатинг қонларни ранг-баранг гавҳарларга тўлдирди, ҳукминг тоғни кимматбаҳо тошлар ила безади.
31. Ёмғир риптаси покиза денгизни тоқди ва шамолнинг кўлини унинг учун ипак шоҳи тўқувчига айлантирддинг.

32. Ел ва чангни бир-бирига чирмаштириб, уни худди чарх каби жаҳонни кезиб юргувчи қилдинг.
33. Шундай ғаройиботларни шаклга келтириб, ҳаммасини Жамолнинг учун кўзгу этдинг.
34. Сенинг хазинанг ичида бойликлар бениҳоя кўп, лекин уларнинг ҳаммасидан мақсад инсон эди.
35. Сенинг ақлни лол қолдирувчи қаломингдан камол тошган ҳам у! Сенинг пинҳон сирингни кўтаргучи ҳам у!
36. Инсоннинг кўнглига яқийн ганжидан бир қисм бердинг, жисмини у ганжни ёпиб турадиган тилсимга айлантирддинг.
37. Уни «Карамно» билан сифатладинг, «Аҳсани тақвим»ни унга муносиб кўрдинг.
38. Сенинг маърифатингни ҳеч қим сифатлай олмади, инсонни эса ўз маърифатингга ориф айладинг.
39. Инсоннинг илмига ҳар зотни тобе қилиб, унинг зоти туфайли оламни яратдинг.
40. Ё Роббим, Сенинг ўша ганжинг шундайки, унга одамдан бошқа ҳеч қим маҳрам бўлмаган.
41. Навойини, аввало, одамий қил, токи у ўша ҳарамнинг маҳрами бўла олсин!
42. Шу даражага етказки, уни розингга амин айла! Бу унинг дуоסי, холос, у Сенинг ихтиёрингда, зинҳор Сенга шарт қўя олмас, уни қай аҳволга солсанг, қай мақомга етказсанг, буни ўзинг биласан!

Дуғат

Мазҳар – кўзгудати акс

Миръот – кўзгу

Ғайб – инсон ақлига сиғмайдиган илоҳий олам

Аҳад – ягона, бир

Ижмол – қисқа, умумлашган ифода

Мони – ман қилувчи

Тафсил – муфасссал баён қилиш, сўзлаб бериш

Шўгон – мартабалар

Сифот – сифатлар

Ламъа – чакнаш

Офок – уфқлар

Сўз – қўйдирпиш

Мазохир – зоҳир бўладиган жой

Миръот – кўзгу

Лавҳа – китоб қўйиш учун ишлатиладиган бир-бирига қийиладиган икки тавақа тахтача

Ойнафом – ойна каби

Сафо – поклик, тозалик

Важҳ – юз, чеҳра

Ахтар – юлдуз

Қусуф – касофат; Ой ва юлдузларнинг тутилиш ҳодисаси

Сафҳа – саҳифа

Мину – зантори, рангли

Дахр – дунё

Назих – покиза

Мусаддас – олти

Гирих – туғун, кирра

Сунъ – яратиш

Муламмаъ – ранг-баранг

Ўҳар – гавҳар

Мурассаб – қимматбаҳо тошлар билан безалган

Хуллобоф – ипак шоҳи (шойи) тўқувчи

Тийрағард – чанг-тўзон

Ғетинавард – дунёни кезиб юрувчи

Ганж – хазина

Нақд – қумуш, бойлик

Фаровон – мўл-қўл

Ғараз – мақсад

Комил – камол тошган

Ҳомил – кўтарувчи

Яқин – ишончли, муқаррар, аниқ

Тилсим – тилсим, қулф

Манокӣб – сифатлар, хислатлар

Хайл – турух

Туфайл – сабаб

Маҳрам – яқин, сирдош

Ҳарам – хос макон

Роз – сир

Амин – ишончли

ТҶҲТТНЧТ БОБ

ИККИНЧИ МУНОЖОТ

(Шарҳ)

Дунё мўминлар учун абадий тирикликка та-йёргарлик кўриш масканидир. Аллоҳнинг дут-фи ила йўқликдан яралган коинот вақти соати етиб, худди мавжуд бўлмагандек ана йўқликка кетади. Сўнг Аллоҳ одамзод ва жинларни, фариштагарни қайта тирилтиради. Барчани маҳ-шар майдонига йиғиб, ҳисоб-китоб қилади.

Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳ «Ҳай-рат ул-аброр»нинг учинчи бобида коинотнинг йўқликдан борликка келгани хусусида сўз юритган бўлса, тўртинчи бобда ана йўқликка юз тутишини тасвирлайди. Куръони карим-да, ҳадиси шарифларда қиёмат содир бўлиши аниқ таъкидланган. Мўминнинг охират кунига ҳозирги кунидан кўра яхшироқ ва қатъий-роқ ишониши ақийн деб аталади. Аллоҳ таоло бу ҳақда Бақара сурасининг 4-оятнда айтади:

وَيَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا

Маъно таржимаси:

«...улар охират кунига аниқ ишонадиган-лардир».

«Аниқ ишониш» калимасининг ўзати «ақийн»дир. Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳ муслмоннинг иймони ақийн макоми-да бўлишини истаган. «Ҳайрат ул-аброр»нинг иккинчи муножотида ҳам қиёматнинг қойим бўлиши – дунё ҳаётининг якуни тасвирини ана шу мақомдан туриб баён этади.

Муножот бевосита ўзидан аввалги бобнинг мантикий давомидир. Сарлавҳада айтилади-ки, коинот ва унинг ичидаги зебо яратиклар-нинг борлиги Аллоҳга мутлақо фойда келтир-майди. Аллоҳ бу нарсаларни яратиб, бойиб қолмайди. Мавжуд бўлган бу раъно янглиғ чиройли нарсалар футур топса, Аллоҳ бундан зиён кўрмайди, камбағаллашиб қолмайди. Боб бутунича ана шу ақиданинг шарҳига ба-ғишланган.

Аллоҳ таоло коинотдаги ҳамма нарсани ву-жуҳга келтирди. Вужуд бор ҳар не Аллоҳнинг саховати ила мавжуддир. Жамики яратиклар Аллоҳга сажда этади, Унга сифнади. Аллоҳ коинотни бир неча фалаклардан иборат қил-ди. Бу фалаклар тинимсиз ҳаракатда, бир он тўхтамайди. Ҳаммаси ўз йўли бўйлаб сайр эта-ди. Ер эса сокин. Фалакларнинг ҳаракатчан-лиги ҳам, Ернинг сокинлиги ҳам Аллоҳнинг амридадир. Уларнинг ижод ва эъдом (йўқ) этилиши ҳам Аллоҳнинг ҳукмига боғлиқ.

Коинот шиша гўмбазга ўхшайди. Юлдуз-лар гўмбаз ичига ёқиб қўйилган шамлардир.

Гумбазнинг пештокига эса куёш нақш каби чизилган. Ақл усталари унинг тарҳини, курилишини ҳар қанча таҳқиқ этмасинлар, ожизликларини эътироф этадилар. Бироқ Аллоҳ учун юзлаб бундай меъморлик санъати арзимас иш бўлганидек бу ихтироларни йўқотиб юбориш ҳам Унинг учун осон. Аллоҳнинг қаҳри шамол каби елса, бутун коинотнинг аҳволи хароб – само бир этак кулдек совурилади, юлдузлар эса бир ҳовуч гулдек сочилади.

Алишер Навоийга кўра, коинот жами тўққиз катни ташқил қилади: дастлабки етти қават осмонда еттига посбон бор, уларнинг ҳар бири бир «хунара» устаси. Улар ўзлари масъул бўлган фалакни кўриқлашади, ўз ишлари билан шуғулланишади. Масалан, еттинчи фалак ходимининг исми Зухал(Сагун)дир. Унинг «хунара»и – бахиллик, хийлакорлик, пасткашлиқдир. Аллоҳнинг амри ила киёмат қойим бўларкан, Зухалнинг аҳволи офирлашади – гўнгкўнғиз каби унинг танасида пар – қанот пайдо бўлади. Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ Зухални киёмат даҳшати ичида гўнгкўнғизга киёслашининг икки сабаби бор: 1) Зухал бутун умр ёмонликни одат тутган эди, у бу билан ҳаёти давомида гўнг думалатиб яшайдиган гўнгкўнғизга ўхшайди. Думалоқлаган гўнги кўнғизни босиб қолади ва у шу тарика ўлим топади. Зухал каби разолатда умр кечирганларнинг тақдири ҳам шундай

яқунланади; 2) гўнгкўнғиз гўнгни осмондаги юлдузларга қараб, яъни Сомон йўли бўйлаб юмалатиши мутахассислар томонидан аниқланган. Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ Зухални гўнгкўнғизга киёслаш асносида ана шу ҳақиқатга ишора қилган. Бу ўринда широна ташбих шуки, гўнгкўнғиз гўнг коптоғини олиб, Ер юзида Сомон йўлидаги юлдузлар изидан думалатар экан, Зухал ҳам ўзининг кирдикорлари билан Сомон йўли ичида шундай ҳаракатланади. Гўнг копток остида қолган кўнғиз эзилиб жон берганида қанотлари ёйилиб қолгани сингари Зухал ҳам қилмишлари сабабли киёмат куни шундай ҳолга тушади, яъни парчаланиб кетади.

Муштарий (Юпитер) олтинчи қават осмоннинг хизматчиси. У яхшилик, тақво, илм билан машғул. Бироқ киёмат унинг минбарини тобутга айлантиради. Баҳром (Марс) бешинчи фалак соҳиби, унинг касби қон тўкиш. Охират даҳшатидан у ўз ҳолига йиғлаб, тиғини ўз жонига қасд қилиш учун кўтаради. Куёш тўртинчи фалакни макон тутган, Аллоҳнинг қаҳри қаршисида у қора кулча бўлиб қолади. Учинчи фалакда куй ва соз ила машғул Зухра (Венера) қўлидаги даф ва чангни синдиради. Иккинчи фалакда ёзиш билан банд бўлган Тийр – Аторуд (Меркурий) котиблигини ташлайди, унинг бу ҳолатини «Жафал қалам» – «Қаламлар кўтарилиди» жумласи билан ифо-

далаш мумкин. Биринчи фалак мезбони Ой, одагда, тунларни ёритар эди, бироқ у киёмат вахшати қошида йўқлик тунини янада қорайтириш учун ўзидан зулмат тарата бошлайди.

Эътиборли жиҳати шуки, Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ бошқа ўринларда етти фалак ҳақида гапирганда сўзни биринчи қават осмон таърифидан бошлайди. Бу нуқтада эса аксинча, еттинчи фалакдан биринчи фалакка «тушиб келди», бунинг замирида киёмат еттинчи фалакдан бошланади, деган маълумотни тақдим этмоқда. Бу, албатта, Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ олган илм билан алоқадор.

Еттинчи фалакдан бошланган даҳшат бутун коинотни камраб олади: Аллоҳ ўз қаҳрини кўрсатади – денгизлар қайнайди, Ер гардакаби фалакка сочилади, унинг чанги ичида фалак кўринмай кетади, олов сувнинг ичида сузади, тоғлар осмонда худди кушнинг патидай учади, айниқса, уларнинг тарақа-туруқ овози «Алфироқ» деган фарёд сингари эшитилади, шунда Кургондаги Инфитор сурасининг 1 – 5-оятларида берилган хабар ҳақиқати юзата чиқади:

إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ

وَإِذَا الْكَوَاكِبُ انْتَثَرَتْ

وَإِذَا الْإِصْحَارُ فُجِرَتْ

وَإِذَا الْقُبُورُ بُعِثَتْ

عَلِمَتْ نَفْسٌ مَّا قَدْ مَتَتْ وَأُخْرِتْ

Маъно таржимаси:

«Осмонлар ёрилганда, юлдузлар ҳар томонга сочилганда, денгизлар кўшилиб, тўсиқлар очилганда, қабрлар ағдарилганда (яъни киёмат қойим бўлганида ҳар бир) **жон** (дунёда) **қилиб ўтган ва қолдирган** (барча) **нарсаларни** (амалларни) **билтур!**»

Ушбу ояти қаримада акс этган ахборотни Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ батафсил баён қилган. Коинот буткул йўқ бўлгач, фақат Аллоҳ қолади. Аллоҳдан бошқа ҳамма илгари мавжуд бўлмагандек йўқликка юз тутади. Еру фалакларнинг йўқ ёки борлиги, яширин ёки ошкор эканлигидан Аллоҳнинг улғулигига на фойда, на зарар! Коинотнинг мавжуд ёхуд маъдумлиги Аллоҳ учун аҳамиятсиз. У ўз лутфи билан коинотни яратди, қаҳри билан йўқ қилиб юборади. Бандалар эса Аллоҳнинг лутфига кўз туттишлари керак. Фақат Аллоҳ қолгач, Ғофир сурасининг 16-ояти ўз исботини топади:

يَوْمُ هُمْ يَرْزُقُونَ لَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ

الْوَحْدِ الْقَهَّارِ ﴿١١﴾

Мазно таржимаси:

«Улар (қабрларидан) чиқадиган (қиёматда) Аллоҳга улардан бирор нарсa махфий бўлиб қолмас. «Бўгун подшоҳлик кимникидир?» (деб сўраб ўзи айтур:) «Воҳид (ягона) ва Қаҳ-хор (ғолиб) Аллоҳникидир».

Алишер Навоний раҳматуллоҳи алайҳ оятдаги шайх калимасини байтда иқтибос ўларок келтириб, ўз баёнининг манбасини аниқ ва равшан кўрсатади.

Муножот якунида Аллоҳга ёлворади, шубҳасиз содир бўлажак, амалга ошажак бу воқеага, етиб келажак бу кунгача борса ёҳуд ундан аввал олами тарқ этса, кўнглида Аллоҳдан бўлак ҳеч нарсa бўлмаслигини, иймони ҳамроҳ бўлишини сўрайди.

«Хайрат ул-аброр»нинг бешинчи боби – учинчи муножотдир. Унда Махшар майдони воқеалари ҳақида сўз боради.

Тўртинчи боб

Иккинчи муножот

(Matn)

Иккинчи муножот махлукот зеболарининг жилави зуҳуридаким, холиқи ашё аза-мати дароҳиға ондин суде етмас ва мавжудот разноларининг ҳодисаи футуридаким, воҳиди доно жабарути бороҳиға кимса ан-

дин зиёнбуде тасаввур этмас

1. Эй бори мавжудға сендин вужуд, Балки, вужуд аҳлиға файёзи жуд.
2. Катми адамдин неки мавжуд ўлуб, Сожид ўлуб, сен анга масжуд ўлуб,
3. Кимки боши саждада – масжудисен, Кимки юзи қиблада – маъбудисен.
4. Мунчаки афлок сабуксанг эрур, Ё Кураи хок куҳанланг эрур.
5. Сендин алар жунбишу ороми ҳам, Ўйлаки, ижоди ҳам, эъдоми ҳам,
6. Гунбади мино билa токи сипеҳр, Ким анга шамъ анжум эрур, шамса – меҳр.

7. Даркида қосир бўлубон хислари
Чун кўрубон ақл муҳандислари.
8. Бўлмади юз ончага метъморлик
Санъатинг устодиға душворлик.
9. Ё десанг ул вазъға етсун халал,
Қаҳринга бордур бу халал, филмасал.
10. Тунд ел оллинда овуч хокдек,
Илдирим ўтрусида хошоқдек.
11. Сарсари қаҳринг чу бўлуб кўҳкан,
Тоғ булут янглиғ ўлуб наъразан.
12. Соврулубон кўк бир этак кул киби,
Кўзғалиб анжум бир овуч гул киби,
13. Майл адам даштиға айлаб Зухал
Пар бутуб эгнида, нечукким, жуал.
14. Қатъи ҳаётин кўрубон Муштари
Тахтаву тобути бўлуб минбари.
15. Тез этибон қатлиға Баҳром тиг,
Тортибон ўз холиға ҳардам дариг.
16. Бўйла каро кун аро меҳри мунир,
Тийра бўлуб ўйлаки бир курси қийр.
17. Зухра ушотиб даф ила чангини,
Навха кўкида тузуб оҳангини

18. Тийр илигида не қалам, не рақам,
Балки рақам ояти «жафғал қалам».
19. Аҳли адам шомиға зулматфизой,
Тахти шиоъи абадий ичра ой.
20. Ўт чекибон шуълаи бебокни.
Чўркабон анжум била афлокни.
21. Ел кўк ила ерни табоҳ айлабон,
Ўйлаки, мазлумлар оҳ айлабон.
22. Баҳраға бир валвалау изтироб,
Ким тегиб ахтар юзига ҳар хубоб.
23. Ер кўпуб ўрнидин, ўлуб ҳамла, гард,
Ким итиб анда фалаки ложувард.
24. Одабий ул дамда анингдек адам,
Ким бу дам одамда вафову қарам
25. Ер тутубон авжу фалак тах тушуб,
Ҳах бу чиқиб юқори, ул тах тушуб.
26. Ўт қилибон баҳрада ғаввослик,
Тоғ этибон чарх уза раққослик.
27. Чарх мисосида булутдек ғирев,
Девзада, ўйлаки, кўртанда дев.

ТУРТИНЧИ БОБ

ИККИНЧИ МУНОЖОТ
(Насрӯй баён)

Яратықлар зеболарининг жылва этиб, на-

моён бўлгани ҳақида иккинчи муножотки,
уларнинг бу зухридан барча нарсаларнинг
яратувчиси ал-Ҳолиқ Аллоҳ улуғ даргоҳига
бирор фойда етмайди; мавжудот раъно-
ларининг йўқолиб кетишидан илмилар-

нинг, доноларнинг яғонаси бўлган ал-Воҳид
Аллоҳнинг буюк ҳузурига эиён етишини
бирор кимса тасаввур қилмас

1. Эй Аллох! Мавжуд бўлган барчага фақат Сен вужуд бердинг! Балки вужуд аҳлига савобингдан чексиз файзлар ато этгансан!

2. Йўқликдан нимаки мавжудият оламига

килүвчилардир, Сен эса сажда килинадитан
итона Зотсан!

3. Бошини саждага кўйганларнинг Сажда этадигани, юзи қйблага қараган ибодатгўйларнинг Марбууди ўзингсан!

4. Фалаклар тинимсиз ҳаракат қилувчи, сайрни яхши кўрувчи бўлса, Ер кўраси оғир қарвон бўлган яратилинғидир.

та келишию Ёр курасининг ором олиши ҳам Сенинг изнингдадир.

6. Кўк – шиша гумбаздир, юлдузлар бу гумбазни ёритувчи шамлар! Куёш – фалак пештокини зийнатлаш учун чизилган бир нақшдир.

7. Бу ажиб ишни кўриб, ақл усталарининг хислари қусурга йўл қўяди.

8. Ҳолбуки, бу каби юзлаб меъморлик ишларини қилиш Сенинг санъатингга заррача душворлик туғдирмайди.

9. Ёки шундай мухташам ихтирога ҳалал – шикаст етсин десанг, бу шикаст ҳам Сенинг қаҳрингда бор.

10. Бу мухташам иморат Сенинг изнинг ила дахшатли шамол олдиди бир ҳовуч тўпроққа, чакмоқ қаршисида эса оддий хашакка айланади.

11. Қаҳринг совуқ шамоли тоғларни таги билан кўпорадики, тоғ булутлар каби наъра тортиб юборади.

12. Кўк бир этак қулдек совурилади, юлдузлар бир ҳовуч қулдек сочилиб кетади.

13. Зухал йўқлик даштига майл кўрсатади, эндида гўнг кўнгизиникидек канот пайдо бўлади.

14. Ҳаёти кесилганини кўрган Муштарий учун у турган минбар тобутга айланади.

15. Ўзини қатл этиш учун тигини кўтарган Баҳром ўз холига надоматлар чекади.

16. Бу қора кунда нур сочувчи куёш қора қулчадек қорайиб кетади.

17. Зухра даф ва чангини синдиради, қайғули қўйлар кўкида унинг оҳанги янграйди.

18. Тийрнинг қўлида қалам ҳам, хат ҳам қолмайди, балки у фақат «Жафқал қалам» оятини айтгади.

19. Йўқлик аҳлининг шомиди абадий ёғду тахти ичида бўлган ой зулмат сочувчига айланади.

20. Олов ҳеч нарсадан қайтмас шуълани ўзидан чиқаради ва юлдузлару фалакларни қуйдириб юборади.

21. Мазлумлар тортган оҳ каби шамол кўк ва ерни харобага звиради.

22. Уммонга шундай тўполон ва изтироб тушадики, сувнинг пуфаклари юлдузлар юзига бориб тетади.

23. Хужум остида Ёр гард каби ўрнидан қўзғалади ва лоқувара (мовий) фалак бу чанги ичида ғойиб бўлади.

24. Одам болалари бу дамда йўқликка юз тутаркан, бирор инсонда вафо ҳам, қарам ҳам қолмайди.

25. Ёр кўтарилиб, уяди, фалак йиқилади – тоҳ униси юқори чикса, тоҳ буниси пастга тушади.

26. Олов сув ичида ғаввос каби сузади, тоғ фалакда раққосдек рақс тушади.

27. Фалаклар бир-бирига урилиб булутлардек баланд овоз чиқаради, агар дев буни кўрса, девни кўриб кўрканнинг ахволига тушади.

28. Тоғ ва фалаклар тарақа-тарақ қиларкан, ҳар бир товушда «Алфироқ!» – деган фарёд аён.

29. Бу ғавво барчага йўқлик шамоли эсгунча бир неча дам давом этади.

30. У шамол енгил ёхуд оғир бўлиб эсмасин, бир дамда ҳеч нарса бўлмагандек ҳамма нарсани суппуриб ташлайди.

31. Фақат Тантри бокий қолиб, Еру коинотда истикомат қилганлардан ҳеч ким қолмас! Ёр абадий бўлиб, душманлар изсиз даф бўладилар.

32. Еру фалакнинг йўқу борида, коинотдаги ҳамма нарсанинг ошқору пинҳонлигидан...

33. ...Аллоҳнинг азаматига заррача фойда, жабарутига заррача зиён етмас!

34. Уша дамда «Мулк Унинг учун!» деган Сўз Унга хос бўлади, чунки жамики мулк Унга тобедир.

35. Ё Роббим, содир бўлиши аниқ кунга етсам ёки етмасимдан аввал охираг диёрита кетсам...

36. ...Уша нафас мента иймонимни ҳамроҳ қил! Кўнглимда Аллоҳдан бўлак ҳамма нарсани маҳв эт!

37. Барчага берган раҳматингдан мента ҳам нисор айла, ҳаммага ато этадиганинг лутфингни мента ёр қил!

Дуғат

Холиқи ашё – нарсаларнинг яратувчиси

Азамат – улутворлик

Суд – фойда

Футур – бузилиш

Воҳиди доно – доно – билимли, илмиларнинг яғонаси бўлган Зот (Аллоҳнинг сифати)

Жабарут – улутлик

Боргоҳ – подшоҳ қабулхонаси, қаср

Зиёнбуда – зарар, зиён

Файёз – файзли, файз бағишловчи

Жуд – сахийлик, инъом

Катм – сир сақлаш, беркитиш

Сожид – сажда қилувчи

Сабуқсанг – енгил тош, бевиқор

Куханланг – тепса тебранмас, шошмайдиган

Эъдом – йўқ бўлиши

Ўнбади мино – зантори, шиша гўмбаз – осмон

Снехр – фалак, осмон

Шамса – зарланган кубба; иморат пешто-кита куёш шаклидан солинган тўғарак зар

накшлар

Дарк – англаш

Косир – ожиз, қусурли, қусурга йўл кўювчи

Вазъ – ҳолат, ихтиро

Филмасал – масалан

Овуҷ – ҳовуҷ

Илдириш – чакмоқ

Ўтру – қарши, рўпара

Сарсар – кучли совуқ шамол

Кўҳкан – тоғ қазувчи; голиб

Наъразан – наъра тортувчи

Жуал – гўнг кўнғизи

Қатъ – кесиш

Тез этмоқ – кучайтириш

Дариг – афсус, надомат

Курси қийр – қора кулча

Даф – уриб чалинадиган мусика асбоби

Навха – ғамли оҳанг, куй

Зулматфизой – зулмат таркатувчи

Шию – нур, шуъла

Бебок – бепарво, кўркмас

Чўркамоқ – куйдириш

Табоҳ – бузук, хароба

Валвала – шов-шув, ғала-ғовур, тўполон

Хубооб – кўпик, сув юзасидаги пуфак

Ҳамла – интилиш, ҳужум

Итмоқ – йўқ бўлиш

Таҳ – ост, таг, қабат

Мисос – тегиш, ишқаланиш

Ғирев – шовкин-сурон, кийкирик

Девзада – девдан кўрққан

Алфироқ – айрилиқ сўзи

Рустакез – ғавғо солмоқ, тўполон солмоқ

Кухун – эски, қадимги; оғир, қимирламай-

диган

Дайёр – яшовчи, истиқомат қилувчи

Муаббад – абадий

Ағёр – душман, ғаним

Ихфо – яширин, беркитилган

Изҳор – очик

Мусаллам – тобе бўлган, таслим бўлган

Жазм – аник

Азм – азм қилмоқ – бормоқ

Махв – йўқ бўлиш

Сиваллоҳ – Аллоҳдан ўзга

Раҳмати ом – умумий раҳмат

Нисор – бермоқ, беминнат тақдим этмоқ

Лутфи амийм – барчага тенг лутф

БЕШИНЧИ БОБ

УЧИНЧИ МУНОЖОТ

(Шарҳ)

Ўқиб келаётганимиздек, дostonнинг биринчи ва иккинчи муножотларида оламнинг яралиши, одамнинг вазифаси, киёматнинг қойим бўлиши ҳақида сўз боради. Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ оламни моддий ҷе-тараларда эмас, балки ғайб билан алоқадор ҳолда кўради. Қойнотнинг унинг эгаси наздидаги мақоми тўғрисида фикр юритади.

«Ҳайрат ул-аброҳ» дostonининг бешинчи боби учинчи муножотдан иборат бўлиб, унда маҳшаргоҳ тасвири берилган. Сарлавҳадан маълум бўладигани, олам ҳам, қойнот ҳам йўқлигида фақат ўзи ҳеч қандай сабабсиз мавжуд бўлган Аллоҳ қойнотни яратиб, яна уни йўқликка ҳукм қилиши фақат Унга хосдир. Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ Аллоҳни Вужудди Мутлақ – мутлақ мавжуд бўлган Вужуд деб сифатлайди. Бу сифатнинг замирида Аллоҳнинг борлиги Унинг Вужуди бирор сабабсиз равишда бўлишини тақозо қилиши ҳақидаги ҳақиқат ётибди. Аллоҳнинг Вужуди – Аллоҳнинг зотидир, бироқ унинг қандайлигини ҳеч ким билмайди, тасаввур ҳам эта олмайди.

Вужуд аҳли – Аллоҳга итоат қилган, Уни танитган, Уни тан олган, Аллоҳнинг Вужуди қошида ўзини йўқ деб билиб, ўзини буткул Аллоҳга бағишлаганлардир. Улар коинотнинг яралиши ва йўқликка юз тутишини Аллоҳдан ўзага зотта нисбат бермайдилар. Бу уларнинг олам ўз-ўзидан пайдо бўлиб, ўз-ўзидан йўқолади, деган қарашни ботил ҳисоблаганларини ифодалайди.

Сарлавҳанинг кейинги қисми – исён зулматида оёқдан йиқилганлар ҳақида. Улар иймон эгалари бўлиб, Аллоҳга итоат қилишда хатога йўл қўйган, бироқ Аллоҳга ёниб-қуйиб тавба-тазарру этган, ўз нафсларининг осийлигидан азийт чеккан мўминлардир. Улар учун Мухаммад солаллоҳу алайҳи ва саллам киёмат кўни Аллоҳдан афв тилайдилар. Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ муножот мазмўни шу йўналишда кечишини сарлавҳада маълум қилган.

Бообнинг дастлабки байтларида Аллоҳга мурожаат этилади – Аллоҳнинг қаҳрига бори йўқ қилиш, лутфига эса йўқни бор қилиш шиордир. Аллоҳ ўз лутфи ила йўқликдан коинотни борликка келтирди, тўқкиз қават фалакни бино қилди, қатрани денгизга, заррани қуёшга боғлаб қўйди. Коинотни қават-қават, устма-уст ҳолда барпо қилди. Иш шу қадар мукаммалки, унинг орасига битта қилини сиқдириб ёки суғуриб бўлмайди.

Аллоҳ шундай санъатни бунёд этгани билан уни барбод этиши осон, тўғри, ақл бўни

ўйлаб, дахшатга тушади. Коинотни илғари бўлмагандек йўқ қилиб юборгач, Аллоҳ яна ўз лутфини кўрсатади – ҳамма нарсани қайтадан вужудга келтиради. Бу ҳисоб учун, адолат учун вужудга келтиришдир.

Одамларнинг ўлимларидан минг йил ёхуд ўн минг йил, ундан ҳам кўпроқ вақт ўтсин – фарқ этмас, амаллари ёзилган дафтар бус-бутун ҳолда кўрилади. Ўша ҳолни тасвирлаш учун Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ Куръондаги Одиёт сурасининг 9 – 10-оятларини иқтибос ўлароқ тақдим қилади:

أَفَلَا يَعْلَمُ إِذَا بُعِثَ رَافٍ فِي الْقُبُورِ ۝١

وَجِئِلَ مَا فِي الصُّدُورِ ۝١٠

Мажно таржимаси:

«**Ахир, у билмайди ми, (киёмат қойим бўлиб), қабрдагилар (тириштириб) чиқарилганида ва диллардаги сирлар ошкор қилинганида!...**»

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ «Зоҳир ўлур مَا فِي الْقُبُورِ» – яъни «Қабрдагилар (тириштириб) чиқарилганида», – дея Махшар майдонидан қабрлар ёрилиб, ўликларнинг тирилиб чиқилиши ҳақиқатини таъкидлайди. Кейинги мисрада «Жилва қилур مَا فِي الصُّدُورِ» – «Диллардаги сирлар ошкор бўлур» ояти жилва қилади, дея охираг кўни одамзоднинг ҳеч бири дили-

дагини Аллоҳ таолодан яшира олмагани, дунё ҳаётидаги амали гўзал кўринса-да, қалбида касалик, шубҳа-ғумонлар бўлган инсонларнинг фош бўлишини назарда тутди.

Кейинги байтда эса Абаса сурасининг 34-оятини тўлиқ ҳолда келтиради:

يَوْمَ يَخِرُّ الزُّلْمُ مِنْ أَجْهِهِ

Маъно таржимаси:

«...ўша кунни киши ўз биродаридан қочур...»

Махшарнинг дахшатидан бу дунёда дўст бўлиб юрганлар бир-бирларидан қочадилар. Чунки ҳамманинг ахволи ўзига маълум – ҳар бир инсон ўзининг дунё ҳаётидаги ҳолатидан нафрат этади, Махшар одамзоднинг фарёд ва чинқириғи ила тўлади. Одамларга ўз китоблари – умри давомида қилган амаллари битилган битиклар топирилади. У китобда фақат разил ишлар кўринади, бу разил иш эмас, инсонларнинг юзи қора эканлигини ҳам билдиради. Онанинг киз билан, отанинг ўғил билан иши бўлмай қолади. Бу эса Абаса сурасининг 35 – 36-оятларидаги хабарнинг айнаи маъносидир:

وَأَمْلَأَهُ وَأَمْلَأَهُ

وَصَحَّحْتُهُ وَصَحَّحْتُهُ

Маъно таржимаси:

«... (киши) яна онаси ва отасидан ҳам, хотини ва ўғилларидан ҳам (қочур)...»

Гуноҳкорлар занжирланган, бўйинларига, оёқ ва қўлларига кишан урилган, журмлари – айблари елкаларига тоғ каби юкланган; жаннам азобидан суяклари эрийди, жаннатни кўриб, бир ҳасрат минг бўлади. Дўзах устидан тортилган кўприк беҳад интичка, ҳаёлни кўриб бўлмаганидек, у ипни ҳам кўриш маҳол.

Аллоҳ ўз адолатини, ҳукм ва мулк Мутлақ Ўзига хослигини намоён қилади. Пайғамбарлар ва авлиёлар ҳам ҳаёлга ботиб, ташвишта тушиб қоладилар. Фақатгина пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундан мустасно – ул зот соллаллоҳу алайҳи ва саллам Аллоҳдан жами гуноҳкорларнинг гуноҳини афв этишини сўрайдилар. Аллоҳ эса қабул қилади. Аслида, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг бу мақсудлари ҳам Аллоҳнинг марҳаматидандир. Чунки Аллоҳ ул зот алайҳис салоту вас саломни Ўзига ҳабиб, дўст қилиб танлаб олган.

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг уммати орасида бир тоифа гуноҳкорлар – динга ҳалал етказишдан бошқа иш қилмаганлар жаҳаннамга судраб келинарсан, агар Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам

улар учун ҳам афв сўрасалар, ўзи ҳам ул зот солгаллоху алайҳи ва салламнинг кўзига кўриниб қолишини Аллоҳдан ёлвориб сўрайди.

Айни шу илтижо бобининг муножот мазмунини ўзида акс эттириши билан бирга муаллифнинг ўз нафсини Аллоҳ олдидан нақадар ҳақир кўришини маълум қилади. У ўзини биринчилардан бўлиб кечирилишини ёки бевосита Аллоҳнинг марҳаматига эришишини даъво қилмайди, балки беҳад хоқисорлик, гуноҳкорлик ва кўрқув туйғуси билан «динга ҳалал беришдан бошқа иши бўлмаган» уммат ичида эканлигини эътироф қилади, ҳолбуки, умматнинг бу тоифаси жуда кўп; бу яна бир муҳим нуқтани ифодалайди, яъни марҳамат, раҳмат ва мағфират ёлғиз Аллоҳга хослигини билдириш ҳамдир. Шунингдек, Аллоҳнинг қаҳридан хотиржам бўлмасликка ва марҳаматидан ноумид қолмасликка ўзига хос ҷақирик, десак, ҳато эмас.

БЕШИНЧИ БОБ

УЧИНЧИ МУНОЖОТ

(Матн)

Учунчи муножот ул маънидаким, олам ва одамни вужуд кошонасидин адам фаромушхонасига солмоқ вужуди мутлақдин ўзга вужуд тутмас ва бу маънини вужуд аҳли андин ўзга вужудқа мутлақо ёвутмас ва исён зулматида аёқдин тушганларга хулосаи олам шафоти дасттир дурур ва ул Шафит шафот қилгонларга Холиқи олам ва одам шафотпазир

1. Эй, қилибон қаҳр ила лутфунг шиор – Борни йўқ айламаку йўқни бор.
2. Йўқ эдилар ҳар неки – бор айладинг, Фахму хирад бориға ёр айладинг.
3. Ҳам тўқуз афлокни чектинг рафитъ, Ҳам Кураи хокни ёйдинг васитъ
4. Гар фалакиёту аносир дурур, Борча самин қадр жавоҳир дурур.
5. Конию хайвони, атар худ набот, Ҳар бири бир гавҳари олий сифот.

6. Борчасини гарчи лағиф айладинг,
Борчадин инсонни шариф айладинг,
7. Қатрағача қулзуми заххордин,
Заррағача шамсаи заркордин,
8. Они мунга, мунӣ анга банд этиб,
Бир-бирига борчани пайванд этиб,
9. Воситалар бўлди аён тў-батў,
Бир-бирига боғланибон мў-бамў.
10. То тикилиб ушбу бийик боргоҳ,
Бўлди муҳайё бу улғу коргоҳ.
11. Онча бўлғуб вусъату оройиши,
Ким сари мў йўк яна гунжойиши.
12. Борчасини бузмок агар истасанг,
Боштин-оёқ зеру забар истасанг,
13. Гарчи эрур ақл ҳаросон, басе,
Ул доғи оллингдодур осон, басе
14. Чун қилибон қудратинг изхорини,
Бирисининг қўймағунг осорини.
15. Эмдики жунбушга келиб баҳри жул,
Зоҳир этарсен чу адамдин вужул,

16. Кимки ҳисоб айласалар мавтидин,
Минг йилғу ўн минг йил ўтғуб фавтидин,
17. Қолабининг дафтари ажзо бўлғуб,
Жузвлари лоятажаззо бўлғуб.
18. Зоҳир ўлур «буъсира мо фил-қубур»,
Жилва қилур «хуссила мо фис-қудур».
19. «Явмаизин моҳалақаллоҳу фих»
«Явма яфиррул маръу мин ахих».
20. Не кун ўшул оҳу надомат қуни,
Оҳу надомат не, қиёмат қуни.
21. Аввалу охир эли зору асир,
Ҳар бир ўз аҳволига тортиб нафир.
22. Бу чекиб ўз дарди учун вой-вой,
Йиғлаб ул ўз меҳнатиға хой-хой.
23. Қайси фиғонким, жазъи Маҳшар ул,
Қайси йиғиким фазъи акбар ул.
24. Номалар эл олиға паррон ўлғуб,
Қўрмағидин эл юраги қон ўлғуб,
25. Борчаси исён била бадхўйлуқ
Бадхўйлуқ йўкки, сияхўйлуқ.

26. Қизга ано бокмай, ўғулга ато,
Борчасининг оғзида: «Во хасрато!»

27. Хар сори журм аҳли турухо-турух,
Юкланибон журмлари кўх-кўх.

28. Хар бири бир хайъати ҳойил била,
Боғланиб ағлолу салосил била.

29. Ҳам тамуғ ўти солибон рустахез,
Кўрмагидин эл сўнгаки рез-рез.

30. Ҳам гули фирдавс бўлб жилавар,
Ҳасрати дўзах ўтидин ҳам батав.

31. Кун қизигидин қилибон мағз жўш,
Кўкка чекиб аҳли қиёмат хуруш.

32. Кўпрук ўлб, ўйлаки, тори хаёл,
Лек хаёле ки, ул ўлғай маҳол.

33. Кучланибон панжау бозуӣ ади,
Асрабон ойини тарозуӣ ади.

34. Ҳокими Одил бўлбон ҳукморон,
«Дома лаҳул мулк ва лаҳул ҳукм шон».

35. Авж тутуб шуълаи жаборлик,
Мавж уруб лужжаи қаххорлик,

36. Ҳам мутафаккир бўлбон авлиё,
Ҳам мутаҳайир қолибон анбиё.

37. Файри набийй арабий ул нафас,
Ким бўлбон халқ Шафивию, бас.

38. Тоҳ Сирот устигача рӯй уруб,
Лаҳзаи мезонга таку пӯй уруб.

39. Солибон оғзига бийик ҳиммати,
Замзамаи «Уммати, во уммати!»

40. Йўкки, ҳамин уммати гумроҳни,
Балки, тилаб мо холақаллоҳни!

41. Ҳарне таманноки – Расул айлабон,
Борчасини Тенгри қабул айлабон.

42. Бўлса не мақсудга майли анинг,
Ҳақдин ўлб барча туфайли анинг.

43. Ё Раб, анинг ҳақкики, қилдинг насиб,
Мартабаиким, Санга бўлди ҳабиб!

44. Ким бу сифат анжумани ғам аро,
Ғам демайин, мажмаъи мотам аро,

45. Ким ани оламга Шафифь айлагунг,
Сўзига лутфунгни муғтиъ айлагунг.

46. Бўлғуси журум аҳлини истар замон
Истаматию караминг тавъамон.

47. Умматидин келса бир ул навъ хайл,
Ким бориға бўлса жазо чоҳу вайл,

48. Умрида келмай биридин бир амал,
Ғайри хатоеки, топиб дин халал.

49. Жонлари андуҳ ўтидин ғам аро,
Юзлари исён тутунидин каро.

50. Истаса, ул қавм халосини ҳам,
Кўзига учрат мени – осийни ҳам.

БЕШИНЧИ БОБ

УЧИНЧИ МУНОЖОТ

(Насрий баён)

Учинчи муножот шу маънодаки, олам ва
одамни вужуд кошонасидан йўқлик фаро-
мушхонасига солмоқ Вужуди Мутлақдан
ўзгага хос эмас ва буни вужуд аҳли Ўндан
бошқа вужудга асло яқинлатмас; исён зулма-
тида оёқдан йиқилганларга Хулосаи Олам –
Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламининг
шафоти кўл тутади ва ул Шафий зот алай-
ҳиссалоту вас салом шафоат қилганларга
Оламнинг Холиқи – Аллоҳ таоло ҳам, одам-
лар ҳам шафоатхоҳлик ила боққайлар

1. Қаҳр ила лутфинг борни йўқ айлашни ва
йўқни бор этишни одат қилган Зот!

2. Оламда ҳеч нарса йўқ эди, Сен бор айла-
динг. Бор қилгач, уларнинг ҳаммасига фаҳм
ва ақлни ёр этдинг.

3. Тўққиз кат осмонни баландлатдинг, Ер
қурасини кенг қилиб ёзиб кўйдинг.

4. Фалаклар ёки моддалар олами бўлсин –
ҳаммаси қимматбаҳо жавоҳирлардир.

5. Конлар, тириклик ёки ўсимликлар –
уларнинг ҳар бири олий сифатли павҳарлар
кабидир.

6. Яратикларнинг барчасини латиф қилган бўлсанг-да, уларнинг ичидан инсонни шарафлантирдинг.

7. Улкан дарёлардан тортиб катрагача, куёшдан заррагача...

8. ...уни бунга, буни унга банд қилиб, барчасини пайвандладинг.

9. Воситалар устма-уст, кават-кават ҳолда аён бўлди, улар бир-бирига боғланиб, туталлик касб этди.

10. Буюк ҷодир тикилди, улӯғ ишхона муҳайё бўлди.

11. Бу кенглик, бу зийнат шу қадар мукамалки, унинг ичига ортиқча бир тола қил ҳам сиғмайд.

12. Агар Сен буларнинг ҳаммасини бузишни, бошдан-оёқ остини устига чиқаришни истасанг...

13. ...бу ишдан ақл ваҳимага тушса-да, бу Сенинг олдингда беҳад осондир.

14. Қудратингни шундай изҳор этасанки, яратикларнинг заррача қолдиги ҳам қолмайди.

15. Сўнг саховат дегизини тўлқинлантириб, яратган нарсаларингни қайтадан йўқликдан вужудга келтирасан.

16. Кимки ўлимидан кейинги вақтни ҳисоб айласа, йўқликка юз тутганларидан сўнг минг йил ёҳуд ўн минг йил ўтадим...

17. ...дунё ҳаётида танаси бажарган амаллари ёзилган дафтари varaқланади, дафтарнинг бирор varaғи йўқолмайди.

18. «Қиёмат куни қабрдагилар чиқарилганда» ояти зоҳир бўлади, «Диллардаги сирлар ошкор қилинганда» ояти жиҳва этади. (Одиёт, 9 – 10)

19. «Аллоҳ таолонинг яратиклар унда (Маҳшарда) бўлган кунда» «...киши ўз биродаридан қочур» (Абаса, 34)

20. У қандай кун? Оху надомат, балки, қиёмат кунидир у!

21. Аввалу охир эли зору асир бўлиб, ўзларининг дунё ҳаётидаги аҳволларидан нафратланадилар.

22. Буниси дард чекиб: «Вой» деса, униси ўз машаққатига «хой-хой»лаб йиғлайди.

23. Шундай фиғонки, у Маҳшарнинг фарёдидир! Шундай йиғики, энг улкан ваҳм, улкан кўрқинчдир!

24. Амаллари ёзилган номағлар одамларнинг олдига гўё «учиб келади», уларни кўриш билан ҳамманинг юраги қонга тўлади.

25. Чунки амал дафтарларида кўринган ҳамма иш ёмон ишлардан иборат. Қандай ёмон иш! Балки, бу юзқоралиқдир!

26. Қизга она боқмайди, ўғилга ота қарамайди, барчасининг тилида: «Во ҳасрато!» – сўзи янграйди.

27. Ҳар томонда гуноҳкорлар аҳли гуруҳ-гурӯх бўлиб, уларнинг елкаларига ёмон амаллари тоғ-тоғ қилиб юкланади.

28. Уларнинг ҳар бири даҳшатли кўринишда – бўйинларида темир бўйинтуруклару ўзлари кишанланган ҳолда келадилар.

29. Ҳам жаҳаннам олови кўркинч соладики, уни кўриб одамзод суяклари майда-майда бўлиб кетгандек азоб чекади.

30. Ҳам жаннатнинг гули бир томонда жила қиладики, унинг ҳасрати дўзах ўтидан кўра оғирроқ кечади.

31. Кўшнинг кизиши мияни қайнатади, киймат аҳлининг чинкириғи кўкни қоплаб олади.

32. Жаҳаннам устидаги кўприк ҳаёлнинг ипига ўхшайди, шундай ҳаёлки, уни кўришнинг ўзи маҳол.

33. Адолат билати ва панжаси кучга киряди, у адолат тарозисининг ишини маҳкам ушлайди.

34. Одил Ҳоким бўлган Аллоҳ мутлақ ҳукмронлигини кўрсатади, мулк факат Унга тегишли эканлиги, ҳукм бериш факат Унинг шайнида бардавомлиги юзага чиқади.

35. Аллоҳнинг ал-Жаббор – Унинг олийлиги, Унинг қошида ҳамманинг ҳақир ва хор эканлиги шуъла каби оламга намоён бўлади, Аллоҳнинг ал-Қаҳҳор – барча махлукотларни ўз измида тутиб, ўз қудрати ила бўйсундириб туриши денгизнинг энг тубидан кўтарилган тўлқиндек ҳаммага исбот этилади.

36. Бу ҳолдан авлиёлар тафаккурга чўмадилар, анбиё – пайғамбарлар хайратда қоладилар.

37. Факат арабий пайғамбар – Мухаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламдан бўлак! Чунки ул зот соллаллоҳу алайҳи ва саллам халқнинг шафотатхои – халқнинг гуноҳи учун Аллоҳдан афв олиб берувчидир.

38. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам тоҳ Сирот – кўприк устида пайдо бўладилар, ҳар лаҳзада тарози ёнида югуриб-еладилар.

39. Муборак оғизларига буюк химматни солиб, «Уматим! Уматим!» – дея нола қиладилар.

40. Ул зот соллаллоҳу алайҳи ва саллам факат шу гўмроҳ умматнинггина эмас, балки, Аллоҳ нимаики яратган бўлса, ҳаммаси учун афв тилайди!

41. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам нимани сўрасалар, Аллоҳ ҳаммасини қабул қилади.

42. Аслида ул зот алайҳиссалоту вас салом нимани истаган бўлсалар, бу истақлар Аллоҳнинг хоҳиши, марҳаматидир.

43. Ё Раб, Мухаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳақлари ўлароқ нимаики насиб этган бўлсанг, бу мартаба Сеннинг ҳабибинг бўлганлари учундир!

44. Бундай ғам анжумани, балки мотам йиғилиши ичиди...

45. ...Ул зот соллаллоҳу алайҳи ва салламни оламга шафотатчи қиласан, айтган сўзларига лутфингни бўйсундирасан.

46. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам гуноҳкорлар аҳли учун Сендан кечирим сўрар эканлар, сўрашлари ва Сенинг қараминг тўе эгизак бўлади.

47. Умнатларидан шундай бир гуруҳи келсаки, уларнинг ҳаммасига чоҳу азоб жазо бўлса...

48. ...уларнинг умрида динга ҳалал берадиган хатодан бўлак амали топилмаса...

49. ...жонлари андуҳ ўти сабабли ғам чангалида, юзлари исён тутунидан коп-қора -

50. Расулнинг соллаллоҳу алайҳи ва саллам ўша қавмининг ҳам хатосини сўраса, ўша онда мен осийни ҳам кўзларига учрат, Аллоҳим!

Дуғат

Рафий – баланд

Васиъ – кенг

Фалакиёт – астрономия

Аносир – моддалар, унсурлар

Самин – қимматбаҳо

Набот – ўсимликлар

Кулзум – денгиз

Заххор – тўлқинланувчи, тўла, серсув

Заркор – зарланган

Тў-батў – қават-қават, устма-уст

Мў-бамў – бирма-бир, тугал

Вусъат – кенглик

Мў – соч толаси

Ўнжойиш – киргизиш, сиғдириш

Зеру-забар – осту уст

Ҳаросон – кўрққан, ваҳимага тушган
Осор – асарлари, қолдиқлари
Баҳри жуд – саховат денгизи
Мавт – ўлим

Фавт – йўқолиш, еврилиш

Қолаб – тан; қолип

Ажзо – варак-варак

Жузв – бўлак, қисм

Лоттажаззо – бўлинмас, иккиланмас

Нафир – нафратланувчи

Жазъи маҳшар – Маҳшардаги фарёд

Фазъи акбар – (фазъ – кўркинч, ваҳм) ул-

кан фарёд

Паррон – учувчи, парвоз қилувчи

Бадхўйлук – ёмон феъллик, совук қилиқ-

лик

Сияхрўйлук – юзи қоралиқ

Кўх-кўх – тоғ-тоғ

Хайъат – кўриниш

Ҳойил – даҳшатли, ваҳимали

Ағлол – бўйинтуруқлар, кишанлар

Салосил – занжирлар

Томуғ – жаҳаннам, дўзах

Сўнғак – суяк

Рез-рез – майда-майда

Фирдавс – жаннат

Батар – ёмонроқ

Мағз – мия

Жўш – қайнамоқ

Хуруш – қичқирик, хайқирик; тўполон

Тори хаёл – хаёл иши

Бозу – биллак

Ойин – одат

Ади – адолат

Дужжа – денгизнинг энг чуқур жойи

Шафий – шафоат сўровчи

Рўй – юз, чеҳра

Мезон – тарози

Таку пўй – югуриб-елиш, ҳар томонга ўз-ни уриш

Ҳамин – ушбу

Мо холақаллоҳ – Аллоҳнинг яратиклари

Таманно – оруз, хоҳиш

Майл – истақ

Мажмаъ – йиғилиш

Журм – гуноҳ

Тавъамон – эгизак

Ул навъ – шундай

Вайл – вой, афсус, надомат

ОЛТИНЧИ БОБ

ТУРТИНЧИ МУНОЖОТ

(Шарҳ)

Танишиб чиққанимиздек, «Ҳайрат ул-аброғ»нинг биринчи боби «Бисмиллаҳ» ва «Бисмиллаҳ»нинг таърифи билан бошланди. Иккинчи боби Аллоҳга ҳамд бўлиб, унда Аллоҳнинг ал-Ҳолик сифати тилга олинди, оламларни яратган зотга мактовлар йўланди. Учинчи бобда оламнинг яралиши, тўртинчи бобда киймат қойим бўлиши ва бешинчи бобда Маҳшар майдонидаги воқеалар баён этилди.

Мавзуларнинг бундай мундарижа асосида бориши Қуръонни оқувчи бўлган сура – Фотиҳанинг мазмунини ёдга солади. Муборак суранинг дасглабки тўрт оятига диққат қаратсак:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿١﴾ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

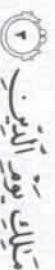
﴿٢﴾ مَلِكٌ يَوْمَ الدِّينِ ﴿٣﴾

Маъно таржимаси:

«Раҳмон ва Раҳийм бўлган Аллоҳнинг номи билан!»

Ҳамд – мактов оламларнинг Роббиси Аллоҳгаки, у Раҳмон ва Раҳиймдир! У жазо (ва мукофот) кунининг Эласидир!»

Кўриб турганимиздек, Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ «Хайрат ул-аброҳ»нинг мавзу йўналишини Куръони каримдаги Фотиҳа сурасининг мазмунига айнан эргашган ҳолда, аниқроқ айтсак, муборақ сура маъноларини кенгроқ шарҳлаш, баъдий йўсинда тушунтириш билан белгиллаган.

Маъно таржимаси:

«У – Аллоҳ жазо (ва мукофот) кунининг Эгасидир» оятига мувофиқ бешинчи бобда Махшар майдонида содир бўлажак ҳодисалар ҳақида сўз борди. Ўрганишга киришганимиз олтинчи боб дostonдаги тўртинчи муножотдан иборат бўлиб, бевосита Махшар кўни воқеаларининг давоми ҳисобланади.

Тўртинчи муножотнинг сарлавҳасида айтиладики, Аллоҳнинг инояти шомол янглиғ эсса, иймон келтирган бандаларнинг осийликларини хасу хашак каби учуриб юборади ва гуноҳкорларнинг тоғ каби лангарлар ташлаб, тўхтаб қолган кемаларини мақсуд соҳилига етказиб қўяди.

Аллоҳнинг раҳмати, мафирати беҳад кент. Куръоннинг Аъроф сураси 156-оятida Аллоҳ истаган кишисига азоб етказиши, бироқ раҳмати ҳар нарсадан кенглиги маълум қилинган:

عَذَابِي أَصِيبُ بِهِ مَنْ أَشَاءُ وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ

Маъно таржимаси:

«Азобимни хоҳлаганим кишига етказурман, аммо раҳматим ҳамма нарсадан кендир».

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ тўртинчи муножотда Аллоҳнинг қарами – марҳамати, саховатини мадҳ қилади. Гуноҳлар – чиритган сомонга ўхшайди. Чиритган сомоннинг парчаси шомолда қандай ўча, Аллоҳнинг қарами қошида гуноҳлар ҳам шундай йўқ бўлиб кетиши ҳақиқатдир. Чунки сомондан тоғ-тоғ уйиб қўйилса ҳам, уни шомол бир лаҳзада учуриб юборади. Аллоҳнинг раҳмати шу қадар кенгли, бутун инсоният, балки жумла жаҳон хато қилиб, ўзларининг амаллари ёзилган китобларини қорайтириб юборсалар ҳам, буни афв этиш оламлар Роббиси учун заррача қийинлик туғдирмайди. Чунки Аллоҳнинг амри ижросида ҳеч қандай нуқсон йўқ, бўлиши мумкин ҳам эмас.

Аллоҳнинг раҳматига бу оламнинг ўзида бир қанча мисолларни кўрамыз. Масалан, тун қанчалик қоронғу бўлмасин, уни лутф қуёши ёритади, зулматни кетказди. Қуёш порлаб, тонг отгунича тунни ой нурлантириб туради. Аслида, исён тўни бўлмаса, афв чироғининг ну-

рини қандай қилиб кўриш мумкин? Гуноҳ олов қаби ёнмаса, ёндирмаса, қарам бўлганининг ёмғирлари ҳаётбахш, нажотбахш эканлигини биз англамидик?! Хирқа кийган – Аллоҳ йўлида дунёни унутган зотларнинг этаклари айбۇ нуқсон ила қирланмаса, инот дарёси сувлари ила уни поклашга эҳтиёж туғилармиди?!

Дунё ҳаётида зоҳидлар бор – улар охиратга фойда келтирмайдиган ҳамма ишдан воз кечадилар, ўзларини фақат гуноҳдан эмас, ҳатто беҳуда ишлардан ҳам пок тутадилар. Ибодатга берилган зотлар дунё лаззатларидан юз ўгириб, харобаларда яшайдилар. Бироқ инсон қаби сирга тўла. Нафсу шайтон ҳужуми зинҳор тўхтамайди. Инсоннинг ожизлиги шуки, у дунё ҳаётида бир неъматдан ўзини уэса, унинг ўрнига жаннатдан берилажак юзта мукофотга кўз тикади. Харобаларда умр ўтказаркан, Аллоҳнинг жаннат ичида қуриб берадиган қасрларини орозу қилади. Шахватини тийркан, эвазига ҳурлар насиб этишини хоҳлайди.

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ наздида, жаннатга бўлган ҳирсининг, истакнинг кучли бўлиши инсоннинг холис Аллоҳга юзланишига тўсик бўлиш эҳтимоли бор. Бундай инсонлар Аллоҳга мухаббат туфайли эмас, балки жаннатга ишқи сабабли ибодат қиладилар. Ҳолбуки, чиндан Аллоҳнинг мухаббатини ва ризосини истаган мўмин жаннатнинг неъматларидан кўра Аллоҳнинг ризосини,

мухаббатини қозониш ҳақида ўйлайди. Аллоҳ ва ўзининг орасига на жаннат истаги, на жаҳаннам кўркуви парда тортиб қўйишдан кўрқади. Қалбини бу қабиладан поклаб, ўзини буткул Аллоҳнинг қошида таслим қилиш учун қурашади ва шу мақсадда яшайди. У жаннат тамъаси ё дўзах кўркувида эмас, балки Аллоҳнинг амри бўлгани учун сидқидилдан ибодатларни адо этади. Аллоҳнинг фарзлари, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг суннатларини жону жаҳди билан бажаради.

Агар жаннатга кириш ва жаҳаннамдан сакланиш учунгина ибодат қилганлар мукофотларини олсалар-у, бошқа гуноҳкорлар жазога буюрилса-чи?! Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ гуноҳкорлар афву марҳаматга кўпроқ сазовор деб ҳисоблайди. Бу ўринда Аллоҳнинг ҳузурда ўзини фақат гуноҳдан иборат деб билган, ҳар қанча гўзал амаллари бўлмасин, уларни кўзи кўрмайдиган, кўзи фақат Аллоҳнинг азамати, жалолияти, иззати ва олийлигини кўрадиган мўминлар назарда тутилмоқда. Чунки инсон илм эгаллашда, ҳилм соҳиби бўлишда, хайр амаллари бажаришда юксалгани сайин унинг учун хатар қучади. Бу ўз амалига маҳлиё бўлиб, ўзига баҳо бериб қўйиш хатаридир. Ўз амалини хуш кўрган бандда Аллоҳга хуш келмайди. Чунки банданинг ишларига баҳо берадиган, қабул ё рад қиладиган Аллоҳдир.

Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳ гуноҳкорлар охираг кунӣ азоб ва изтиробда оху фарёд чекаркан, Аллоҳнинг инояти денгиз қаби ҷўштан паллада ўзининг ҳам кечирилишини сўрайди.

**Гарчи гунаҳнинг ҳаду поёни йўқ,
Айламасанг раҳм ҳам, имкони йўқ –**

байтнинг замирида эса Зумар сурасининг 53-ояти мазмунини кўрамиз:

قُلْ يٰعِبَادِى الَّذِيْنَ اَسْرَفُوْا عَلٰى اَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوْا مِنْ رَّحْمَةِ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ يَغْفِرُ الذُّنُوْبَ جَمِيْعًا اِنَّهٗ هُوَ الْغَفُوْرُ الرَّحِيْمُ ﴿٥٣﴾

Маъно таржимаси:

«Сен (Менинг тарафимдан): «Эй ўз жонларига исроф (жабр) қилган бандаларим, Аллоҳнинг раҳматидан ноумид бўлманг! Албатта, Аллоҳ барча гуноҳларни мағфират этар. Албатта, Унинг ўзи ўта мағфиратли ва ўта раҳимли Зотдир», деб айт!»

Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳ дунё ҳаётида зуҳду вароъ ила умр кечирганлар жаннатга кириб, осийлар жаҳаннамда ёниши мумкин эмас, деган сўзларининг исботи учун бир қанча мисоллар келтиради, хусусан, агар гуноҳкорлар афв этилмаса, раҳмат хазина-

си нечун? Асир ва гадоларни Аллоҳ ўзининг неъматлари дастурхонидан ҳайдаши мумкинми? Овқат очта, кийим яланғочга берилгани тўғри иш бўлганидек, булутнинг денгиз устига сув тўкканидан кўра қуриган боққа ёғиши айни марҳаматдир. Мазкур битиклар Абду Ҳурайра розияллоху анҳудан ривоят қилинган ушбу ҳадисни ёдга солади:

«Мен Расулуллоҳ соллаглоху алайҳи ва саломнинг: «*Ҳеч кимнинг амали уни жаннатга олиб қурмайди*», деб айтганларини эшитдим. Шунда саҳобалар: «Ё Расулуллоҳ, сизни ҳамми?» деб сўрашди. У зот алайҳиссалом бундай жавоб қилдилар: «*Аллоҳ таолонинг раҳмати ва фазли мени ҳам ўраб олганина (қураман). Туғри бўлинглар. Бирортангиз ўлимни оруз қилмасин. Агар у яхши одам бўлса, шояд яхшилиги эъдоланган. Ёки гуноҳкор бўлса, шояд у тавба қилса*» (Имом Муслим ривоят).

Олимларнинг айтишича, ҳадисда келган «Ҳеч кимнинг амали уни жаннатга олиб қурмайди» жумласи амал билан қибрланмаслик кераклиги ҳақидаги огоҳлантиришдир. Инсоннинг хайр амали Аллоҳнинг раҳмати ва қарами билан унга фойда бериши мумкин. Мўмин қилган амалига эмас, балки ёлғиз Аллоҳнинг фазлига кўз тутishi лозим. Ана шу маънони юзага чиқариш учун Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳ инсонларнинг амали билан жаннатга қираман, деб ҳисоб-

лаши беҳудалигини таъкидламоқда. Имом Термизий ривоят қилган ҳадисда айтиладики, Аллоҳ таоло, атар ширк келтирмаган бўлса, Ўзига дуо қилганларни, Ўзидан умидвор бўлганларни кечиради. Хусусан, ушбу ҳадиси қудсийда Аллоҳ таоло: «Эй одам боласи! Агар гуноҳларинг осмоннинг тепасига етган бўлса, кейин Менга истиффор айтсанг, сени мағфират қилурман. Парво қилмайман. Эй одам боласи! Менга ер тўла гуноҳ ила рўбарў келсанг, аммо Менга ширк келтирмаган бўлсанг, Мен сенга ўшанинг мислича мағфират ила рўбарў келурман», – деган.

Алишер Навоий муножотнинг сўнгида жаннат ва жаннатдаги хурларга эмас, балки Аллоҳнинг ризоси, мухаббати ва жамолига талабгорлигини баён қилган.

ОЛТИНЧИ БОБ

ТЎРТУНЧИ МУНОЖОТ

(Матн)

Тўртунчи муножот қарам дарёси васфидаким, иноят насимидин мавжга кирса, исён хасу хошокин қироларга итурур ва кўҳи гуноҳдин лангар солгонларнинг та-ронжонлиқ кемасин бир пари коҳдек мақсуд соҳилига еткурур

1. Эй қараминг олида кўҳи гуноҳ,
Елга учуб, ўйлаки, бир парри коҳ.
2. Нечаки жамъ ўлса сомон кўҳ-кўҳ,
Ел қошида анга не бўлғай шукӯҳ?!
3. Жумла жаҳон аҳли хато қилсалар,
Журм билан нома қаро қилсалар,
4. Номани оқ айламак осон санга,
Ким, йўқ ўшул амрда нуқсон санга.
5. Тунки, тузуб шуъбада хангомасин,
Қилди қаро аҳли жаҳон номасин.
6. Лутф куёшига чу бердинг зухур,
Меҳр ила қилдинг бори зулматни нур.

7. Чун санаме айлади эл кийнидан,
Тулни ниҳон сунбули мушкинидин.
8. Елни қилиб чобуки бурқар рабой,
Кеча саводида аён қилдинг ой.
9. Афв чароғи қачон ўлғай ёруқ,
Қилмаса исён туни осий ёзук?
10. Журм ўтиға бўлмаса гар шуъла тез,
Абри қарам қайда бўлур қатра рез?
11. Қилмаса олуида этак хирқапўш,
Ҳожат эмас баҳри иноятқа жўш.
12. Йикмаса май айлабон элни асир,
Дутф илиги кимга бўлур дасттир?
13. Зухд ила қавмеки, варар қилдилар,
Қилгон учун музд тамар қилдилар.
14. Ҳар амалеким, киши хайр айлағай –
Коми буқим – равзада сайр айлағай.
15. Айламаган май била олуида лаб,
Тонгла қилур бодаи қавсар талаб.
16. Мунда жамил истамаган ҳеч қас,
Анда қилур хур жамолин ҳавас.
17. Ёўшаи вайронани қилгон паноҳ –
Қасри мурассар тилар – оромгоҳ.

18. Ҳар киши бир қатъ таматтуъ қилур,
Муздини юз онча таваккуъ қилур.
19. Аҳли варар гар бори музд олсалар,
Нома сих хайл бокиб қолсалар,
20. Айламагинг афви хато, бас, қани?!
Баҳри қарам бирла ато, бас, қани?
21. Дутфу қарам баҳри лаболаб туруб,
Бир неча лаб ташнанинг оғзи қуруб,
22. Барчаларин ташна лаб ўлтурмагинг,
Ё бу тенгиз теғрасидин сурмагинг,
23. Мумкин эруму экин, оё, бу иш?
Айлагасен сен ҳар иш, илго, бу иш!
24. Ҳар киши осию гунаҳкорроқ,
Афв ила раҳматқа сазоворроқ.
25. Аҳли варар ажри бўлуб гар бихишт,
Куйса томуғ ўтиға исён сиришт;
26. Ул топибон равзани этса фароғ,
Дўзах аро бўлса мунга дарду доғ;
27. Дутфу қарам ганжини неткунг дурур?
Кимга атову қарам эткунг дурур?
28. Бир неча муҳтожу асиру гадо,
Юзлари силлийи гунаҳдин қаро,

29. Қайтса хони ниамингдин сенинг,
Ҳошо, лутфу карамингдин сенинг!

30. Хон анга ёйғилики – эрур муштаҳи,
Тўқ емас, ар еса бўлур муттали.

31. Ўтса куруб қолғон экиндин булут,
Баҳр уза ё асради, ё ёғди, тут.

32. Ансаб анга лўкмаки, ул оч эрур,
Авли анга тўнки, яланғоч эрур.

33. Бу бори афсонаи беҳудадуру,
Кимки, сен уммидисен – осудадуру.

34. Ё Раб, урада караминг баҳри жўш,
Чексалар ул хайл фиғону хуруш.

35. Гарчи гунаҳнинг ҳаду поёни йўқ,
Айламасанг раҳм ҳам, имкони йўқ.

36. Чун чекибон лутф саропардасин,
Кечсанг алар кардау нокардасин,

37. Бўлса наво бирла бори муҳтарам,
Айлама маҳрум Навонийни ҳам.

38. Эрмас анга хур ила жаннат ҳавас,
Сен анга бўлғилики, анга ушбу бас.

ОЛТИНЧИ БОБ

ТЎРТИНЧИ МУНОЖОТ

(Насриӣ баён)

ТЎРТИНЧИ МУНОЖОТ КАРАМ ДАРЁСИ ВАСФИДА-
КИ, ИНОТ ШАБАДАСИДАН ТЎЛҚИНЛАНСА, ИСЁН-
НИНГ ХАС ВА ХАШАКЛАРИНИ КИРҶОҚЛАРГА УЛОҚ-
ТИРАДИ ВА ГУНОҲ ТОҒИДАН ЛАНГАР СОЛАНЛАР-
НИНГ ОҒИР КЕМАЛАРИНИ КУРИТАН СОМОННИНГ
ПАРЧАСИ КАБИ МАҚСУД СОҲИЛГА ЕТКАЗАДИ

1. Эй Аллоҳу Карим! Караминг олдида гу-
ноҳ тоғлари чиритан сомон парчаси каби елга
учиб кеттай!

2. Сомонларни йиғиб, тоғ-тоғ қилиб ба-
ланда кўтарган билан шамолнинг қаршисида
унда шукҳ ё қувват қоладими?!

3. Жумла жаҳон аҳли хато қилиб, гуноҳла-
ри ила амаллари ёзилган китобларини қора
қилсалар...

4. ...у номаларнинг қорасини кетказиб, оқ
айлаш Сентга осондир! Чунки Сенинг амринг
ижросида нуқсон бўлиши мумкин эмас!

5. Тун найрангли ҳангомалар қилиб, жаҳон
аҳлининг номасини қорайтирди.

6. Лутф куёшини намоён этдинг – бутун
зулматни офтоб ила нурга чулғаддинг.

7. Инчунин, санам элта бўлган гина ва адо-
вати сабабли гулни қора сунбул билан билан
яширай.

8. Елни ҳижобни кўтарувчи қилиб, туннинг
қорасида ойни аён қилдинг.

9. Исён туни гуноҳ қилмаса, афв чироғи
қандай қилиб ўз нурини кўрсатиб, ёруғлик
бахш этиши мумкин?

10. Айбу нуқсон ўти шувъаланиб ёнмаса,
қарам булут сепган қатралар қайдан бўлсин?

11. Хирқа кийганлар этакларини қирган-
тирмасалар, иноят дарёсининг жўшмоғига
ҳожат йўқ.

12. Май элни асир қилиб, оёқдан йиқитма-
са, лутф қўли кимни тутад?

13. Зухд билан ўзларини пок тутган инсон-
лар бу амаллари учун ҳамиша мукофот тамаъ
қилдилар.

14. Киши қандай хайрли иш қилмасин,
мақсади – жаннат ичида сайр қилишдир.

15. Май билан лабини қизартирмаганлар
тонг-ла Маҳшарда кавсар бодасини талаб эта-
дилар.

16. Дунё ҳаётида тўзаллик истамаган ҳар
кас охираг кўни хўрнинг жамолига етмоқни
ҳавас қилади.

17. Вайрона гўшаларни паноҳ қилиб юр-
ганлар жаннатнинг зийнатланган қасрлари
ўзига оромгоҳ бўлишини хоҳлайди.

18. Дунё неъматидан ўзини бир марта кес-
ган инсон шу ишининг мукофотига юз марта
кўз тутайди.

19. Шундай тоифадати аҳли вароъ ўз амал-
лари учун мукофот олсалар, номаси қора бўл-
ганлар эса боқиб қолсалар...

20. ...бас, хатоларни афв қилишинг қаерда
қолади? Қарам денгизи ва саховат-чи?

21. Лутфу қарам дарёси тўлиб-тошиб турса,
бир неча лаб ташнанинг оғзи қуруб...

22. ...ўларнинг ҳаммасини чанқоқ ҳолда ўл-
диришинг ё бу денгиз атрофидан ҳайдаб юбо-
ришинг...

23. ...шу ишни қилишинг мумкинми, эй Ал-
лоҳ?! Сен ҳар қандай ишни ирода қилишинг
мумкин, бироқ бу ишни, асло!

24. Чунки осий ва гуноҳкорроқ бўлган ин-
сонлар афву раҳматга сазоворроқдир.

25. Аҳли вароъ жаннатларни ўзлари учун
ажру мукофот ўлароқ қўлга қиритсалар, исён-
корлар жаҳаннам оловида кўйс...

26. ...униси жаннатдан фароғат топса, бу-
ниси дўзахда дарду доғ ичида қолса...

27. ...лутфу қарам танжини нима қиласан?!
Кимга қарам ва саховат кўрсатасан?

28. Юзлари гуноҳ зарбасидан қорайган бир
неча муҳтожлар, асирлар, гадолар...

29. ...Сенинг неъматларинг дастурхонидан
қайтсалар, йўқ! – лутфу қарамингдан бебаҳра
қолсалар, наҳот!

30. Дастурхонни иштаҳаси борларга ёз, тўқ ҳеч нараса емайди, чунки еса, у тўлиб кетади.

31. Куриган экин устидан бўлут ёғмасдан ўтиб кетса, денгиз узра ёғиш учун ўзини асрадимми? Денгизга ёғадими, ёғмайдимми – фойдаси йўқ.

32. Овқат ейишга оч одам муносиброк, тўн яланғочга берилгани афзал.

33. Бу айтилган гапларнинг барчаси беҳудда – Сендан умиди борлар – хотиржамдирлар.

34. Ё Роббим, саховатинг денгизи тўлкинланганида бир гуруҳки, чинкириб, оху фарёд кўтарсалар...

35. ...тарчи улар қилган гуноҳнинг ҳадау поёни йўқ бўлса ҳам, уларга раҳм қилмасанг, имконсиз!

36. Лутф пардаларини кўтариб, уларнинг қилган ва қилмаган гуноҳларини кечирсанг...

37. ...уларнинг барчаси ожизликларини эътироф этганлари, таслимиятлари сабабли эҳтиром топсалар, Навоийни ҳам ўз лутфингдан маҳрум қилма!

38. Унга хур ва жаннат ҳавас эмас, Сен унга бўл, унга шу етарлидир!..

Лутат

Гаронжонлик – вазминлик, оғирлик

Пари коҳ – сомон, чириган сомон парчаси

Жўрм – гуноҳ, айб

Шувбада – ўйин, найранг

Чобук – тез, чаккон, шўх

Бурқаб – парда, хижоб

Рабой – сўзга кўшилиб, «тортувчи», «очувчи» маъносини берадиган кўшимча

Савод – қора

Ёзуқ – гуноҳ

Абри карам – карам (саховат) бўлут

Олуда – булғанган, кир бўлган

Музд – мукофот

Таматтуъ – баҳраланиш, фойдаланиш

Таваккуъ – қутиш, умид қилиш, кўз туттиш

Исён – итоатсизлик

Сиришт – табиат. яратилиш

Силий – шалапоқ, мушт

Хони ниям – неъматлар хонтаҳтаси (дас-турхони)

Хошо – ҳеч қачон

Муштаҳи – иштаҳали

Мумтали – тўла, тўлган

Ансаб – муносиброк

Авли – азалрок

Саронарда – катта парда

Кардау нокарда – қилинган-қилинмаган

ЕТТИНЧИ БОБ

АВВАЛГИ НАЪТ

(Шарҳ)

«Ҳайрат ул-аброр»нинг еттинчи бобидан Расулulloх соллаллоху алайҳи ва салламга бағишланган наътлар бошланади. Наът – пайғамбаримиз Мухаммад соллаллоху алайҳи ва салламнинг сифатлари мадҳ этилган шър-дир. Бу шърларнинг шакли турлича бўлиши мумкин – ғазал, маснавий, қитъа ёки рубоий кўринишида битилган байтлар Расулulloх соллаллоху алайҳи ва салламнинг мактовларига бағишланган бўлса, у наът ҳисобланади.

Алишер Навоий ижодида наътлар муҳим ўрин тутади. Буюк мутафаккирининг «Ҳазо-йинну маоний» куллиёти ва бошқа барча рисолаларида ҳамд ва наът ажралмас қисмдир. Алишер Навоийнинг наътлари асар ғояси Расулulloх соллаллоху алайҳи ва салламнинг суннат ва ҳадисларига мувофиқ эканлигини тушунтиради ҳамда пайғамбаримиз соллаллоху алайҳи ва салламга бўлган издошлик ва умматлик муҳаббатини изҳор этади.

«Ҳайрат ул-аброр» дostonидаги беш боб наът йўналишида бўлиб, уларда Расулulloх соллаллоху алайҳи ва салламнинг ҳаётлари

ёки суннатлари ҳамда Исломиётга қилган буюк хизматлари акс этади.

Биринчи наътда Алишер Навоий Расули акрам соллаллоху алайҳи ва салламнинг туғилишлари билан боғлиқ воқеаларни баён қилган. Сарлавҳада Расулulloх соллаллоху алайҳи ва салламнинг «нури қидамият»и асосий мавзу сифатида белгиланган. Нури қидамият қадимий нур демакдир. Бу нур зот баҳри – зот денгизининг илк жунбушида махфийлик ипларини узгани, яъни Аллоҳнинг илк яратиги шу нур бўлгани таъкидланади.

Сарлавҳада келган «зот баҳри» (зот денгизи)дан мурод – Аллоҳнинг сўзидир. Достоннинг иккинчи бобида ҳам зот баҳри тўғрисида гап борган бўлиб, биз бу тамсил замирида: «Аллоҳнинг зоти олдида коинот денгиз юзидаги бир тўлқин кабидир», – деган маъно борлигини айтган эдик. Расулulloх соллаллоху алайҳи ва салламнинг нури ҳақидаги ушбу бобда ҳам «зот баҳри» тамсилга учрадик. Бу тамсил қайси манбага таяниб қўлланаётгани Куръони каримдаги Каҳф сурасининг 109-ояти мазмуни билан танишсак, ойдинлашади:

قُلْ لَوْ كَانُ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفَذَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا ۝١٩

Матно таржимаси:

«Айтинг: «Бордию, денгиз суви Робимнинг сўзлари (илму хикматларини битиш) учун сиёҳ бўлса ва яна шунча сиёҳ келтирсак ҳам, Робимнинг сўзлари битишидан илтари у денгизлар тутаб битар».

Оят мазмунита кўра, Аллоҳнинг калималари бор. Денгизни сиёҳга айланттириб, Аллоҳнинг калималарини ёзишга киришсак ва яна ўша денгиз микдорича сиёҳ келтирсак, сиёҳ тутайди, Аллоҳнинг калимаси тутамайди. Аллоҳнинг калимасидан мурод, муфассирларга кўра, Аллоҳнинг илми, Аллоҳнинг хикматидир. Каҳф сурасида келган Мусо ва Хизр алайҳиссаломлар қиссасидан англашиладиким, одамзодга берилган жами илм Аллоҳнинг илми қошида игна денгизга ботириб олинганда қамайдиган сув микдорича бўлиши мумкин, холос.

Аллоҳнинг зоти Аллоҳнинг ўз илмидир. У илм ҳеч бир маҳлукда йўқ ва бўлиши мумкин эмас. Инсониятта Аллоҳнинг исму сифатлари ҳақида илм берилган. Шунинг учун, мўминлар Аллоҳнинг зоти ҳақида фикрлашдан қайтарилганлар, балки Аллоҳнинг қудрати ҳақида фикр қилиш тавсия этилган. Чунки Аллоҳнинг исму сифатлари қоиотда акс этиб туради. Қоиотдаги ҳар бир яратик ўз яратувчисидан хабар беради.

Шулардан келиб чиқиб, Алишер Навоий «зот баҳри» тамсили воситасида Аллоҳнинг илму хикматини назарда тутганини хулоса қиламиз. «Зот баҳри» тамсили эса юқорида келтирилганимиз Каҳф сурасининг 109-оятига таъниланган ҳолда қўлланган.

Аллоҳ таоло қоиотдан аввал Расули акрам солаллоҳу алайҳи ва салламнинг нурини яратди. Бу нур сабабли олам ва одам бунёд бўлди. Мантиқан фикрланса, Расулulloҳ солаллоҳу алайҳи ва салламнинг нуллари Одам алайҳиссаломдан аввалроқ яратилган экан, Одам алайҳиссалом Пайғамбаримиз алайҳиссолату вас салам қошида «ўғил фарзанд» мақомида намоён бўлади. Одам алайҳиссалом авлодларининг ҳаммаси Расулulloҳ солаллоҳу алайҳи ва салламнинг «фарзандларига бир фарзанд» қабидир. Бунинг далили Мухаммад ибн Саид Бусирий (1211 – 1294) қаламига мансуб «Қасидаи бурда» шеърида келган «Кунту набийъан» деб бошланувчи ҳадисдир. Мазкур ҳадис имом Бухорий раҳматуллоҳи алайҳининг «Тарихи қабийр», Мухаммад ибн Саид ал-Бағдодийнинг (784 – 845) «Табақотул қабийр», имом Термизийнинг (824 – 894) «Ал-ъйлоғул қабийр» асарларида зикр этилган:

۲- [عن مسرة الفجر:] سألت النبي ﷺ متى كنت نبياً؟

قال: كنت نبياً وأدم بين الروح والجسد

- البوصيري (ت ٨٤٠)، تخاف الخيرة المهرة ٨/٧ • له شاهد
 • أخرجه البخاري في «التاريخ الكبير» (٣٧٤/٧)، وابن سعد
 في «الطبقات الكبرى» (٨٥٨٠)، والترمذي في «العلل الكبير»
 • (٦٨٣)

Таржимаси:

«Майсара (розияллоҳу анҳу)дан ривоят қилинади:

«Мен Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан: «Сиз қачон набий (пайғамбар) бўлгансиз?» – деб сўрадим. Набийимиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Одам (алайҳиссалом) руҳ ва жасад орасида эканида набий бўлганман», – дедилар.

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ мазкур ҳадисга тавниб, Одам алайҳиссаломни Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам учун «фарзанд» сифатида тасвирлар экан, ҳадисда Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг лафзлари ўлароқ келган يَا جُمْلَاسِنِي хужжат сифатида кўрсатади. Бу хужжатга кўнманлар учун эса Пайғамбаримиз алайҳис салоту вас саломнинг муборака Аҳмад ﷺ исмлари та диққат қаратади. Ушбу исми Аллоҳ таоло Куръони каримдаги Соф сурасининг 6-оятida зикр этган:

وَلَا قَالَ عَصَى ابْنِ مَرْيَمَ بَيِّنَاتٍ اِنْهِيَ اَنِي رَسُولٌ اِلَيْكُمْ مُّصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ ياتي مِن بَعْدِي اسْمُهُ اَحْمَدٌ فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا هَذَا سِحْرٌ مُّبِينٌ ﴿٦﴾

Маъно таржимаси:

«Эсланг! Ййсо ибн Марям: «Эй Исроил авлоди! Мен Аллоҳнинг сизларга (юборган) пайғамбаридирман. «Мен» ўзимдан олдинги Тавротни тасдиқловчи ва ўзимдан кейин келадиган Аҳмад исмли бир пайғамбар ҳақида хушхабар берувчиман», – деган эди. Бас, қачонки, (Ййсо) уларга (пайғамбар) эканига хужжат (мўъжизалар)ни келтиргач, улар: «Бу аниқ сеҳр!» – дедилар».

Оят мазмунидан маълум бўлмоқдаки, Ййсо алайҳиссалом ўзларининг икки вазифалари ҳақида қавмларига айтмоқдалар: ўзларидан аввал келган Тавротнинг илоҳий китоблигини тасдиқлайдилар ва ўзларидан кейин Аҳмад исмли пайғамбар келишининг хушхабарини етказадилар. Қавмининг бу ҳақиқатларни қабул қилмагани бизнинг мавзумиз билан боғлиқ бўлмагани учун биз оти қаримада Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг «Аҳмад» исмлари зикр этилгани ҳақида тўхталамиз, холос.

Алишер Навоий мазкур асосга кўра, Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг

«Аҳмад» исмларини келтириб, ундаги «алиф» – «Мим» – «ҳамда «дол» – «Одам» – суъида бор эканига диққат қаратади, бу ҳарфлар отадан ўғилга ўтган иззат ва шоннинг бир аломати, «Ҳо» – Ҳарфи эса Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам учун махсус, яъни бу ҳарф Аллоҳнинг мухаббатини ифодалайди, зотан Аллоҳ Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламни ўзига Ҳабиб – Дуст, деб атади.

Аллоҳ таоло Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг нурини Одам алайҳиссаломга бери, бу нур у зотнинг юзларида порлаб туради. Сўнг бу нур Ҳаввога, Ҳавводан Шис алайҳиссаломга кўчи. Шу тарика отадан отага, онадан онага ўтган бу нур Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг оталари Абдуллоҳга етиб келди. Абдуллоҳдан сўнг Оминанинг чехрасида бу нур порлади.

Расулуллоҳ солаллоҳу алайҳи ва саллам бир дур эдиларки, оналари бу дурни садаф каби бағирларига олганларида жаҳон денгиз каби жўшиб кетди. Чунки инсоният учун халоскор дунёга келаётган эди. Куёш ўз юзидан пардасини олиб порлагани каби Расулуллоҳ солаллоҳу алайҳи ва саллам дунёга келдилар, ул зотнинг тавалуудлари ғам тунини нурга тулдирди, зулму фасод ила жаҳаннамга айланган Ер юзи жаннатнинг боғига эврилди.

Алишер Навоийнинг Расулulloҳ солталлоҳу алайҳи ва саллам ҳақидаги бунтаъриф ва таваддул

сифи фақатгина муҳаббат ёки мақтов ихёри бўлмай, Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг инсоният тарихидаги буюк вази-фалари нақадар муҳим бўлганини эслатапти. Ул зот соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ма-комлари бениҳоя юксак бўлиб, инсоният йўл-бошчиси шундай бўлиши керак эди, зотан.

Кейинги наътларда Расули акрам солал-лоху алайҳи ва салламнинг болаликлари, фаолиятлари, асҳоблари ва Меърож кеча-си воқеалари тилга олинган.

ЕТИНЧИ БОБ

АВВАЛГИ НАЪТ

(Машн)

Аввалги наът ул хазратнинг нури қида-
миштидаким, зот баҳрининг аввалги жунбу-
шида ул дурри бебаҳо ламъаси хафо ришта-
син узди ва ул гавҳари якто ашйаси ламъа
кўргузди ва дурждин дуржга интиқол этти
то Сафиоллоҳдин Абдуллоҳға етти

1. Эй қилибон ламъаи нурунг зуххур –
Андаки не соя бор эрди, не нур.
2. Нурунгда тоб икки жаҳондин бурун,
Ҳар не йўк андин бурун, андин бурун.
3. Зовияи жисмға ҳар зотдин,
Рух ёкиб шамъ бу мишкотдин.
4. Топти азал субҳи чу базминг чароғ,
Не тонг, агар ёруса юз минг чароғ.
5. Бўлди санга Одами сабақатнамо –
Аввал ўғул, сўнгра гар ўлса ато.
6. Наслида ҳар ким анга пайванд ўлуб,
Борчаси фарзандингда фарзанд ўлуб.

7. Кимки мунга даъвийи хужжат этар,
«Кунту набийян» анга хужжат – етар.

8. Ўзга далил истаса табъи сақим,
Басдурур Одамда «алиф», «долу», «мим».

9. Борчаси Аҳмадда топиб иззу шон,
Ўғлида уч ҳарф атодин нишон.

10. «Ҳо»и муҳаббат санга ўқдур-насиб,
Ким сени Ҳақ деди Ўзига ҳабиб.

11. Ҳар неки Ҳақ важҳи аро мубҳам ул,
Зохир этиб юзда ҳабиби ҳам ул.

12. Шоҳид очиб чехра, бу кўзгу анга,
Ул не қилиб, кўргузубон бу анга.

13. Айлади чун Одами хокий зуххур,
Солди анга партавин ул пок нур.

14. Нур дема, борикаи сармадий,
Борика йўк, шайшаи Аҳмадий.

15. Бўлди чу Одамда бу партав ниҳон,
Анда ниҳон, лек юзида аён.

16. Эгнига ёпилди дувожи шараф,
Қилди макон бошига тожи шараф

17. Тахти рисолат уза шох ўлди ул,
Хайли малойикка паноҳ ўлди ул.

18. Истади Ҳавво била чун итгисол,
Айлади Ҳаввоға бу нур интикол.

19. Поку жамил айлади Ҳавво юзин,
Ўйлаки, Ҳақ партави – хавро юзин.

20. Шисқа чун бўлди яна мунтақил,
Ойни килур эрди юзи муңфил.

21. Риптасидин чун бу гўҳар бўлди кам,
Бир садаф ўлди яна гавҳар шикам.

22. То отадин ота, анодин ано,
Бир ано ким йўқ эди андоқ ано.

23. Бўлди рисолат дурининг маҳзани,
Балки нубувват гулнининг гулшани.

24. Бўлғач-ўқ ул дурға садаф пардапўш,
Тушти жаҳон баҳриға жўшу хурўш.

25. Эмдики рафъ этти юзидин никоб,
Туғмади андоқ яна бир офтоб.

26. Ғам тунини нур сиришт айлади,
Ер юзини боғи биҳишт айлади.

ЕТИНЧИ БОБ

АВВАЛҒИ НАЪТ

(Насриӣ баён)

Аввалги наът ул ҳазратнинг қадимий
нури ҳақидаки, зот денгизининг биринчи
тулқинида у бебаҳо дурнинг нури маҳфий-
лик риптасини узди ва у бетакрор гавҳар-
нинг шуъласи чакнади ва дур сакланадиган
кутилардан бирма-бир кўчиб ўтиб, Одам
Сафиоллоҳ Абдуллоҳға етди

1. Эй Расули акрам! Соллаллоҳу алайҳи ва
саллам! Нурингиз порлаб, ўзини намоён этга-
нида ҳали соя ҳам, нур ҳам йўқ эди.

2. Нурингизда икки жаҳондан аввал ҳаро-
рат бор эди, ундан аввал ҳали яратиклар ярал-
маганди.

3. Аллоҳ таоло ҳар зотнинг жисм уйи бур-
чагида шу чироғдондан руҳ шамъини ёқди.

4. Азал субҳида базмингиз чирок ила ёриш-
ди, на ажаб эдики, бу чирокдан юз минглаб
чироқлар нусланса!...

5. Одам алайҳиссалом Сизга пешқадам
ўғил бўлди, сўнг ота.

6. Одам алайҳиссаломнинг наслида ким
унга пайванд бўлган бўлса, барчаси фарзан-
дингизга фарзанддир.

7. Кимки бу сўзим учун хужжат даъво килса, «Кунту набиййан» ҳадиси хужжат бўлиш учун етарли.

8. Агар табиати кусурли бўлганлар бошқа далил истасалар, «Одам» сўзидаги «алиф», «дол» ва «мим»га боқсинлар.

8. Бу харфларнинг барчаси Аҳмад сўзида иззат ва шон тоқди, ўғилнинг исмидаги бу уч харф отадан бўлган нишон – белгидир.

10. «Ҳо» харфи эса муҳаббат маъносида бўлиб, фақат Сизга насиб этган, чунки Аллоҳ таоло Сизни ўзига ҳабиб – севиқли дўст деб билди.

11. Ҳакнингт ваҳҳида мавжуд бўлган сир Унинг ҳабиби юзида ҳам намоендир.

12. Шоҳид чехрасини отанда, бу унга кўзга бўлди, Чехрада неки бор, кўзгу ўзида акс эттиради.

13. Аллоҳ таоло Одам алайҳиссаломни туپроқдан яратиб, ўз фаришталарига кўрсатганида унга ўша пок нурни берган эди.

14. Уни нур дема, балки абадий шўъладир у. Йўқ, оддий шўъла эмас, Аҳмаднинг порлашидир.

15. Бу нур Одам алайҳиссаломда пинҳон бўлиб, юзида аён бўлиб турар эди.

16. Одам алайҳиссаломнинг этнига шараф либоси ёпилди, унинг бошини шараф тожи ўзига макон қилди.

17. Одам алайҳиссалом пайғамбарлик таҳтида шох бўлиб, фаришталар жамоасидан ҳам афзал кўрилди.

18. Аллоҳнинг изни ила у Ҳавво билан жуфтлашгач, ундаги бу нур Ҳаввога кўчиб ўтди.

19. Аллоҳнинг нури жаннатдаги хурларнинг юзини ёритганидек, бу нур Ҳаввонинг юзини гўзал ва пок қилди.

20. Одам алайҳиссалом ва Ҳаввонинг фарзанди Шис алайҳиссаломга бу нур мерос қолди, унинг чехраси ойни хижолатга солар эди.

21. Риптадан бу гавҳар камайгач, кейинги гавҳар дур каби бу нурни сақлайдиган садафга айланаверди.

22. Бу нур отадан отага, онадан онага ўтиб келаверди, бир она бор эдики, ундай она ҳеч қачон бўлмаган!

23. Бу она рисолат дурининг хазинаси, нубувват гули очиладиган гулшан эди.

24. У дурга бу садаф пардапўш бўлгач, жаҳон денгизи жўшиб, тоша бошлади.

25. Ул офтоб юзидан никобини кўтарди, бу каби куёш шу чоққача туғилмаган эди.

26. Бу офтоб ғам тунини нур билан тўлдирди ва Ер юзини жаннат боғига айлантирди.

Лутғат

Нури қидаминят – илгарити, энг қадимги нур
Ламъа – шўъла, нур, порлаш

Хафо риптаси – яширинлик, махфийлик иши

Гавҳари якто – ягона, бетакрор гавҳар
Ашйъа – нурлар, шўълалар

Дурж – дур сақланадиган кутича
Интиқол – кўчиш, бир жойдан иккинчи
 жойга кўчиш

То6 – харорат

Зовия – бурчак, чет жой, уй бурчаги

Мишкот – чироғпоя, чироғдон

Сабақтамо – пешкадам

Даввийи хужжат – хужжат даввоси

Таъби сақим – табиати кусурли, мизож
 касал

Иззу шон – иззат ва шон

Важҳ – юзи

Муҳхам – ноаниқ, тушуниб бўлмайдиган

Партав – порлаш, шуъла

Бориқа – шуъла берувчи, нур сочувчи

Сармадий – абадий

Шавша – порлоқлик, шуъла

Дуввож – кўрпа-тушак, ёпинчиқ

Рисолат – пайғамбарлик

Иттисол – бирлашиш, жипслашиш

Хавро – хурлар

Мунтақил – ўтувчи, кўчувчи

Мунфаил – хижолат қилувчи

Шикам – корин

Нубувват – пайғамбарлик

Пардапўш – ёпиб турувчи, беркитиб турувчи

САККИЗИНЧИ БОБ

ИККИНЧИ НАЪТ

(Шарҳ)

Алишер Навоий «Хайрат ул-аброр»нинг биринчи наътида Расули акрам соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг нурлари ҳамда туғилишлари ҳақида сўзлайди. Иккинчи наътда болаликлари ва ваҳий келган вақтгача бўлган оралиқ ҳақида гап борган.

Инсон ўзини борлик ичига қамаб қўйиши билан тутқунликка мубғалодир. Аллоҳ бу тутқунликдан кутқариш учун Ер юзига пайғамбар жўнатди. Сўнгги пайғамбар Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг юборилишлари инсоният учун энг улкан саодат эди. Ул зот одамзоднинг чангақда қолган фикратини озодликка чиқариб, туман ва зулмат ичидаги қалбларни нур ва ёғду ила нажот йўлига чорладилар. Расулulloх соллаллоҳу алайҳи ва саллам инсоният тарихида бекиёс, Одам боласига берилиши мумкин бўлган барча хислатларнинг соҳиби эдилар. Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ масалага шу нуқтадан туриб ёндашади – коинотдан аввалроқ Расули акрам соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг нурлари яратилгани ҳақида сўзлагач, ул зотнинг болалик ҳолатларини наврас ниҳолга киёслайди. Наврас ниҳол – тў-

даклик, ўсиш-улғайишнинг истиорасидир. Бу ниҳол қирқ йилгача қийос туллади. Туллари ҳаё ва адабдан иборат эди. Қирқ ёшида бу ниҳол бақувват бир дарахтга айланди, у дарахтда нубувват – пайғамбарлик меваси битди. Яъни Расули акрам соллаллоҳу алайҳи ва саллам айнни камолотга етганларида, ҳаётнинг пасту бағалдини, аччиқ-чучугини кўриб, ўз Ватанларида юксак обрў ва шарафга эришганларида Аллоҳ ўз фариштаси Ҷаброил алайҳиссаломни йўллаб, ул зотнинг, соллаллоҳу алайҳи ва саллам, пайғамбар эканларини ўзларига ваҳий қилди. Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам бир дарахт каби ўсдиларки, шохлари Аршга етди – коинотнинг чегарасида ўсувчи Сидратул мунтаҳо деб номланган дарахтдан ҳам юксалди, соялари эса раҳмат ўларок икки оламни ўз бағрига олди. Бу тамсилнинг замирида Расули акрам соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг оламларга раҳмат бўлиб келган пайғамбар эканликлари таъкидланмоқда. Шунингдек, метрж кечаси фалакларга кўтарилишлари билан боғлиқ мўъжизага ишора ҳам мавжуд.

Расулдулоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг болаликлари қандай ўтган? Оталарининг вафотлари, етим ҳолда туғилишлари билан боғлиқ воқеаларни кўпчилик ёдга олади, табиий. Бироқ Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳ масалага ўзгачарок ёндашади, яъни нигоҳларини борлиқдан ташқарига тиккан ҳолда

сўзлайди: Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг болаликлари худди янги ойнинг тўдаклигидек кечган. Янги ой кўзга кўринадими? Йўқ, янги ой камида уч кундан сўнг одамларга намоён бўлади. Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг тўдакликлари ул зотнинг нуллариининг яралиши билан бошланган. Расулдулоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг нуллари инсонлар учун ҳам, маляклар учун ҳам ўта сезикли эди, мовийрант фалаклар бетиним ҳаракати билан бешик каби бу тўдакни тебратади. Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳ ўз йўналиши бўйлаб ҳаракатда бўлган коинотни бешикка қиёслайди. Бу бешик тебраниб, Расули акрам соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг нуруни улғайтирди, гўё.

Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам суратда бола каби бўлсалар-да, ақл жиҳатдан ҳаммадан устун эдилар. Ул зот соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг сўзларидан ўтказиб бошқа ҳеч ким гапира олмасди, зотан.

Оталари туғилишларидан аввал вафот этганлари сира ҳам қайғу, ғам эмас, чунки Расулдулоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бир дур эдилар, одатда, дурлар олингач, садафлар ўз вазифасини бажариб бўлган ҳисобланади. Бир донса садафдан минглаб дур чиқиши мумкин, лекин биргина дур билан минглаб садаф шарафланади. Худди Расули акрам соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан ул зотнинг Одам

алайҳиссаломгача бўлган оталари улуглик мақомида бўлганлари сингари.

Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга куёш, ой итоатда эди. Масалан, ҳилол каби бармоқлари билан бадр – тўлин ойни иккига бўлганлар. Шу қадар росттўй эдиларки, Макканинг энг азиз инсонлари бир овоздан «Амин» – ўта ишончли, дея тан олишган. Туғилишларини илоҳий китобни ўқиган барча одамлар интиқ кутганлар. Чунки Инжилда Расули акрам соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг келишлари ҳақида хушхабар бор эди. Таваллуд кунларида Макка бутлари ерга йиқилди, бутун олам ёришди, дин аҳли оламларга раҳмат ўлароқ бир Набий туғилгани аломатини билиб, шодландилар, бу куфр аҳли учун улкан ғамга айланди. Айниқса, арабларнинг энг «эътиборли» бутлари Лот ва ʻУзо синдириландиган фурсатга жуда оз қолган эди.

Расули акрам соллаллоҳу алайҳи ва саллам чўпонлик билан машғул бўлдилар. Ул зот соллаллоҳу алайҳи ва саллам боккан кўйлар шерларнинг чангалзориди ҳам хотиржам юрар эди. Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳ келтирган бу таъриф замирида Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг умматлари эришажак улуг мақомларга ҳам ишора бор. Чунки Ислоҳ неъматини етга, саноксиз инсонлар кашфга эришиб, ўзларининг ичидаги Аллоҳ берган қувватларни юзига чиқардилар.

Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва саллам набийлик фаолиятини бошлаганларида бошларига кўп мусибатлар келди. Дushmanлар нифоқ зулматининг аҳли бўлиб, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга кўп хусумат кўрсатдилар, уларнинг тош сингари отилган маломатлари юлдузлар каби кўп – чексиз эди. Бироқ Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам бу маломатлардан ғолиб келдилар – бирор нуқтада хатога йўл қўймадилар, собит туриб, Аллоҳнинг динини етказишда давом этдилар. Чунки Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламни Аллоҳнинг ўзи мўкаммал шаклда тарбиялаган эди. Ул зот иқбол юлдузининг йўлбошчисидир. Нима учун? Одамлар йўлни йўқотганларида осмондаги юлдузларга қараб манзилни белгилайдилар. Иқбол – кутилган келажакка шу юлдуз изидан борадилар. Аслида, ана шу юлдузлар ҳам Расули акрам соллаллоҳу алайҳи ва салламга эргашади. Балки бу юлдузлардан мурод – саҳобалардир! Уларни ҳидоятта қорлаган зот ҳам Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам эдилар. Мусулмонларнинг ҳаммаси Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга, ул зотнинг оидаларига саловат ва саломлар юбориши керак.

Агар инсон ўз нафсини таниса, ўзини ўраб турган фожияларни англаб етса, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламни яхшироқ таниган ва янада кўпроқ севган бўлади, шубҳасиз. Алишер Навоӣ раҳматуллоҳу алайҳининг битикларида айнан шу ғоя устувордир.

САККИЗИНЧИ БОБ

ИККИНЧИ НАЪТ

(Машн)

Анинг наврас ниҳоли жаҳон гулшанин
сарсабз қилиб, қирқ йилгача андин ҳаё ва
адаб гуллари очилиб, андин сўнгра нубув-
ват меваси бергани, доғи шох ва баргин
Сидра шохидин ўтқариб, икки олам аҳли
соли раҳматиға киргани

1. Эй, кўрунуб ғурура киби тифлзод,
Тифли раҳинг чархи қадимий ниҳод.
2. Инсу малак жонию жононаси,
Икки жаҳон тавҳари яқдонаси.
3. Маҳд Санга лавҳаи фируза ранг,
Ким ҳаракатдин анга бўлмай даранг.
4. Сен киби бу гулшан аро тоза вард,
Умрида кўрмай фалаки солхўрд.
5. Сурат аро тифл, вале ақли кул,
Кавлунг аро ғайри бағли «лам якул».
6. Ахтаринг ул тунки, тулӯъ айлабон –
Чарх саломига рукуъ айлабон.

7. Қуфр бийик тоғиға солиб шикаст,
Ерга бўлӯб паст буту бутпараст.
8. Маккада дин аҳлиға мукнат бўлӯб,
Узо ила Лотқа узлат бўлӯб.
9. Мухталиф аҳвол ўлӯб аҳли Қурайш,
Баъзи ўлӯб ғамзада, баъзида айш.
10. Гар отадин йўк эса баҳранг, не тонг,
Одам ўғул бўлса, ким ўлғай отанг?
11. Ҳавҳари зотингға садафсиз не бийм,
Итти садаф, чикти чу дурри ғтим.
12. Дурға шараф бор ўзининг зотидин,
Тонг йўк анга ор садаф отидин.
13. Гарчики минг дур чикорур бир садаф,
Бир дур ила минг садаф айлар шараф.
14. Қайси дур ул, дуржи вафо ғавҳари,
Қайси ғухар, буржи ҳаё ахтари.
15. Ахтаридин меҳрға фархундалиқ,
Бадру ҳилол айлаб анга бандалиқ.
16. Меҳр мутиъи амру мисоли била,
Шакк бўлӯбон бадр ҳилоли била.
17. Гарчи, тижоратқа бўлӯб моясанж,
Ким қаро туфроқдин олинда ганж,

18. Кўз тутуб эл нафъу, басорат анга,
Умнат этиб суду, тижорат анга,
19. Ноқаға маркабнигиндин кўп сурур,
Ўйлаки, тушганда малак узра нур.
20. Деб лақабин аҳли тажаммул Амин,
Андин ўлуб ҳамдами Рухул амин.
21. Чунки шубонлиқ этиб ўз пешасин,
Жадй ватан айлаб асад бешасин.
22. Сут кўрунуб шаққарида хушгувор.
Гарчи хирад пири анга ширхор,
23. Заҳри жафо кўп зилиб жомига,
Ширу шакар таъми бериб комига.
24. Неча ачиг йиғлағудек иш етиб,
Лутфи шақарханда била дафъ этиб.
25. Шомни нифок аҳли чу айлаб ситез,
Бошиға анжумдек этиб сангрез.
26. Ул қилибон субҳ киби нўшханд,
Хайр дуоси била деб элга панд.
27. «Аззама қодрах» – бу не хулиқи азим,
«Каррама вазҳах» – бу не нафси карим.
28. «Ҳодиёно кавкабу иқболиҳи,
Солгу алайҳи ва ало олиҳи».

САККИЗИНЧИ ВОБ

ИККИНЧИ НАЪТ

(Насриӣ баён)

Унинг – Расули акрам соллаллоҳу алайҳи
ва салламнинг ниҳоли жаҳон гулшанини
яшнатиб, қирқ йилгача ҳаё ва адаб гуллари-
ни очди, сўнг пайғамбарлик меваси битди,
яна шох ва барги Сидра дарахтидан ҳам ба-
ландга ўсиб, икки олам аҳли раҳмат соясига
киргани

1. Бир кунлик ой қаби кўриниб, болалиги-
дан ким бўйлиши белгили бўлган зот! Сизнинг
гўдақлик йўлингиз қадимий чарх маконида
ўтган.
2. Сиз инсон ва фаришталарнинг жони,
балки жононаси – жонининг ичидаги жони-
дирсиз! Икки оламнинг ягона гавҳари!
3. Ҳаракатдан бир он тўхтамаган мовий
рангли само лавҳи Сизга бешик бўлди.
4. Кўп йилларни кўриб, яшаб келаётган фа-
лак умри давомида бу гулшанда Сиз қаби по-
киза гул баргини кўрмаган эди.
5. Суратингиз гўдак қаби бўлса-да, ҳамма-
нинг ақли Сизнинг сўзингиз қошида ҳеч нар-
са гапирмасликдан бошқа иш қилмади.

6. Сизнинг юлдузингиз порлаган кеча бутун осмон салом бериш учун рукуъ килар даражада этилди.

7. Куфрининг буюк тоғларига шикаст етди, бут ва бутпарстларнинг ҳаммаси ер билан бир бўлди.

8. Макка шаҳрида дин аҳлига қувонч, қудрат етди, ўззо ва Лот бутлари учун ўзлат даври келди.

9. Қурайш аҳли ихтилофга келди – баъзиси ғам ва аламдан ёнди, баъзилари шодланди, севинди.

10. Агар отангиз бўлмаса, бунинг ажаблаларли жойи йўқ, Одам алайҳиссалом Сизнинг ўғлингиз бўлгач, яна ким оталик қилиши мумкин!?

11. Зотингиз гавҳарига садаф бўлмаса, бунинг кўрқинчли жойи йўқ, чунки бебаҳо гавҳар чиқиши билан садаф ғойиб бўлади.

12. Дурга ўзининг зотидан шараф бор, агар у садаф номидан ор қилса, бунга ҳайрон қолмаслик керак.

13. Гарчи битта садаф мингта дур чиқарса ҳам, бир донга дур билан минглаб садафлар шарафланади.

14. Бу қандай дур! Бу дур вафо гавҳарининг қутияси, қандай гавҳар! Балки ҳаё юлдузининг бўржидир.

15. Юлдузидан қуёшга нур – ёруғлик етди, тўлин ой ҳам, янги ой ҳам Унга қуллик қилди.

16. Қуёш Унинг амрларига тобе эди, ҳилол каби бармоғи ишораси билан тўлин ой иккига ажралди.

17. Олдида қора тулпроқ хазина бўлса ҳам, тижорат билан давлатманд бўлди.

18. Эл Унинг манфатига кўз тикди, Унда басорат кўзи порларди, тижоратни қилган У, фойда кўрган эса умматидир.

19. Фаршга нур тушгани каби минган туяси Унга марказлик қилгани учун ҳаммаша сурур туйди.

20. Макканинг обрўли одамлари Уни «Амин» деб атадилар, шунинг учун ҳам, Рухул амин (Жаброил алайҳиссалом) Унга ҳамдам – дуъст бўлди.

21. Чўпонликни касб этдики, ул зот боққан кўйлар шерлар яшайдиган чангалзорларни ўзларига ватан қилдилар.

22. Унинг шакарида сўт жуда хуштаъм кўринди. Гарчи ақл пири унинг эмикдоши бўлса ҳам, 23. ... унинг жомига жафо захри кўп эзилди, сўт ва шакар унинг танглайига таъм берди.

24. Унга бир неча бор аччиқ йиғлагудек иш етса ҳам, ҳаммасини шакарханда лутф билан даф этди.

25. Нифок шомининг аҳли хусумат қилиб, унинг бошига юлдуз каби саноксиз тошлар ёғди.

25. У субҳ каби табассум этди ва хайр дуолар билан элга панд-насихат берди.

27. Аллоҳ Унинг қадрини буюк қилсин! Бу қандай улғу хулқ! Аллоҳ унинг юзини мукарам этсин – қандай қарамли нафс у!

28. Иқбол юлдузига бўлган Ҳодийимизга – хидоят Йўлбошимизга, унинг оиласига саловат айтинг!

Дуғат

Наврас – янги ўсиб келаётган

Сарсабз – доим кўм-кўк, яшнаган

Гулла – бир кунлик ой

Тифлод – болаликдан белгили

Раҳ – йўл

Ниҳод – макон, жой; одат, сифат

Инсу малак – инсон ва фаришта

Яқдона – бир дона

Маҳд – бешик

Лавҳаи фируза ранг – фируза (мовий) рангли лавҳа, яъни осмон

Даранг – вақт; секин ҳаракатланиш

Вард – гулнинг барги

Солхўрд – кўп йилларни кўрган, кўп яшаган

Ақли кўл – ҳамманинг ақли

Қавл – сўз

Бали – имтиҳон, машаққат етган киши,

эски, пугтур етган

Лам яқул – айтмади

Ахтар – юлдуз

Тулуъ – порлаш

Рукуъ – намозда кўлни тиззага кўйиб эгилиш

Мукнат – қудрат, қувват, бойлик
Лот ва Уззо – араб мушриклари сиғинган қатта бутларнинг номи

Мухталиф – ихтилофли

Ғамзада – ғамгин

Бийм – кўркув

Итти – йўқ бўлди

Дурри ятим – бебаҳо

Фархундалиқ – нур сочиш, порлаш; шодланиш

лиш

Муттиъ – тобе

Шакк бўлубон – ёрилибон

Бадр – ўн беш кунлик ой

Ҳилол – янги чиққан ой

Мосанж – давлатманда

Суд – фойда

Басорат – ўтқир кўзлилиқ, узоқни кўра билиш

лиш

Ноқа – туя

Таҷаммул – безак, зийнат

Рухул амин – Жаброил алайҳиссаломнинг лақаби

Шубонлиқ – чўпонлиқ

Пеша – касб

Жадй – кўй

Асад – арслон, шер

Беша – чангалзор

Хушгувор – хуштаъм, лаззатли

Ширхор – сут эмишган, кўкалдош

Ситез – аччиқ-тиззик

154

(III_{apx})
155

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ бу 60-рада қандай ёндашган?

155

Расулulloх соллalloху алайхи ва саллам шараф чўққисидаги инсондир. Ул зотнинг чехралари куёш шамъига ўхшайди: ҳамиша порлок. Бу шамънинг сояси – етти қават осмондир. Агар осмон соя бўлмаса, нима учун Пайғамбаримиз соллalloху алайхи ва салламнинг оёқлари остида қолади? Бу ташбихнинг замирида икки нуктага диққат қаратилган: 1) Расулulloх соллalloху алайхи ва салламнинг нурилари коинотдан аввалроқ яратилгани; 2) Набийимиз соллalloху алайхи ва салламнинг меърож тунида етти қават самонинг устига чиққанлари. Шундай экан, Пайғамбаримиз соллalloху алайхи ва саллам шамъ кабидирлар, шамънинг сояси унинг «оёғи» тагида бўлгани каби фалаклар ҳам ул зотнинг пойида соя сингари қолиши ўта табиий.

Қоронғу хонада ёниб турган шамъни кўрганимиз? Диққат қилсангиз, унинг сояси кўринмайди. Куёш ҳам Расули акрам соллalloху алайхи ва саллам сабабли нур сочади, унинг теграсида ҳам соя йўқ. Пайғамбаримиз соллalloху алайхи ва салламда соя бўлмагани шунинг учун сира ажабланарли эмас.

Гарчи Пайғамбаримиз соллalloху алайхи ва салламнинг шахсларида соя бўлмаса-да, қадру қийматларининг соясида оламдаги ҳар нимани топиш мумкин. Ҳатто, барча пайғамбарлар ул зотнинг сояси каби, яъни Расулulloх соллalloху алайхи ва салламнинг

куёшларидан нур олмишлар. Зотлари олий эди. Ҳамиша нури эдилар. Шу боисдан қалам Расулulloх соллalloху алайхи ва салламнинг қўлларидан маҳрум бўлди.

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳининг «Пайғамбаримиз соллalloху алайхи ва салламда соя бўлмаган» деб ҳисоблаши Сайфуллох Носирнинг «**айрим уламолар айрим ҳадислардан истинбот ўларок ҳулоса қилиб чиқарган**» деган фикрига мос келади.

Маълумки, Расули акрам соллalloху алайхи ва саллам қўлларига қалам ушламаганлар, ўқиш ёки ёзиш билан машғул бўлмадилар, чунки бирор инсондан илм, таълим, таҳсил олмаган эдилар. Аллоҳнинг ўзи Пайғамбаримиз соллalloху алайхи ва салламнинг тарбиячиси бўлди. Алишер Навоий бу ҳақиқатни қуйдагича баён қилади: Расулulloх соллalloху алайхи ва саллам қаламнинг бошини ёрмадилар, бироқ ойни иккига бўлиб қўйдилар. Бу ойнинг икки бўлиниши билан беглик улкан мўъжизага ишорадир. Расулulloх соллalloху алайхи ва саллам қогозни қора қилиб, битта нукта ҳам қўймаганлар, лекин у кишининг хатлари – ҳукмлари, подшоҳларга ёздирган мактублари ширкнинг барча турларини насх қилди – қучдан қолдирди. Набийимиз соллalloху алайхи ва салламнинг кўрсатмаларидан бош тортганнинг юзи ҳамиша қаламдек қорайди. Қаламнинг бошини ўзиш

уни ушлаш демакдир. Мухаммад соллаллоху алайҳи ва салламнинг сиёсатидан бош этма- танларнинг боши худди қаламдек кесилди. Араб ҳам, Ажам ҳам Пайғамбаримиз соллаллоху алайҳи ва саллам келтирган қонунларга итоатан бош эгди.

Расулulloх соллаллоху алайҳи ва саллам оламларга раҳмат бўлиб келдилар, бу кофирларнинг куфрита, зolimларнинг зулмига чек қўйиш билан боғлиқ эди. Куфр асли зулматдир, Ислоом кириб борган он бу зулмат ёришди. Пайғамбаримиз соллаллоху алайҳи ва саллам биргина араблар учун эмас, бутун Ер юзига пайғамбар ўларок юборилган эдилар. Ширкнинг таянчи бўлган Лот деган бутни Расулulloх соллаллоху алайҳи ва саллам майдалагиб ташладилар. Шу ўринда Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳнинг сўзни санъат ўларок қўллашига гўвоҳ бўламиз: Лот – لوط ушатиб, ل га айлангирилди, яъни йўқ қилинди. ع бутни синдирилди ва у ع – мот бўлди.

Расули акрам соллаллоху алайҳи ва саллам инсониятнинг саодатини таъминламоқ учун кофирларнинг жазосини беришлари шарт эди, шунинг учун қаҳр кўрсатдиларки, куфрининг бошида на даҳшат, танида на бош қолди.

Алишер Навоий Пайғамбаримиз соллаллоху алайҳи ва салламнинг куфрга қарши зафарли курашларини тавсифлаш асносида «ўз куфри»дан сўз очади. Айни шу нуктада қў-

йилган масала ҳадди аълосига чиққан ҳолда намоён бўлади: «куфр анонияти» деган жумлани келтириб, кибрининг куфрини назарда тутди. Кибр – куфрдир: шайтон Аллоҳга кибр қилиб, кофирга айланганидек, инсон ўз ичидаги кибрни, каттатарошликни енгмаса, у куфр хатари ичида қолаверади. Алишер Навоий Расули акрам соллаллоху алайҳи ва салламга маънан юзланиб, «куфр анонияти»га чора сўрар экан, Пайғамбаримиз соллаллоху алайҳи ва саллам инсоният қалбидаги кибрни ўлдириб, Ер юзида куфрни синдириб, Исломини барпо қилганларига диққат қаратади. Чунки ёлғиз Аллоҳни қўйиб, Лот, Манот каби бутларга топиниш замирида ўз Роббисидан юз ўтириш, Унга катталик қилишдек офат намоён. Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ «зумрай Ислому»га – Ислоом жамоасига мансуб бўлишни оруз қилади, бу асл Ислоом нафс ёвузлиги ҳамда кибр куфридан омонликка эришиш билан юзага чиқишини билдиради.

ТУҶКИЗИНЧИ БОБ

УЧУНЧИ НАБТ

(Matn)

Ул нубувват куёшининг соясизлигининг
пояси, балки куёш бўлмоқ анинг сояси ва
беш бармоғига қалам тутмай ақолими сабъ-
ани яккалама қилғони, балки жамийт милал
авроқиға насх қалами чеккони

1. Эй шараф авжида юзунг шамъи меҳр,
Соядек ул шамъға нилий сипеҳр.
2. Соялигинг бўлмаса гар варзиши,
Тушмак аёгингга нединдур иши,
3. Турфаки шамъингга бийик поядин,
Ор ўлубон шамъ киби соядин.
4. Меҳрки, чеҳрангдин анга нурадур,
Теграсидин сояси маҳжурдур.
5. Сенки юз онча санга Ҳақ берди нур,
Тонг йўқ агар, соядин ўлсанг нуфур.
6. Соя агар бўлмади шахсингга ёр,
Соли қадрингда дурур ҳар не бор.

7. Шамъингга чун нури қидам соядур,
Нурадур улким анга ҳамсоядур.
8. Соя сифат келди Санга анбиё,
Яъни, эрурлар куёшингдин зиё.
9. Жилваи хусн айласа меҳри шариф,
Бойс ўлур сояға жирми касиф.
10. Зотинг эди жавҳари улвий нажод,
Тутмади ер сояси бирла савод.
11. Қайда савод этгали чеккай рақам,
Қолди чу маҳрум илгингдин қалам.
12. Бўлмади гар хома бошин ёрмоғинг,
Ёрди қамар хомасини бормоғинг.
13. Кўймади гар бу қаламинг бир нуқат,
Лек милал насхига кўп чекти хат.
14. Юз қаролик хома киби қилди фош,
Кимки хатингдин чикорур бўлди бош.
15. Тинг сиёсат бошин этти қалам,
Кимки чикорди рақамингдин қалам.
16. Итса қалам қайда ғам ўлди Санга,
Чунки жаҳон яккалам ўлди Санга.

17. Ҳаттингта бош кӯйди Ажам то Араб,
Тутмасанг илгингта қалам, не ажаб.
18. Ўпмади илгингни чу нолон қалам,
Мотамий айлабтур ани бу алам,
19. Ким юзин айлаб каро, ғамнок эрур,
Шаққи эмаским, ёқаси чок эрур.
20. Тутмоғининг андин эди хомани –
Ким ул этибдур қора кӯп номани.
21. Нома каро қилғали бўлдиқ сарифъ,
Нома сияҳларға чу Сенсен шафифъ.
22. Эй, ёвумай номаға хоманг Сеннинг,
Хома йўқу Ҳақ сори номанг Сеннинг.
23. Ҳақ азалий раҳмати жовиди Сен,
Нома каро қилгон эл уммиди Сен.
24. Кимки амал номасин айлаб каро,
Сен кириб онинг қора жони аро.
25. Кимники гумрах қилибон толибъи,
Жодаи шаръинг ўлуб шорибъи.
26. Зулмати куфр улқи, бўлуб жамъ анга,
Ҳар «алиф» Исломинг аро шамъ анга.

27. Барча милалға чу юруб химматинг,
«Лом»ила «те» дин лат уруб миллатинг.

28. Лотқи, андин эди динға бало,
Сен ушотиб, поясини бўлди ло.

29. Куфр элига улқи, бор эрди Манот,
Бўйинини Сен синдурубон бўлди мот.

30. Куфр бошин кестинг этиб қаҳр фош,
Бошиға фар қолмади, жисмиға бош.

31. Хафта Навой сори наззора қил,
Куфр анониятиға чора қил.

32. Эт бу иноят бида ҳосил ани,
Зумрай ислот аро дохил ани.

Дуғат

Поя – даража, мартаба

Ақолими сабъа – етти иқлим

Яққалама қилгани – бир қалам қилгани,
Яъни кўл остида бириштиргани

Милал – миллатлар

Авроқ – варақлар

Нахх қалами – аввалги ҳукмларни бекор
қиладиган қалам

Қалам чеккони – қалам билан ёзгани

Авж – чўққи

Ниллий сипеҳр – кўк осмон

Варзиш – риёзат, кийинчилик; иш, ҳаракат, одат

Жирми – жисм, оғирлик, моҳият

Касиф – касофатли

Уливий нажод – олий даражали

Савод – қора

Чеккай рақам – қалам билан ёзгай, қалам теккизгай

Хома – қалам

Қамар – ой

Нуқат – нуқталар

Чекти хат – хат ёзди

Сарить – тез, суръати баланд

Ёвумай – яқинлашмай, бормай

Жовид – абадий, мангу

Жода – катта йўл

Шорить – катта йўл, тўғри йўл.

Фар(р) – шукӯҳ, савлат

Анонийт – худбинлик, такаббурлик

Зумра – жамоа

ТУҶҚИЗИНЧИ ВОБ

УЧИНЧИ НАЪТ

(Насрий баён)

Ул нубувват куёшининг соясиэлик мартабаси, балки куёш бўлмоқ – унинг сояси бўлмоқдир ва беш бармоғига қалам тутмай етти иқлимни бирлаштиргани, балки жами миллатларнинг варағига эски ҳукмларни бекор қилиш қаламини юргизгани

1. Эй, шараф чўққисида юзининг шамъи куёш бўлиб порлаган зот! Мовий фалак Сизнинг шамъингизга бир соя кабидир.

2. Агар кўкнинг иши Сизга соялик қилиш бўлмаса, нима учун оёғингиз пойига тушиш унинг одатига айланди?

3. Шамъ соядан ор қилгани каби буюк даражанинг боис Сизнинг шамъ каби коматингиз учун ҳам соя кераксиздир.

4. Куёш ҳам ўз нуруни Сиздан олгани сабабли унинг атрофиди соя йўқ-ку!

5. Аллоҳ таоло Сизга шу қадар нур ато этдики, Сиз ҳам соядан воз кечсангиз, бу хайрон қоладиган иш эмас.

6. Сизнинг шахсингизда соя бўлмаса-да, қадрингиз соясида ҳамма нарсани топиш мумкин.

7. Сизга қадимият нури соя бўлдики, нурунинг ҳамсоysi – кўшнисидир.

8. Барча набийлар Сизга соя каби келди, яъни улар Сизнинг куёшингиздан таралган зиё кабидир.

9. Офтоб ҳам ўз хуснини кўрсатиб живала-нади, бироқ у ўзининг касофати сабабли бош-ка нарсаларда соя пайдо қилади.

10. Зотингиз олий даражали бир жавҳар эди, шунинг учун Ернинг соясида қолмади.

11. Қаерда бўлмасин қогоз қорайтиришни ўйига қасб қилган қалам кўлингиздан маҳрум бўлди.

12. Умрингизда бирор марта қаламининг бо-шини ёрмаган (учини очмаган) бўлсангиз-да, бармоғингиз тўлин ойни ёрган.

13. Бу қаламингиз (бармоғингиз) битта нуқта ҳам кўймай миллатларнинг эски ҳукм-ларини беқор қилдиган фармонларни ёзди.

14. Сизнинг хатингиздан (фармонингиздан) бошини чиқарганларнинг юзи қаламининг юзи каби қора бўлди.

15. Рақамингиздан – амрингиздан тесқари қадам бостаннинг бошини сиёсатингиз тиги қаламдек кесиб ташлади.

16. Қаламни тутмасликдан Сизга заррача ғам йўқ! Чунки бутун жаҳон Сизнинг қо-шингизда яккалам бўлди – таслимият келтирди.

17. Сизнинг хатингизга – ҳукмингизга Ажам ҳам, Араб ҳам бош эгди, кўлингизга қалам тутмаган бўлсангиз, нима қилибди?!

18. Қалам кўлингизни ўпишга мушарраф бўлмагани учун бу алам уни мотамий қилди – рангини қорайтириб юборди.

19. Кимки юзини ўзи қора қилиб, ғамнок бўлса, унинг кўкси ёрилган эмас, балки чок-чок бўлиб кетган.

20. Қаламни тутмаганингиз сабаби – қалам кўп номаларни қора қилган эди.

21. Биз ўз номамизни қорайтиришда доим ғайратли бўлдик, бироқ Сиз номаси қораларнинг шафотчисидирсиз.

22. Сизнинг қаламингиз бирор марта нома битиш учун яқинламаган бўлса ҳам, қаламсиз битган номаларингиз фақат Ҳақ учундир!

23. Чунки Сиз азалий бўлган Ҳақнинг аб-дий раҳматисиз, номасини қора қилган эл-нинг умидисиз.

24. Ким гуноҳлар билан ўз номасини қора қилган бўлса, жонига оро кирган ўзингизсиз.

25. Кимни толеъи гумроҳга айлантирса, шариатингиз йўли унинг учун чинакам на-жот йўлидир.

26. Кўфр зулмати қаерга жамланган бўлса, Исломингиз «алиф»лари бу зулматни ёрита-диган шамъдир.

27. Ҳимматингиз Ер юзидаги ҳамма мил-латлар учундир, Сизнинг миллатингиз мил-

лат сўзидан «лом» ва «те»ни йўқотиб, уларни бирлаштирди.

28. Динга баҳо бўлган Лотни майдалаб, «Ло» га айлангириб қўйдингиз.

29. Куфр элининг Маноти бор эди, бўйни-ни синдирганингиздан кейин у «мот» бўлиб қолди.

30. Шундай қаҳр кўрсатиб, куфрнинг боши-ни кесдингизки, куфрнинг бошидаги шу-куҳни ҳам, танасидаги бошни ҳам қолдирма-дингиз.

31. Хаста Навоийга назар солинг, унинг куфрита бир чора кўрсатинг.

32. Ўша иноят ҳосили билан уни Ислоҳ жа-моасига киритинг!

ЎНИНЧИ ВОБ

ТҶҮРТИНЧИ НАЪТ

(Шарҳ)

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ «Ҳай-рат ул-аброҳ»нинг тўртинчи наъти сарлавҳа-сида Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламни «рисолат сипеҳри» деб атайдди.

Рисолат – пайғамбар томонидан Аллоҳни танитган ҳолда инсониятга илоҳий ҳукм – шариатнинг етказилиши билан кечадиган, барча хатти-ҳаракатлар Аллоҳнинг Китоби-га мукаммал итоатга келтирилган даврдир. Рисолатни етказган ва амалга оширган шахс *расулдур*, расулга *элчи* маъноси ҳам берилади, чунки унга Аллоҳнинг одамзодга юборилган хабарчи сифатида қаралади.

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ «Ҳай-рат ул-аброҳ»нинг иймон бобида расуллар, набийлар ва уларнинг фарқлари ҳақида тўх-талган. Бу ўринда Мухаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламни «*рисолат сипеҳри*» – рисо-лат осмони деб аташ асносида ул зотнинг ул-кан мақомларига ишора этмоқда. Бу истиора-нинг ўз асоси бор:

أصحابي كالنجوم بأيهم اقتديتم اهتديتم

Яъни: «Асҳобларим юлдузлар кабидир, қай бирига эргашсангиз ҳидоят топасиз» мазмунидаги ушбу ҳадис Алишер Навоийнинг «рисолат сипеҳри» ташбеҳи учун асос вазифасини бажарган. Зотан, рисолат осмони ўта юксак, саҳобалар эса бу осмон ичидаги юлдуз кабидирлар. Мазкур ҳадиснинг санади муҳаддислар томонидан заиф ёки ўта заиф дея айtilган. Бироқ, дин уламоси Сайфуллоҳ Носирга кўра: «Фазоли аъмода заиф ҳадислардан фойдаланиш зарар қилмайди, деган айрим уламолар бу ҳадисдан ўз китобларида фойдаланишган».

Фазоли аъмодан мурод – амалларнинг фазли, демакдир. Амалларнинг фазллари ҳақида гапирилса, ушбу ҳадисдан фойдаланиш зарар қилмаслиги айtilган. Алишер Навоий ҳам мазкур бобда асосан саҳобалар ва уларнинг гўзал амаллари, динга қилган хизматларини мадҳ этгани сабабли юқоридagi ҳадисни истифода этган, дейишимиз мумкин.

Мазкур наът бир неча қисмларни тартибли шаклда ўз ичига олади. Бобда масалалар кетма-кет баён қилинади, бу билан Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳнинг мавзуга изчил ва мақсадли ёндашгани ойдинлашади.

Биринчи масала Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг нутқлари ҳақида бўлиб, сўз айтиш бобида ул Зотнинг куйидagi сифатлари саналган:

1) Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Жаброил алайҳиссалом – Руҳул қудус билан сирдош бўлганлари учун ҳам нутқлари одамларни ожиз қолдириш хусусиятига эга бўлган;

2) Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва саллам Аллоҳнинг Сўзини – «Мўъжиз калом»ни инсонларга етказар эдилар, шунинг учун ул Зотнинг тилларидан чиқадиган бошқа каломлар одамларни лол қолдирадиган қоидага, қонунга, тартиботга айланган;

3) Набийимиз соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг гўзал ва ҳикматли сўзлашлари ҳақида қомил ишонч билан даъво қилиш мумкин, бунинг исботи куйидagi ҳадисдир:

أنا أفصح العرب ببد أي من قریش و نشأت في بني سعد و

استرجعت بني زهرة

Таржимаси:

«Мен арабларнинг фасихроғи – улардан гўзалроқ сўзлагувчиси – бўлдим, Қурайшданман, Бавъни Саъда улғайдим, Бани Зухрада эмизилдим».

Ушбу ҳадиснинг муҳаддиси ибн Ҳажар ал-Асқалоний деб кўрсатилгани ҳолда ровийлари аниқ эмаслиги таъкидланади. Таҳқиқлар натижасида мазкур ҳадис ҳам заиф тоифага мансублиги маълум этилган. Бу ҳадисдаги маълумотдан ташқари ҳам кўплаб ўринлар-

да пайғамбаримиз Муҳаммад солаллоҳу алайҳи ва салламининг тапиришлари, жумла тузишлари, қисқа ифодага улкан маъноларни жамлаганлари ўша давр сўз усталарининг ҳаммаси томонидан эътироф этилган. «Шамоили Мустафо» китобида айтилишича: «Пайғамбар алайҳиссалом нутқ майдонида фасохат ва бағоятлири билан беназир эдишар. Сўз ва гапларни ҳолат тақозосига кўра танлаб айтаришар. У зотга ҳар бир жумлани аниқ, тушунарли ва таъсирли ҳолда қисқа ва лўнда баён этиш қобилияти берилган эди. Ҳатто, айтган ҳар бир сўзлари зарбулмаслага айланди. Имом Бухорий, Муслим, Термизий ва Насоий Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳудан ривоят қилган ҳадисда: «*Мен жамловчи сўзлар билан юборилдим*», – деганлар»².

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ бу масалада ҳам заиф ҳадисни асос сифатида келтирса-да, мақсади пайғамбаримиз Муҳаммад солаллоҳу алайҳи ва салламининг сўзлари ҳикмат, илм ва жозиба ила тўлиб-тошгани билан бир қаторда инсоният ҳаётидаги энг муҳим сўзлар бўлганига диққат қаратиш бўлган.

4) Расулulloҳ солаллоҳу алайҳи ва салламининг ҳадислари соғлом, адолатли ҳукм чиқаришда ўз қувватини доимо намоён қилган.

Шу билан Пайғамбаримиз солаллоҳу алайҳи ва салламининг фасих нутқлари мавзудан

² Карант: <http://siyosat.uz/maqola/10292> Фойдаланилган сана: 2020 йил, 25 октябрь

сидан ул Зотнинг қўллари, Ислоҳ қуввати ва нубувват мўъжизалари қисмига ўтилади:

1) Алишер Навоийнинг таърифида, Муҳаммад солаллоҳу алайҳи ва салламининг Зотлари жавоҳир сочувчи денгиз кабир, яъни Набийимиз солаллоҳу алайҳи ва салламдан келган ҳар бир иш, ҳар бир сўз, ҳар бир ҳолат жавоҳир сингари қадрили, жавоҳир янглиғ бебаҳо, демакдир. Шунинг учун сўз масаласида денгиздек қафтларидан дуру гавҳар сочилади.

Расули акрам солаллоҳу алайҳи ва салламининг қўллари денгизга киёс этилишининг сабаби сифатида қуйидаги ҳадисни келтириш мумкин:

وعن جابر رضي الله عنه ، قال : عطش الناس يوم الحديبية
 ورسول الله - صلى الله عليه وسلم - بين يديه زكوة فتوضأ منها
 ، ثم أقبل الناس نحوه ، قالوا : ليس عندنا ماء نتوضأ به ونشرب
 إلا ما في ركبتك ، فوضع النبي - صلى الله عليه وسلم - يده في
 الركوة ، فجعل الماء يفور من بين أصابعه كأمثال العيون ، قال :
 فشربنا وتوضأنا . قيل لجابر : كم كنتم ؟ قال : لو كنا مائة ألف
 لكفانا ، كنا خمس عشرة مائة . متفق عليه .

Таржимаси:

«Жобир розияллоҳу анҳудан ривоят қилди:

«Худайбӣй кунни инсонлар чанқаб қолишди. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг олдиларида бир сув идиши бор эди. Ўша идишдан таҳорат қилдилар. Сўнгра инсонлар у зотнинг олдиларига келиб: «Бизда таҳорат қилишимиз ва ичишимиз учун идишингиздаги сувдан бошқа сув йўқ», дейишди. Набӣй соллаллоҳу алайҳи васаллам кўлларини сув идиши ичига тикдилар. Шунда у зотнинг бармоқлари орасидан худди булоқлардан чиққани каби сув огилиб чиқа бошлади. Жобир розияллоҳу анху айтди: «Сўнгра биз чанқоғимизни қондирдик ва таҳорат қилиб олдик». Жобир розияллоҳу анхута: «Қанча киши эдингиз», дейилди. У зот бизга деди: «Агар юз минг киши бўлсак ҳам етарди, (ўшанда) биз бир минг беш юзга эдик» (*Муттафақун алайҳу*)³.

Бир ҳадисни буюк муҳаддислар имом Бухорий ва имом Муслим ривоят қилган бўлишса, бу ҳадис истилоҳда *муттафақун алайҳ* (унга, яъни ҳадиснинг саҳиҳлигига иттифоқ қилинган) деб таърифланади. Юқоридаги ҳадисдан маълум бўляптики, Расули акрамга берилган мўъжизалардан бири – у зотнинг бармоқларидан сув чиқишидир. Ана шу асосга таянган Алишер Навоий Пайғамбаримиз соллалло-

ҳу алайҳи ва салламнинг кўлларидagi бешта бармоқни бешта денгиз ёки бешта дарё ўла-роқ кўрсатади;

2) бу беш дарё маънан ўта улкан бўлиб, унинг қошида етти кубба фалак етгита хубоб – сув устидаги пуфакка ўхшаб қолади, мазкур муболағанинг замирида Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг мақомлари, ушбу мўъжиза моҳитан бетакрор эканлиги ҳақидаги ҳақиқат бор;

3) Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга фарз қилинган беш вақт намоз, аслида, Ислому уммати учун берилган улкан шараф ўлароқ Ислому панжасига улкан қувват бағишлади ва бу қувват сабабли куфр ахлита жуда катта ранжу машаққат етди;

4) беш вақт фарз намоз Ислому панжасининг қуввати ҳисобланса-да, фақирликни талаб қилди, фақирликдан мурод – Аллоҳнинг олдига банда ўзини хокисор тутуши, хатто «йўқ» деб билиши лозимлигини ифодалашдир, фақирлик оддий инсонлар учун нақадар ёқимсиз бўлмасин, Роббисига фақирлик ила юзланишни тақозо этадиган беш маҳал фарз намоз шакл-шубҳасиз бешта хазинадир;

5) Ислому панжаси қувватга тўлгани сари куфрнинг заифлиги ортиди: Алишер Навоий иҳудийларнинг Ҳайбардаги кўрғонлари забот этилган ғазотни эслайди, буни «Куфр ети кўрғонидин хумс олиб» мисрасида ифода

³ Каранг: https://ahlisunnah.uz/rasululloh_alayhissalamning_mojizalari/ Фойдаланилган сана: 2020 йил, 25 октябрь

килади. Сайфуллох Носир берган маълумотга кўра: «Хайбар газетида фатх этилган етти кўрган – Новим, Собъ ибн Муоз, Убай, Низор, Кафус, Ватийх ва Сулолим кўргонлири. Айримлир Зубайр калъасини ҳам кўшиб, кўргонлир сажжизта бўлган, дейди. Бу кўргонлир, солиб, уларни кўрган кишилар номи билан аталган бўлса керак».

Мисрада келаятган «хумс» сўзи исломий истилоҳда урушда олнган ўлжанинг бешдан бир қисмини ифодалайди. Хумс Расулуллох солаллоху алайҳи ва саллам ва ул Зотнинг оиласи учун ажратилган. Куфрнинг етти кўргонидан хумс олиш ҳақидаги мисра, кўриниб турибдики, Хайбар кўргони фатҳида қўлга кирган ўлжалардан улуш олингани билан боғлиқ. Чунки Хайбар фатҳидан сўнг Арабистон яриморлида Ислом қаршисида бирор жиддий куч қолмаган эди. Хайбардаги ғалаба барча душманларни синдиради. Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ шунинг учун айнан мазкур воқеага ишора қилган;

6) Расулуллох солаллоху алайҳи ва салламининг ойни бармоқлари ишораси билан иккига бўлганлари, дарахтнинг ул зотга юриб келиб, салом бергани ҳақида тўхталиш асносида Алишер Навоий Пайғамбаримиз солаллоху алайҳи ва салламининг даражалари Аллох назарида баландлигини яна бир қарра таъкидлайди.

Навбдан ўрин олган учинчи мавзу – саҳобалар таърифи, уларнинг дин йўлидаги хиз-

матлари мадҳига бағишланган. Дастлаб тўрт буюк саҳобий – Абу Бакр Сиддик, Умар Форук, Усмон Зиннурайн, Али Муртазо розияллоху анҳумлар ҳақидаги воқеалар тилга олинди ва муҳожирилар, ансорлар тўғрисида сўзланади. Абу Бакр розияллоху анху билан алоқадор куйидаги воқеа баён этилган:

1) Маккадан Йсрибга Расулуллох солаллоху алайҳи ва саллам хижрат қилар эканлар, Абу Бакр розияллоху анхуни ҳамроҳ ўларок танлагилар, йўлда хавфсизлик мақсадида ғорга кириб турдилар, натижада, Абу Бакр розияллоху анху «Расулуллох солаллоху алайҳи ва салламининг ғордаги дўсти» унвонига эга бўлди;

2) ғор оғзини ўргимчак тўр тўкиб беркитди, тўғки парда ёпди;

3) бир куш уя қуриб, тухум қўйди, бу билан шамол пардани кўтармасин, деб туғма қадаб қўйди;

4) ғор ўргимчак тўрини дом – тузук сифатида ёйди, унга тухумни бир дон сифатида қўйди ва қандай Давлат кушини овлаганини кўринг;

5) ўша фурсатда тоғ бағрида бир хазина бор эди – Расули акрам солаллоху алайҳи ва саллам олтину, Абу Бакр розияллоху анху кумуш каби.

Умар ибн Хаттоб розияллоху анхунинг динга киришлари ҳақидаги машҳур воқеани Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ куйидагича етказди:

1) куфр байроғи бағанд ҳилпираб турган пайтлар бўлиб, Расули ақрам соллаллоҳу алайҳи ва саллам дин нусрати учун Аллоҳга дуо қилдилар, дуо: «Аллоҳим! Икки Амрдан (Абу Жаҳл ёки Умардан) бири билан динни қувватлантир!» – деган мазмунда эди;

2) Умар розияллоҳу анҳу иймон қалимасини айтиб, динга кирди, Абу Жаҳл эса қибри сабабли жаҳаннам аҳлидан бўлиб қолди.

Усмон розияллоҳу анҳу эса Қуръонни жамлаб, китоб ҳолига келтириб, буюк ишни амалга оширган, бу ҳақда Алишер Навоӣ шундай ёзади:

1) Қаломуллоҳ Расули ақрам соллаллоҳу алайҳи ва салламга насиб этган бир буюк мўъжиза, ундан каттарок мўъжиза йўқ;

2) Абу Бакр розияллоҳу анҳу Қуръонни жамлатиб ёздириб қўйган бўлсалар-да, вақт ўтиб, суралар, оятлар, ҳатто ҳарфларгача сочилган бир ҳолга келди, Усмон розияллоҳу анҳу уни қатъий асосда йиғиб, Қуръон жамловчисига айланди.

Али розияллоҳу анҳу Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам учун беҳад қадри бўлган. Алишер Навоӣ шу ҳолатни ифодалаш учун ҳеч бир саҳоба билан юз бермаган бир ҳодисани тилга олган:

1) Расули ақрам соллаллоҳу алайҳи ва саллам Маккага улкан кўшин билан кириб келдилар, кўшин адади ўн икки минг кишидан иборат бўлгани айтилади, Макка аҳли кўркувга тушиб қолди;

2) Маккадаги барча бутхоналар бузилди, шаҳар ширқдан тозаланди;

3) Қабанинг тепасида бутлар бор эди, Набийимиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам у бутларни бузмокчи эдилар, бўйлари етмади, Али розияллоҳу анҳуга: «Ёлкамга чиқ ва бутларни ерга йикит!» – дедилар. Ҳазрат Али розияллоҳу анҳу журъат этмади, лекин Расули ақрамнинг, соллаллоҳу алайҳи ва саллам, амрини икки қилиш мумкин эмас, натижада, у киши Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг елкаларига оёқ қўйиб чиқди ва Қабатепасидаги бутларни синдирди;

4) Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳи айтидики, меърож кечаси Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам етти қат осмоннинг тепасига чиқдилар, Аршдан ҳам юксалдилар, Арш ул Зотнинг оёқ қийимлари наълини – пошасини ўзи учун тож деб билди, Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам эса Али розияллоҳу анҳунинг оёқларига елкаларини тутиб бердилар, бу ҳол орадаги буюк бир яқинлик ва Али розияллоҳу анҳунинг юксак мақомларига ҳам далолатдир.

Бу тўрт буюк саҳобӣ Расули ақрам соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ёнларида собит туриб, динга улкан хизмат кўрсатдилар, Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва саллам бами-

соли руҳ бўлсалар, танларининг тўрт унсури
мазкур тўрт саҳобӣ эди, гўё.

Дин учун маккалик саҳобалар ўз она шаҳар-
ларини тарк этишди, Алишер Навоӣ Расу-
луллоҳ солаллоҳу алайҳи ва салламни «Нак-
ди киромий» – иззат, саховат ва қарамнинг ха-
зинаси, деб таърифлайди. Бу хазинани қўлга
киритиш учун савдога кирганлар эса хижрат
водийсидаги муҳожирлар эди. Динга қуфрдан
хатар туғилганда ҳимоятга отланган Ўсриб –
Мадина аҳли маккалик муҳожирларга ёрдам
берганлари учун «ансор» – ёрдам берувчи но-
мига эга бўлдилар.

«Хайрат ул-аброр»даги тўртинчи наътнинг
умумий мазмуни шундан иборат ва Алишер
Навоӣ бообни Расуллуллоҳ солаллоҳу алайҳи
ва салламга дуо саломи ва салават айтиш би-
лан якунлайди, киёмат куни Расуллуллоҳ сол-
лаллоҳу алайҳи ва салламга эргашган барча
учун юзлаб тухфалар борлигини таъкидлайди.

ЎНИНЧИ БОБ

ТЎРТУНЧИ НАЪТ

(Матн)

Ул рисолат сипеҳрининг рифъатида ва
барча оламни сипеҳрдек ихота қилгон қуд-
ратида ва асҳоби бобидаким ҳар бирита ул
сипеҳрда бир кавкаби раҳшандалик содик
дурруки, «Асҳоби кан нуҷум» бу мазмунига
нотик дуррур

1. Эй нафасинг мои эъжоз ўлуб,
Рухи қудус нутқунгга ҳамроз ўлуб.
2. Гоҳи тақаллум Санга мўъжиз қалом,
Назми қаломинг бори мўъжиз низом,
3. Нуқта фасоҳатда мунаққас Санга,
Шоҳиди даъво: «Ана афсах», – Санга.
4. Сихҳати ҳукм ичра ҳадисинг саҳих,
Арзи фасоҳатда қаломинг фасих.
5. Нутқ аро чун зоҳир ўлуб мўъжизинг,
Аҳли фасоҳат бўлубон ожизинг.
6. Зотинг ўлуб баҳри жавоҳир нишон,
Сўз аро баҳринг кафи гавҳар фишон,

7. Каф неки, баҳре бўлуб ул панж шох,
Етти хубоб ул сувға бу етти кох.
8. Ҳамса салотиниға чу навбат бўлуб,
Панжаи Исломға қувват бўлуб.
9. Куфр кўлу панжасини ранжа бил,
Бои анинг ранжиға бу панжа бил.
10. Фақр аро ул панжа қабул этти ранж,
Лек ҳақиқатда эрур панж ганж.
11. Панжаи Ислом чу маҳкам солиб,
Куфр ети кўргонидин хумс олиб,
12. Дема илик, тигеки бир бормоғи,
Ойни ики бўлди ишорат чоғи.
13. Тонг эмас ар, ул кафи мўъжизнамоӣ,
Қилғач ишорат ики айрилса ой.
14. Ноқаси ер узра чу рафтор этиб,
Ҳар изи «Шаккал камар» изҳор этиб.
15. Амри этиб наҳл қадин хуш хиром,
Ўйлаки, қилғай бути саркаш хиром.
16. Ҳасмидин ўлғонда анга парда ғор,
Оғзида ўрғамчи бўлуб пардадор.

17. Айламасун деб ел ила парда сайр,
Байзасидин туғма токиб анда тайр,
18. Пардаси жон риштасидин тор ўлуб,
Тугмалари гавҳари шахвор ўлуб.
19. Кўйди чу ул дом ила ул дона ғор,
Кўрки, не давлат қушин этти шикор.
20. Ғорда ёри била ул тез хуш,
Тоғ ичиди ўйлаки олтуғ-кумуш,
21. Куфр чу эълоӣи ливо айлабон,
Нусрат учун динға дуо айлабон.
22. Ким ики тандин бирин эт тожвар,
Бири Абу Жаҳлу бириси Умар.
23. Қисмати аввалгининг ўлди азоб,
Бўлди икинчиди дуо мустажоб.
24. Буки Каломуллоҳ ангадур насиб,
Ким йўк анга мўъжиза андин ғариб.
25. Сура дема, «коф» ила «нун» ёки «сод»,
Яъники, ҳар ҳарфига онинг савод,
26. Сунбулидек борча паришон эди,
Жомий анга жомийи Куръон эди.

27. Маккани чун қилди жудо дайрдин,
Тиф суйи бирла юди ғайрдин.

28. Бўлди вале манзарадин бут фитан,
Сўнтра Набий Ҳақ эвида бут шикан.

29. Навлини гар тожи шараф қилди арш,
Қилди Али наълига эгнини фарш.

30. Рух эди ул баҳри нубувват дури,
Тўрт рафиқи танининг унсори.

31. Нақд киромий Улу, тожир анга,
Водий хижратда муҳожир анга.

32. Динға етиб раҳна чу куффордин,
Садиға нусрат кўруб ансордин.

33. Аҳлию авлодио атбоиға,
Олио аҳфодио ашёнға,

34. Тентри таоло карамидин қарин
Юз тухафи раҳмат ила явми дин.

ЎНИНЧИ БОБ

ТҶҮРТИНЧИ НАБТ

(Насриӣ баён)

У рисолат самосининг юксақити ва барча оламни само каби қурушаб олишдек қудрати ҳақида ва саҳобалари бобидаки, ҳар бирига ул самода бир порлок юлдуз содиқдирки, «Саҳобаларим юлдуз кабидирлар» – бу мазмуннинг ифодасидир

1. Эй, нафаси мўъжизанинг ўзи бўлган зот! Сизнинг нутқингизга Рухи қудус сирдош бўлди.

2. Тоҳо Аллоҳнинг мўъжиза қаломи Сизнинг тилингиздан баён бўлса, ўзингиз айтган қаломларингиз гўзаллиги ҳам бутуннича мўъжизавий бир қойдадир.

3. Гўзал нутқ айтишда Сизга беҳад поклик ато этилган, Сиз бу ҳақда: «Мен гўзал сўзлайман», – деганингиз бу даъвонинг гувоҳидир.

4. Адолатли ҳукмлар чиқаришда Сизнинг сўзларингиз энг тўғри ёрдамчидир, фасоҳат ҳақида арз этилса, Сизнинг қаломингиз энг фасихидир.

5. Нутқингизда Аллоҳ Сизга берган мўъжиза ўзини зоҳир этади, қошингизда фасоҳат аҳли ожиз қолади.

6. Сизнинг зотингиз жавоҳир денгизидан бир нишон бўлса, сўз аро денгизингиз кафти эса гавҳар сочувчидир.

7. Кафт не! У бешта шох бешта денгиздир! Етти хубоб у сувнинг устидаги еттига осмондир.

8. Сизга ва умматингизга фарз қилинган беш маҳал намоз шараф ўлароқ Ислоҳ панжасининг қувватига айланди.

9. Қуфрнинг қўли ҳам, панжаси ҳам ранжу машаққат ичидадир, унинг азийтига мана шу панжани сабаб деб бил!

10. Фақирликда ул панжа ўзига бир қанча ранжларни қабул қилди, лекин ҳақиқат шуки, у бешта хазинадир!

11. Ислоҳ панжаси билан маҳкам зарб бериб, қуфрнинг етти қўрғони фатҳидан қўлга кирган ўлжалардан хумс олди.

12. Бўни қўл дема, ундаги ҳар бир бармоқ бир тигдир, ишора қилган пайт ойни иккига бўлган.

13. Агар у мўъжизасифат кафт ишора қилса, ойнинг иккига ажралиши сира ажабланарли эмас.

14. Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам минган туя ҳам ер узра шундай қадам босадикки, ҳар изи ойнинг ёрилгани ҳақида ҳабар беради, гўё.

15. Унинг амри дарaxтнинг қаддини гўзал хиром қилувчига айланганди, бу худди саркаш бутунинг қадам босганига ўхшайди.

16. Ғор Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам учун душманлардан тўсувчи парда бўлганида ғорнинг оғзида ўргимчак парда тўқувчи бўлди.

17. Ел эсиб, пардани учирмасин дея қуш унга ўз туҳумидан тутма қадаб қўйди.

18. У тўқиган парданинг иплари жон ишидан кўра ингичка, тутмалари эса шохлар тожини безайдиган энг кимматли гавҳар эди.

19. У ғор гўёки ўргимчак тўрини дом, қуш туҳумини дон сифатида қўйди ва қандай давлат қушини овлаганини кўр!

20. Ғорда ёри билан тез хуш бўлган Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам иккаловлари тоғ ичидати олтин ва қумушга ўхшардилар.

21. Қуфр ўз байроғини олий қилиб турган пайтда диннинг нусрати учун дуо қилдилар.

22. Ўрни: «Абу Жаҳл ва Умардан бирига иймон тожини кийдир!» – деган дуо эди бу.

23. Абу Жаҳлнинг қисмати азоб бўлди, дуо Умар розияллоҳу анҳуда ижобат қилинди.

24. Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва салламга Қаломуллоҳ насиб бўлди. Қаломуллоҳ шундай мўъжизаки, ундан кўра устунроқ мўъжиза йўқ.

25. Фақат суралар эмас, «коф», «нун» ёки «сод» харфлари ҳам...

26. ... ўша сунбул каби сочдек сочилиб ётган эди. У Қуръоннинг жамловчиси бўлди.

27. Расули ақрам соллalloҳу алайҳи ва саллам Маккани бутхоналардан тозаллади, қилич суви билан бетона нарсаларни ювди.

28. Бу манзарада у бутларни йиқитувчи бўлди, сўнг Ҳақнинг уйида Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам бутларни синдирадилар.

29. Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам пойабзали пошасини Арш ўзи учун шараф тожи деб билди, Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам эса Али розияллоҳу анҳунинг оёғига ўз елкасини тутдилар.

30. Нубувват денгизининг дури бўлган Расули акрам соллаллоҳу алайҳи ва саллам бамисоли рух бўласалар, тўрт дўстлари бу танларининг унсури эди, гўё.

31. Карам ва иззатнинг хазинаси Расули акрам соллаллоҳу алайҳи ва салламдир, бу хазина билан тижорат қилганлар хижрат водийсидаги муҳожирадилар.

32. Динга кофирлардан кўп хужум бўлди, дин деворига ансорлардан ёрдам келди.

33. Расули акрам соллаллоҳу алайҳи ва салламининг аҳлига, болаларига, авлодларига, эрташувчиларига; оиласига, набираларига, унинг нарсаларига...

34. Тангри таолонинг қарами сабабли юзлаб тухфалар ва раҳмат киёмат кунни уларга жуда яқин бўлади.

Дуғат

Рифъат – юксаклик, баландлик

Иҳота – қушлов

Раҳшанда – порлок

Асҳоби кан нуҷум – «Саҳобаларим юлдуз кабиларлар»

Моя – асос, моҳият

Эъжоз – ожиз қолдириш

Рухи қудус – Муқаддас Рух – Жаброил алайҳиссаломнинг яна бир номи

Ҳамроз – сирдош

Тақаллум – сўзлаш, баён этиш

Низом – қоида, тартибли, уйғун

Фасоҳат – гўзал нутқ

Мунаққаҳ – соф, тоза

Ана афсаҳ – «Мен фасих бўлдим»

Гавҳарфишон – гавҳар сочувчи

Хубооб – сув юзасидаги пуфак

Кох – фалак, осмон

Навбат – ноғора, улуглаб ноғора чалиш

Ранжа – ранж, азият

Хумс – урушда тушган ўлжанинг бешдан бир қисми

Ноқа – ургочи туя

Рафтор – юриш, қадам босиш

Шаққал қамар – ойнинг ёрилиши

Хасм – душман

Байза – туҳум

Гавҳари шахвор – шохнинг тожида туришга арзирли гавҳар

Эъло – олиш қилиш

Ливо – байроқ

Тожвар – тож кийган, тож эгаси

Бутфиган – бутни йиқитувчи

Бутшикан – бутни синдирувчи

Наъл – оёқ кийими – пойабзалнинг таги, пошнаси

Фарш – тўшама

Нақди киромий – иззат, саховат хазинаси, азизлик ганжи

Тожир – тижоратчи

Ҳижрат – Аллоҳ йўлида ўз юртидан кўчиб кетиш

Муҳожири – Аллоҳ йўлида ўз юртидан кўчиб чиққан киши

Куффор – кофир

Сад – девор

Ансор – ёрдам берувчи

Атбо – эргашувчи

Оли – оила

Аҳфод – набиралар

Ашё – нарсалар

Қарин – яқин

Яъми дин – дин кўни, яъни қиёмат

ЎН БИРИНЧИ БОБ

БЕШИНЧИ НАЪТ

(Шарҳ)

«Меърож», «уруж» каби сўзлар «кўтарилиш», «юксалиш» маъноларини беради. «Исро»дан мурад – сайр, сайр қилдиришидир, сайр қилувчи инсон «сойир» дейилади.

Амшер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ тариқат намояндаси, тасаввуф уламоси ва мутасаввуф шоир ўлароқ Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг меърожига алоҳида эҳтимом, эътибор ва жиддият билан қараган. Буюк мутафаккирнинг наздида, набийимиз Мухаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг Ер тортиш кучидан ғолиб бўлиб, бутун кoinотдан юқори чиқиб, Аллоҳ билан Олий Даргоҳда роз айтишмоғи – сирлашмоғи инсоният тарихидаги энг буюк ҳодисадир. Чунки Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам эришган бу мақом на инсонга, на фариштага, на бошқа мавжудотларнинг ҳеч бирига насиб этмаган.

«Ҳайрат ул-абро»даги бешинчи наът айни шу жараённинг баёнига бағишланган. Аллоҳ таоло Қуръони каримнинг Исро сураси 1-оятда марҳамат қилади:

سَبَّحَنَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ، لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ
إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي بَنَيْنَا حَوْلَهُ، لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ
السَّمِيعُ الْبَصِيرُ ①

Маъно таржимаси:

«Ўз бандаси – Муҳаммадни – унга мўъ-
жизаларимизни кўрсатиш учун Масжиди
Ҳаромдан биз атрофини барокатли қилган
Масжиди Аксога сайр қилдирган Зот барча
нуксонлардан покдир. Дарҳақиқат, у Самеъ
(эшитувчи) ва Басир (кўрувчи)дир».

Алишер Навоий мазкур оятдаги – *سَبَّحَنَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ* – «**Субҳоналлази асро**», яъни «Сайр қил-
дирган Зот нуксонлардан покдир!» жумла-
сини меърож кечасининг мусаддақи – тас-
диқловчиси, деб айтади. Ва оятнинг даво-
мида – *لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا* – «...**би аб-
диҳи лайлан миннал масжидил Ҳароми илла**
масжидил аксо» – яъни, «Ўз бандасини тун-
да Масжиди Ҳаромдан... Масжиди Аксога...»
илоҳий хабаридаги Масжиди Ҳаром ва Мас-
жиди Аксони Йсро ва Меърож воқеаси собит-
лигига содиқ икки гувоҳ ўлароқ таъкидлайди.

Масжиди Ҳаром Макка шаҳри, Каъбатул-
лоҳнинг атрофи, ўша жойдаги масжиднинг
номидир. «Ҳаром» сўзи бу маконда қатл, қон
тўкиш, чивинларни ҳам ўлдирish каби бир

қанча ишлар таъқиқлангани учун қўлланади.
Умуман, «Ҳаром» ҳудуди Макка шаҳрини ҳам
ўз ичига олиши айтилади, Масжиди Ҳаром
эса шу умумий ҳудуднинг марказидир.

Масжиди Аксо – Қуддус шаҳридаги мас-
жид бўлиб, у Фаластин ерлари ҳисобланган.
Муслимонлар дастлабки даврларда Қуддусга
– Масжиди Аксога ҳам юзланиб намоз ўқи-
ганлар. Масжиди Ҳаром ва Масжиди Аксони
Одам алайҳиссалом бунёд қилгани ҳақида
маълумотлар бор.

Алишер Навоий Расулulloх соллаллоҳу
алайҳи ва салламнинг ўз маконлари – Масжи-
ди Ҳаромдан Масжиди Аксога бориб, у ердан
фалакларнинг юқорисига кўтарилганлари во-
қеасини қуйдагича тасвирлайди:

Меърож кечаси ажиб бир кеча бўлиб, ҳаёт-
нинг бўлоғи ҳисобланмиш қуёш яшириниб
олган эди. Гарчи у чашма кўздан қочса ҳам,
ўз катраларини самога сочиб юборди, яшил
осмонда бу катралар юлдуз сингари порлади.
Тун ўзининг тардини хушбўйлик каби сочди,
енгил шабада жаннат шабадасидек эди.

Ер эса думалоқ мижмарни эслатарди. Миж-
мар – бу чўғдон, демак. Чўғдон ичига чўғ со-
линади, хушбўйлик таратувчи шох чўққа қа-
далади ва у тутаб, атрофни муаттар хидларга
тўлдиреди. Қуёш чўғдон ичига худди чўғ каби
кириб олди, одатда, чўғдон усти қалин бир
маго билан ёпилади, фалак эса ана шу маго
каби Ер мижмарини қоплади.

Бутун коинот сокин. Ёё сокинлик, ором ёгин каби ёғди, ёғдики, ёмғир тулрок чангини қандай босиб кўйса, бу ором ва сукун ёмғиринсон ақли етадиган ҳодисалар тулроғини шундай пастлатиб кўйди. Ўрни олам юз беражак улкан воқеага тайёргарлик кўраётган эди.

Айни шу кеча дўстлик тулистонида сарв бўлган Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам зикру ниёз билан унс (дўстлик) тунини шамъ каби равшан қилаётган эдилар. Ҳақ васили ҳаёли кўнглини тўлқинлантириб, кўнглида бир хуруш – ҳайкирик уйғонди.

Фалаклар бўйлаб, балки жаннат ва жаҳаннам узра кезиб юра оладиган олий мақомли сойир – Жаброил алайҳиссалом кўлида олий мақомли уловни етаклаб келди. Улов бир кўш каби бўлиб, унга миниб, сайр қилиш кўкни сайр қилишдек оромбахш; у учун Ердан кўкка етиб бориш учун бир қадам кифов.

Жаброил алайҳиссалом салом йўллаб, Аллоҳ таолодан Расули акрам соллalloҳу алайҳи ва салламга васл изҳорини етказди.

Эътибор берилса, Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва салламнинг Аршнинг тепасига ёки коинотдан «ташқари»га юксалиши билан боғлиқ ушбу меърож воқеаси рўй берган мақом, ҳолат тасвири Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳ томонидан ҳассослик билан «чизиб берилган». Воқеа оддий одамлар онги билан чекланган маконда рўй бермайдиган, бал-

ки ушбу эпизод учун бутун коинот саҳнага айланган: тун ўз хушбўйини сепади, коинотни сокинлик қоплайди, фаришталарнинг энг улғи бўлмиш Жаброил алайҳиссалом кўлида энг тез югурадиган, шиддатда ва ўз суворийсига озор бермасликда тенгсиз бўлган уловни олиб келади. Мазкур уловнинг номи «Бурук» бўлганлиги ҳақида турли манбаларда маълумотлар учрайди.

Буруқнинг тезлиги ақлга сикмас даражада бўлиб, буни Алишер Навоӣ: «Гарди бида бо-раи суръатнамо // Еткурубон ақл кўзига аъмо», яъни «Унинг туёғи остидан чиққан гард ақл кўзини кўр қилди» деб ифодалайди. Шу ўринда Буруқни таърифлашда мутафаккир куйдаги сўзлардан фойдаланганига ҳам диққат қаратиш керак: 1) тойири улвий хиром (олий қадамли кўш); 2) рахш (улов); 3) бора (улов); 4) тавсан (арғумок); 5) раҳрав (йўл босувчи); 6) маркаби фархунда фол (икболи бахтли улов).

Умуман, Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва салламини фалаклардан олиб ўтиб, Аршга қадар етказган уловнинг сифатлари ҳам унинг назифасига уйғун бир шаклда бўлиши табиий.

Пайғамбаримиз соллalloҳу алайҳи ва саллам бир ёнларида Жаброил алайҳиссалом, тағларида Бурук билан етти кат осмонни бирма-бир босиб кўтарилидилар. Биринчи қават самода Ой, иккинчи қаватда Тийри қадимзан, учинчи фалакда Зухра, тўртинчи ос-

монда Куёш, бешинчи кӯда Баҳром, олтинчи сахнда Муштарӣ, еттинчи поёда Зухал Мухаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламининг таширифидан бошлари шараф туйдилар, ўз эхтиромларини кўрсатдилар.

Саккизинчи кават осмон ҳам бўлиб, унда юлдуз буржлари жойлашган. Ҳамал, Савр, Жавзо, Саратон, Шер, Сунбула, Палла, Ақраб, Кавс, Жадий, Далв, Хут каби буржларнинг ҳаммаси оламлар Сарвари соллаллоҳу алайҳи ва салламга жонларини фидо этар даражада муҳаббат изҳор қилдилар. Хусусан, Ҳамал, одатда, кўй, Савр ситир кўринишида тасвир қилинади, Алишер Навоӣ бу иккиси Расулulloх соллаллоҳу алайҳи ва салламга ўзини қурбон қилди, дейиш билан кўй ва ситир қурбонлик учун сўйилиши ҳақидаги шаръий ҳукмига ҳам ишора бериб ўтади. Сунбула бошқоқ шаклида бўлгани учун у Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламининг уловининг емишига айланади. Ақраб – Чаён, унинг иши чақиб ва озор беришдир, лекин оламларга раҳмат бўлган Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламининг қадамлари етиши ҳамон чаённинг ниши – нўшта (нўш – мазали ичимлик, шарбат ичинни ифодалайди), захри эса ши-фоба айланади.

Далв – қудуққа ташланадиган челакдир, муаллиф айтдики, Расулulloх соллаллоҳу алайҳи ва саллам Юсуф каби унга назар сол-

мадилар, бу Юсуф алайҳиссаломнинг қудуқдан далв орқали ёруғликка чиққанлар билан боғлиқ ривоятни назарда тутаяди. Юнус алайҳиссалом Аллоҳнинг изни билан денгиздаги балиқнинг қорнида қирқ кун қолганлари ҳақидаги хабарга таянган Алишер Навоӣ Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам балиқ шаклидаги Хут буржиди тўхтамай ўтиб кетганларини айтаяди.

Тўккизинчи кават осмонда Арш, Лавҳ ва Қалам бўлиб, ўша-ерга чиққанларидан сўнг Жаброил алайҳиссалом тўхтайдиган, Расулulloх соллаллоҳу алайҳи ва саллам уловдан тўшадилар. Энди маконлар тўтайдиган. Буги «Ло макон» водийси эди. Бу водийда олти томон – юқори, куйи; ўнг, чап; олд ва орт каби жиҳатлар йўқ. Тўпрок, сув, ҳаво ва олов каби тўрт унсур мавжуд эмас. Бу маконда инсоннинг ўзлиги – нафси, истаклари бўлиши ақлга сиймайди. Чунки бу Аллоҳнинг азмати ва олий Зотига хос бўлган бир «Ҳарам»дир. Расулulloх соллаллоҳу алайҳи ва саллам шу жойга қадам қўйдилар. Қизиги, бу жойда қадам йўқлик қадами, йўл йўқлик йўли эди. Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам ўзликларидан ноз кечиб, Иззат пардасига хос бўлдилар. Атрофга боқиб, ҳеч нарсани кўрмадилар, боқийлик кўзгусини кўрдилар. Боқийлик кўзгусида Расулulloх соллаллоҳу алайҳи ва саллам бир суратга ўхшаб қолдилар, кўзгудан ташқарида-

ги ҳамма нараса йўқ эди, аслида. Аллоҳ таолонинг иноят денгизи мавжга келди ва Оламлар Роббиси пайғамбарга, соллаллоҳу алайҳи ва саллам, ўз умматининг гуноҳи учун афв тилаши учун марҳамат қилди. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ўзларига чин дилдан эргашган умматнинг гуноҳини сўрадилар, Аллоҳ қабул қилди. Шу ҳолатда – томонлар йўқ, тўрт унсури йўқ, бироқ Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва саллам уйғок эдилар, таналари ўзлари билан бирга эди, дейилса, бу айни ҳақиқат ва ажабланадиган ҳол эмас, чунки ул Зотнинг таналари, ҳар бир зарралари Аллоҳнинг зикри, марҳамати билан қуршалган, балки Аллоҳнинг раҳматидан, муҳаббатидан иборат бўлиб қолган эди.

Диккат қилсак, Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ баён қилаётган воқеа Ер юзидан бошланди ва қонингдан «ташқари»да бўлган, Одам боласи ақлига сиғдира олмайдиган «Мақонсизлик» маконидида ҳадди аълосига кўтарилиди. «Мақонсизлик»ка йўқлик қадами билан қадам босиш, бако кўзгусида ўзини сурат янглиғ кўриш, бундан ташқари ҳамма нараса фанолитини англаш манзараси моҳиятида Аллоҳнинг қошида банди ўзининг барча ис-такларини Аллоҳ учун «ўлдиретиш» ёки ўзини буткул Аллоҳнинг итоатига бағишлаши, қалбда, нафсида зарра қадар ҳам кибор ёки осийлик қолмаслиги кераклиги ҳақидаги ғоя акс

этнода. Бу Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Аллоҳнинг хузурига кўтарилиб, «Аллоҳнинг зотида ғойиб бўлиб қолди» сифатида талқин этилиши мутлақо хатодир. Алишер Навоий илгари сурган фано ғояси, йўқлик концепти – мўминнинг барча хатти-ҳаракати, ўй ва фикрлари, туйғулари, бутун борлиғи бутунча Аллоҳга таслим бўлиши шартлигини ифодалайди. Бу шартни бажариш мўминни Аллоҳнинг раҳматига, Унинг энг буюк мукофоти – Жамолига муваффақ қилади. Йўқлик деганда тананинг йўқолиб, руҳнинг Аллоҳга қўшилиб кетишини тушунмаслик лозим. Бу масалани ўта содда ва жўн қабул қилиш бўлиб, Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ илгари сурган ғояларнинг ўзагидан четлаб кетишдир. Аллоҳ билан роз айтишаркан, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг руҳлари эмас, балки таналари мазкур ҳаракатни бажаргани ҳақидаги маълумот: «Ҳамрах анга қолаби хокий насаб» // Ғар десалар: «Бор эди», – йўқтур ажаб», яъни «Унинг хокдан бўлган танаси Аллоҳ билан сирлашиш асносида бор эди десалар, бунга ажабланиш йўқдир» байтида акс этиб турибди.

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ ўз ижодида айни шу мақомга – инсон ўз нафсига, ўз танига эга бўлган ҳолда Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга эргашиб, Аллоҳнинг амрларини муҳаббат ва ихлос ила тўқис бажариб,

«йўқликка» – фанота эришиш йўлига даъват қилади. Бу масалага «Ҳайрат ул-аброр»нинг кейинги боблари шарҳида ҳам тўхталамиз.

Ҳозир эса меърожнинг якуний тафсилотларини қисқа шарҳласак.

Бу улўф мақомга эришгач, Расулulloх солаллоҳу алайҳи ва салламада улкан юксалиш содир бўлди. У киши кўрган ва англаган нуқта-лар беҳад юксак эди, Пайғамбаримиз солаллоҳу алайҳи ва саллам ўз вазифалари, амалга оширажак ишлари хусусида мукаммал топиши-рикни, нуқсонсиз қўлланмани олган эдилар, Сарвари Олам солаллоҳу алайҳи ва салламада ҳосил бўлган ҳар қайси маънодаги куч-қувват ҳали бирор маҳлуқотга насиб этмаган эди.

Расулulloх солаллоҳу алайҳи ва саллам икки жаҳон раҳматини қозондилар, қозонган – қўлга киритганларини олиб Ерга – жаҳолат бижғиб турган маконга қайтдилар. Қарши-лариди осий инсонларни итоатга келтириш, шайтон хийлаларини синдириб, илоҳий қонунларни жорий қилиш, одамзод руҳиятини қирлиқдан тозалаб, Илоҳий нурга етаклаш-дек машаққатли вазифалар турган эди.

Юзларидаги нур шу қадар зиёда бўлдики, Арш ёришиб кетди, оёқларидаги гадани қон-нот кўзига сурди. Бу ўта юксак мақомга дало-лат бўлиб, Расулulloх солаллоҳу алайҳи ва салламнинг зиммаларидаги Вазифанинг на-қадар улканлиги белгиси ҳам эди.

Эътиборли жиҳати шуки, Муҳаммад сол-лаллоҳу алайҳи ва саллам инсониятга, уму-ман, маҳлуқотларга маълум этилмаган ғайб оламига сафар этдилар. Қоинот олами, фа-ришталар олами ул Зотга бош эди, ғайб ола-минни кўрдилар: жаннат ва жаҳаннам билан танишдилар, киёматга бўладиган воқеа-лардан хабардор этилдилар (Расулulloх сол-лаллоҳу алайҳи ва саллам бу хабарларни са-ҳобаларга етказганлар, лекин маълумотлар-нинг бир қанчаси Аллоҳнинг изни, иродаси ва ҳикмати билан хотиралардан ўчирилган), Аллоҳнинг бу оламда одамдан бошқа ярат-ган барча маҳлуқлари Расулulloх солаллоҳу алайҳи ва салламга бўйсундириб берилди. Инсониятни тўғри йўлга бошлаш, инсоният онги ва қалбини қуллиқдан чиқариб, кенг-ликларга чорлаш, жаҳаннамдан жаннатга даъват этиш, бу йўлда золимларнинг жазоси-ни бериш, киёматга собит турадиган Ис-лом низомини Ер юзига ўрнатиш, Аллоҳнинг Қаломини қабул қилиб, одамзодга етказиш Муҳаммад солаллоҳу алайҳи ва салламга Аллоҳ юклаган вазифалардан эди. Аллоҳ бу вазифа бир банди учун нечоғли оғирлигини билгани учун Расулulloх солаллоҳу алай-ҳи ва салламни ўзи қўлаб-қувватлади ва ўз Олий даргоҳига чорлаб, бирор маҳлуқ энги-ши асло мумкин бўлмаган Қудрат ва Муҳаб-бат билан неъматлантирди.

Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам боришларида ғунча бўлсалар, келишларида гулистон каби; зарра бўлиб кўтарилган бўлсалар, порлок куёш янглиғ Ерга тушдилар.

Инсон акли тасаввур қила олмайдиган бу ходиса қанча вақт ичида рўй берди? Балки бу учун йиллар, асрлар сарф этилгандир? Йўқ, бориш ва келишлари бир онда содир бўлди.

Инсон оламда мавжуд бўлган энг кичик бўлакка назар солсин. Масалан, уни атом (зарра) деб аташ мумкин. Бу шундай қисмки, уни қайта бўлиш имконсиз. Агар уни иккига бўламан, дейилса, у қолмайди. Ўша қисмни ўлчов сифатида қабул қилиб, у билан вақтни ҳисоблаймиз. Расули алайҳиссалоти вас салом ана шу энг кичик вақт ўлчови ичида тўққиз қават осмонни кесиб ўтиб, Аллоҳ билан сирлашиб, жаннат ва жаҳаннамни кўриб, қайтиб келдилар. Ўрни қойнотда мавжуд бўлган энг кичик ўлчов ҳисобидати вақт орасида Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам шу қадар улкан масофаларга бориб келдилар. Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳ буни: «Борғону келган анга жузъи сағир // Ким эмас ул жузъ тажаззийпазир» байти билан ифодалаган.

Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам меърождан қайтганларидан сўнг, Аллоҳ таоло берган шариатни қатъий шаклда ўрнатилган киришдиладар, кофирларга қарши урушлар очиб, уларнинг куфрини қилич суви билан ювиб ташладилар.

Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳ қаламига мансуб меърож ҳақидаги мақрур боё тасвирини бу йўналишдаги бошқа баъдий асарларда ҳам, Ғарб адибларининг ижодий намуналарида ҳам учратмаймиз. Қўйлаётган масала, моддитдан ғолиб бўлиб, бемисл руҳоний қувват, Илоҳий марҳамат ва иноят тавсифи, инсон қадр-қийматини бу қадар юксак мақомларда баён қилиш қамдан-қам ижодкорларга насиб этган.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

БЕШИНЧИ НАЪТ

(Матн)

Меърож кечаси таърифидаким, каримаи:
«Субҳонаглази асро» анга мусаддақи дурур
ва «...би абдиҳи лайлан минал масжидил
ҳароми илал масжидил аксо» анинг субӯти-
ға икки гувӯҳи содиқ

1. Бир кеча зулматка қолиб коинот,
Меҳр ниҳон, ўйлаки, айнул ҳаёт.
2. Гарчи, ки ул чашма назардин қочиб,
Хизр кўк узра қатаротин сочиб.
3. Тун қилибон гардини анбарсиришт,
Бутратибон Ерга насими биҳишт.
4. Ер куравий шакл ила мижмар бўлб,
Кеча саводи анга анбар бўлб.
5. Ўт киби Ер мижмари остида меҳр,
Ёпиб этак мижмара узра сипеҳр.
6. Ёғибон орому сукун ёғини,
Паст қилиб ходиса туфроғини.

7. Бу кеча ул сарви гулистони унс,
Равшан этиб шамъи шабистони унс.
8. Васл ҳаёлидин этиб кўнгли жўш,
Баҳрдек ул жўш ила айлаб хуруш,
9. Ким этиб ул сойири улвий маком,
Илгида бир тойири улвий хиром.
10. Пўйда кўк сайрича ором анга,
Ердин ўлб кўкчача бир гом анга.
11. Қосиди кудсий чу салом айлабон,
Ҳақ соридин арзи паём айлабон.
12. Дебким: «Аё маҳзани асрори шавқ!
Ҳақдин эрур васлингта изҳори шавқ!»
13. Чунки Набий муждаи жонон топиб,
Муждаи жонон чу топиб – жон топиб.
14. Пайки ани кўлдабон огландуруб,
Рахшини келган сори-ўқ ёндуруб.
15. Сойир ўлб Рокиби фаррух жамол,
Тойир ўлб маркаби фархунда фол.
16. Гарди била бораи суръатнамо,
Еткурубон ақл кўзига аъмо.

17. Ул маҳи шабгард бўлуб жилва соз,
Жилвағаҳи борча шабистони роз.

18. Чун етибон кўк сори тавсан анга,
Ой бўлбон ўтгали равзан анга.

19. Тийри қаламзан чу топиб ул шараф,
Буқаламунлугни қилиб баргараф.

20. Зухра тараб барбатини соз этиб,
Замзамаи таҳният оғоз этиб.

21. Соясидин меҳр чиқармай жамол,
Тахти шиоъ ичра нечужким ҳилол.

22. Меҳрида Баҳромки, якрӯ бўлуб,
Тиғи шараф юзига кўзгу бўлуб.

23. Мавкибидин поя топиб Муштарий,
Йўлида бир поя бўлуб минбари.

24. Шамъи Зухал зулматини нур этиб,
Зангийи шабрангни кофур этиб.

25. Ҳам Ҳамалду Савр бериб жон анга,
Жон этибон иккиси кӯрбон анга.

26. Ҳам тонгибон оллида Ҳавзо камар,
Ҳам Саратон туз бўлбон жилвагар.

27. Шер йўлидин тутубон гўшаи,
Сунбула рахшиға бўлуб тўшаи.

28. Палла йўли гардидин иксир санж,
Ақраб аро нўшу даво, нишу ранж.

29. Қавс тутуб чилла дуоси учун,
Жади бериб фулла ғизоси учун.

30. Далға Юсуф киби солмай назар,
Хутда Юнус киби қилмай мақар.

31. Ел киби чун қатъи буруж айлабон,
Арш фасилиға уруж айлабон.

32. Фарши бўлуб Арш ила Лавҳу Қалам,
Кўймоқ учун рахши аларға қадам.

33. Рафраф уза пўя қилиб чун кушод,
Ҳамраҳу раҳравға этиб хайрбод.

34. Қолмади йўлида чун асло макон,
Қилди макон бодилии Ло Макон.

35. Олти жиҳат қайдидин ихроҷ ўллуб,
Тўрт гуҳар тарки анга тож ўллуб.

36. Йўклуб аёғи била солиб қадам,
Андаки, йўлу қадам ўллуб адам.

37. Ўзлуғидин нақшу намудор йўк,
Нақшу намудоридин осор йўк.
38. Чун ўзини айлаб ўзидин халос,
Пардаи иззатда қилиб ўзни хос.
39. Анда етиб, гум бўлубон ўтрусси,
Ҳар неча кўз солса, бако кўзгусси.
40. Чун бўлуб ул кўзгуда суратнамо,
Кўзгусидин ташқари қолгон фано.
41. Ахтариға чун етибон муңча авж,
Зоҳир ўлуб баҳри иноятқа мавж.
42. Ҳақ тилидин умматин истаб тамом,
Ҳақдин ўлуб борча муродиға ком.
43. Ҳамрах анга қолаби хокий насаб,
Тар десалар: «Бор эди», – йўктур ажаб.
44. Ким, тан анга боштин оёқ жон эди,
Жони доғи восили жонон эди.
45. Икки жаҳон раҳматини қозғониб,
Ҳар нимаким қозғониб, олиб ёниб.
46. Равшан ўлуб юзидин ул борлоҳ,
Сурма қилиб гардини бу корлоҳ.
47. Ғунча бориб, тоза гулистон келиб,
Зарра бориб, меҳри дарахшон келиб,
48. Борғонию келгани бир он ўлуб,
Ақл бу мансубада ҳайрон ўлуб.
49. Қайда хаворик била мўъжиз дурур,
Ақл анинг идрокида ожиз дурур.
50. Борғону келган анга жузви сағир,
Ким, эмас ул жузв тажаззийпазир.
51. Қатъ бўлуб чун бу хумоюн сафар,
Рухсат олиб Ҳодийи фархундафар.
52. Тахт уза олам шаҳи айлаб маком
Олам ишига берибон интизом.
53. Шаръи тили нома баёзин ўкуб,
Тиғи суйи куфр саводини юб.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

БЕШИНЧИ НАЪТ

(Насрий баён)

Меърож кечаси таърифидеки, «Субҳонал-лази асро» ояти бу ҳолатнинг тасдиғидир ва «...би абдиҳи лайлан минал масжидил ҳароми илал масжидил ақсо» бу воқеанинг собит эканига икки содиқ гувоҳдир

1. Бир кеча коинот зулмат ичида қолиб, ҳаёт булоғи бўлган куёш яширинган эди.
2. Гарчи, у чашма кўзлардан қочган бўлса ҳам, яшил фалак узра ўз катраларини сочди.
3. Тун ўз гардини хушбўйланттириб, Ер юзи бўйлаб жаннат шабадасини таратди.
4. Ер ўзининг юмалоқсимон шакли билан чўғдон бўлдики, унинг учун туннинг қораси хушбўйлик эди.
5. Ер чўғдонни остида куёш гўё ўт каби бўлиб, фалак бу чўғдон устига этак ётди.
6. Ором ва сукун ёмғири ёғиб, ҳодиса туپроғини пастлатди.
7. Айни шу кеча дўст гулистонининг сарви бўлган У дўстлик тунини равшан этди.
8. Васл ҳаёлидан кўнгли жўшиб, бу жўшиб дентиздек хайкирар эди.

9. Шу паллада олий мақомли бўлган сайр қилувчи келди, унинг кўлида олий хиромли бир кушдек улов бор эди.

10. Куш каби улов шундай эдики, уни миниб юришда кўкни сайр этгандек ором бор бўлиб, Ердан кўккача у учун бир қадам эди, холос.

11. Муқаддас элчи, аввало, салом берди ва Ҳақ томондан бўлган хушхабар арзини баён этди.

12. Айтдики: «Эй шавқ сирларининг хазинаси! Аллоҳ Сенинг васлинг хусусда шавқ изҳорини билдирди».

13. Бу сўздан Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам жонон муждасини, балки, жон муждасини топдилар.

14. Фаришта Уни кўйлаб, йўлга отлантирди, уловга чиқарди ва уловни келган томонига қайтарди.

15. Юзларидан нур порлаган Чавандоз сайр қилувчига айланди, у сабабли минган улови ҳам бахтиёр бўлди.

16. Бу беҳад тез қадам босувчи аргумок туёқлари остидан чиқарган гард билан аклнинг кўзини кўр қилди.

17. Уша туннинг ойи бўлган Расули акрам соллаллоҳу алайҳи ва саллам жилва кўрсатдиларки, сирлар тўни ул Зотнинг жилвагоҳига айланди.

18. У минган от биринчи фалакка етиб борди, бу ердаги Ой улар ўтиб кетиши учун бир боғ бўлди.

19. Иккинчи кават фалакдаги Тийри қаламзан Унинг келишидан шарафланиб, тусини ўзгартиришни бас қилди.

20. Учинчи фалак посбони Зухра шодлик созини чалиб, кутлов куйини бошлаб юборди.

21. Тўртинчи фалакдаги Куёш унинг соясида юзини очишдан хижолат тортиб, шуъласи остида ойга айланиб қолди.

22. Бешинчи осмондаги Баҳром Унинг юзи олдида нурланиб, бир хил рангга кирди ва шараф тиги унинг бу юзига кўзгу бўлди.

23. Унинг ёнида хизмат қилишдан олтинчи кўкдаги Муштарий мақом топди ва ўтирган минбари Унга бир зина сифатида хизмат қилди.

24. Еттинчи кават фалакдаги Зухрал Унинг ташрифи боис зулматларни нурга чулғаб, ўзининг қора рангини оқартириб юборди.

25. Саккизинчи кўкдаги Ҳамал, Савр Унинг учун жонини бериб, ўзларини қурбон қилдилар.

26. Унинг олдида Жавзо дол қолди, Саратон эса тўғрилиқ қасб этиб, жилаланди.

27. У Шернинг йўлидан гўша тутди, Сунбула Унинг уловига озукка бўлди.

28. Палла унинг йўли гарди тегизи билан обиҳаёт торта бошлади, Акраб (Чаён)нинг эса ниши нўшга, ранжи давога айланди.

29. Қавс Уни дуо қилиш учун чилла тутди, Жадий (Тоғ эчкиси) У ичсин, деб сўт берди.

30. У Юсуф каби Далъга назар солмади, Хутда Юнус сингари қарор топмади.

31. Ел каби буружларни кесиб ўтиб, Арш айвонига кўтарилди.

32. Арш, Лавҳ ва Қалам Унинг улови қадам кўйиши учун пояндоз бўлди.

33. У ёрдам келиб, бир зинага қадам кўйдиди, ҳамроҳи – Жаброилга, алайҳиссалом, ва уловига хайр йўллади.

34. Энди Унинг йўлида макон қолмади, чунки у Ло Макон – Маконсизлик водийсини макон қилди.

35. У олти томоннинг занжиридан қутулди, тўрт унсурни тарққилиш Унинг учун тож бўлди.

36. У йўл ва қадам йўқликка юз тутган маконга йўқлик оёғи билан қадам кўйдди.

37. Унинг ўзлигидан бирор сурат ё зийнат, балки асар ҳам йўқ эди.

38. У ўзини ўзидан халос қилгани учун у Иззат пардасига хос кўрилди.

39. У шундай жойга етдики, унинг учун қарама-қарши тараф ҳам ғойиб бўлди, ҳар канча назар солса, фақат бако кўзгусини кўрди.

40. У бако кўзгусида сурат каби бўлиб қолди, кўзгудан ташқарида қолган ҳаммаси йўқ бўлди.

41. Иноят баҳри мавжга келиб, унинг юлдузи шу қадар юксакликка етди.

42. У Ҳақ тилидан умматини сўради, бу сўров Ҳақ томонидан ижобат бўлди.

43. Ўша онда Унга танаси – руҳига кийдирилган тушроқ қолипти ҳамроҳ эди, десалар бу ажаблаларли эмас.

44. У бошидан оёғига жонга айланиб, жони жонон васлига етишган эди.

45. У икки жаҳон раҳматини қозонди ва неки қозонган бўлса, олиб, ортга қайтди.

46. Унинг юзи билан Арш ёришди, коинот эса унинг тардини кўзига сурма қилиб суртди.

47. Ғунча бўлиб борди, тоза гулистонга айланиб келди. Зарра қаби бориб, порлоқ кўёш холида қайтди.

48. Бориши ва келиши бир он бўлиб, ақл бу ҳолдан ҳайрон.

49. Қаерда одатдан ташқари шундай мўъжиза юз берса, ақл уни идрок қилишдан ожиздир.

50. Унинг бориши ва келиши вақтнинг энг кичик қисми бўлдики, бу қисмини яна бошқа қисмга бўлиш мумкин эмас.

51. Бу саодатманд сафар тутагач, бахтлиларнинг Ҳодийси – Йўлбошчиси бўлган зот кўп амрларни бажаришга руҳсат олган эди.

52. У олам шоҳи ўлароқ тахт узра мақом қилди ва олам ишини интизомга солди.

53. Шариат тили билан оқ номаларни ўқиди, қиличининг суви билан қуфрнинг қорасини ювди.

Дуғат

«**Субҳоналлази асро**» – سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى – «Сайр қилдирган зот барча нуқсонлардан покдир» (Исро сураси, 1-оятнинг бошланиши)

Мусаддақ – тасдиқловчи

«...би абдиҳи лайлан минал масжидил Ҳароми ила¹ масжидил аксо» – يَهْدِيهِ إِلَىٰ مِيقَاتِ الْحَجِّ الْأَقْبَىٰ – «...ўз бандасини унга мўъжизаларни кўрсатиш учун Масжиди Ҳаромдан... Масжиди Аксога тунда...» (Исро сураси, 1-оятдан иқтибос)

Айнул ҳаёт – ҳаётнинг булоғи (кўзи)

Қатарот – шудринг, шабнам, қатра

Анбарсирит – анбарли, хуш бўй

Бутрағибон – тарқатибон

Қуравий – юмалоқсимон

Мижмар – чўғдон

Анбар – хуш бўй

Унс – дўстлик

Хуруш – кичкирик, хайкирик

Сойири ульвий мақом – олий мақомли сайр қилувчи

Тойири ульвий хиром – қадамлари, юриши олий бўлган куш

Пўя – югуриш, елиш

Гом – қадам

Қосиди қудсий – муқаддас элчи

Арзи паём – хушхабар арузи

Пайк – фаришта

Қўлдабон – қўллабон

Рахш – улов

Ёндуруб – қайтариб

Рокиби фаррух жамол – нур порлаган юзли чавандоз, суворий

Маркаб – улов

Фархунда – бахтиёр, бахтли
Боран суръатнамо – тезкор, шиддатли от,
 улов

Аъмо – кӯр

Тавсан – аргумок, ӯйноки от

Тийри қаламзан – қалам туттан Тийр – Ато-
 руд, яъни Меркурий

Тараб барбати – шодлик сози, барбат – му-
 сика асбобининг номи

Замзамаи таҳният – кутлов куйи, замзама
 – оҳанг, куй, кӯшиқ

Оғоз этиб – бошлаб, киришиб

Тахти шиоъ – шувъланинг ости, нурнинг таги

Якрӯ – бир хил ранг

Мавкиб – подшоҳ ёнида юрадиган суворий

Поя – даража, мақом

Зангийи шабранг – тун рангли занжи; зан-
 жи – қора танли инсон, ҳабаш

Тонгибон – ажабланиб, ҳайратланиб

Туз бўлубон – тик бўлибон

Тўша – озиқ, етулик

Иксир санж – обихаёт тортувчи

Фулла – сут

Мақар – қароргоҳ

Қатъи буруж – буружни кесиб ўтмоқ

Фасил – айвон

Уруж – юксалиш

Фарш – тўшама

Рафраф – зина

Кушод – ёрдам

Раҳрав – йўл босувчи

Хайрбод – хайрлашиш, вилолашиш

Қайд – занжир

Ихроҷ ўлӯб – чиқиб, кутулиб

Нақшу намудор – сурату кўриниш, манза-
 раю зийнат

Осор – асарлар, қолдиқлар

Ўтру – қарши

Қолаби хокӣ насаб – тулпроқ насабли қо-
 лип, яъни тана

Восил – висолга етувчи, висолдан баҳра-
 манд

Козониб – қозониб, эга бўлиб

Мансуба – тегишли бўлиш

Хаворик – одатдан ташқари ишлар, ғайри-
 табиий ҳаракатлар

Жузъи сағир – кичикнинг бир қисми

Тажаззийпазир – бўлақларга бўлинадиган

Ҳодийи фархундафар – бахтиёр, саодат-
 манд, ҳидоятга бошлайдиган Йўлбошчи

Баёз – оқ

ЎН ИККИНЧИ БОБ

(Шарҳ)

Ҳамса Муслмон Шарки адабиётидати энг йирик жанр ҳисобланади. У мураккаб қоидаларга, қатъий анъанага эга бўлиб, бу жанрда 300 га яқин асар яратилган уриниш бўлган. Дастлаб, Абду Муҳаммад Илёт ибн Юсуф ибн Закий Муайяд Низомий Ганжавий (1141 – 1209) «Маҳзанул асрор» (Сирлар хазинаси), «Хусрав ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Ҳафт пайкар», «Искандарнома» деган бешта достон ёзди. Лекин Низомий ҳамса деб номланган жанрга асос солиш ҳақида ўйламаган эди. Вафотидан сўнг мухлислари бу беш достонни бир жилдага жамлаб, «Ҳамса» – бешлик деб атадилар. Ҳиндистонлик Хусрав Деҳлавий (1253 – 1325) бу беш достоннинг ҳар бирига жавоб ёзди, мазкур асарлар мазмунан ўзаро боғлиқ эди. Шу тарика, Хусрав Деҳлавий ҳамса жанрининг асосчисига айланди. Ундан кейин ҳамсанавислик майдонига кўпчилилик қадам қўйди. Ҳамса жанрида асар ёзиш шоирларнинг маҳорат ва истеъдодларини ўлчайдиган мезонга айланди. Лекин ҳамса ёзиб, шуҳрат қозонган уч шоир Муслмон Шаркида ўз ўрнини топти. Улар – Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий эди.

лар. Алишер Навоий қаламига мансуб ҳамса билан танишиш жараёнида бу жанрда ижод қилган адиблар кўп бўлганини билиб оламиз.

Ҳамса – анъана йўли. Албатта, ишнинг бошида турган инсонлар эсланиши, уларга дуо йўллаш адиблар одобидир. Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ бу одобни маҳкам ушлаб, ҳар бир достон аввалида салафларига – Низомий ва Деҳлавийга алоҳида бир боб ажратган. Мазкур боблар шунчаки мактов эмас, балки Алишер Навоийнинг бу икки шахсга, уларнинг ижодига ёндашуви, асарларига муносабати ва талқинидан иборатдир.

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ айтдики, назм бир мулк, у мулкка кирган Низомий кўллари билан ерни қовлади, бир қанча хазиналарга эга бўлди, Хусрав Деҳлавий бу хазиналарга эга бўлишни оруз қилди.

Низомий ким? У фасоҳат аҳлининг бошидаги тож. Фасоҳат аҳли сўз айтса, ҳар сўзидан маъно англанади. Уларнинг бирор калимаси мазмундан холи бўлмайди. Фасоҳат аҳли қалбларга кириб боради. Улар ақлларни дол қолдиради. Фикр тушунтиришда Сўзни санъат ўларок қўллайдилар. Фасоҳат аҳлига ҳалқ ҳам, давлат ҳам муҳтож. Ҳақиқатни баён қилишда, қалбдагини изҳор этишда, золимнинг асл башарасини очишда фасоҳат аҳли энг биринчи саф одамларидир. Низомий бу жамоанинг бошида тож бўлиб, унинг истеъдоди,

салоҳияти ўз даврида тенгсиз деб тан олинди. Бу ёлғиз унинг сўз устаси эканлиги билан боғланмайдиган, балки у яқини ганжидиги тожга қадалган бир гавҳар ҳам эди. Яқини – иймоннинг энг мукаммал мақомидир. Яқини доимий зикр, самимий тақвонинг меваси. Низомий яқини соҳиби ўлароқ Аллоҳга холис қўлиқ қилган бир мўмин эди.

У ўтирган хужранинг деворлари сомон билан суवालган бўлса-да, ичига жаннатлар беркитилгандек ундан анбар ҳидлари таралган; гарчи бу хужра кўнгли хужрасидек камтар, бироқ унда икки жаҳон жилва этиб туради, гўё. Чунки хужра ичидаги инсон Аллоҳнинг зикри ва ибодати ила шу қадар машғул эди.

Низомий ибодат этган масжиднинг гўмбазини фалақдан улкан бўлиб, қандилларида ёнган битта шам қуёшга тенг келган. Бу улканлик мажозий маънода қўлланиб, Аллоҳ билан боғланган қалбнинг мақомига ишорадир.

Қалби шу қадар ҳикмат билан тўлган Низомийнинг кўнгли хазинанинг ўзи эди. Низомийга нисбатан қўлланаётган хазина истилоҳи иймон ва тақво туфайли ато этилган ҳикмат маъносини ифодалайди. Низомийнинг ватани – Ганжа эди, «Ганжа» сўзи ганж (хазина) сўзига ўзакдош, кўнгли хазинанинг ўзи, хотири, тилидан эса ҳикмат жавоҳирлари тўқилган.

Унинг фикрати бир мезон – тарози бўлиб, ҳамсани тортган. Аслида бу ҳамса эмас, беш-

та улкан ганж эди. Агар бу бешта хазинани ўлчаш учун фалақлар тарозининг палласи, тоши эса Ер қураси, ақл хазиначилари юз йиллаб ўлчасалар, айни шу ҳажм билангина ҳикматларни адашмай ўлчаш мумкин, холос. Албатта, бу муболага Низомий асарларининг моҳиятига етаклайди – валий шоирнинг ижодининг қиймати аниқланади.

Низомий сўзида бешта ҳарф бўлиб, абжад ҳисобида «1001»ни ташкил қилади. Сўфийларнинг айтишича, Аллоҳнинг исмлари адалдир бу. «Низомий» сўзи ҳам абжадда «1001» ҳисобланиши бежиз эмас, бу сўздаги «алиф» – «1» – «Аллоҳ» сўзининг «алиф»и бўлиб, қолган ҳарфлар ҳам Аллоҳнинг исму сифатлари адалди ҳақида хабар беради.

Низомий топган хазина билан Ер юзи, фалак қутчалари ҳам тўлди, у Сўзнинг юзига шундай зийнат бердики, бошқа одамга бу масалада иш қолмади, лекин бир инсон пайдо бўлди. У ҳиндистонлик бўлиб, ижод майдонида қони қайноқ суворий эди. Ёзган ҳар бир дostonи битта Ҳиндистонга тенг, унинг ёзганларида ишқ оташдек ловуллаб туради, у Низомий юрган йўлдан юрди, у ёзган мавзуда ёзди, мутлақо Низомийнинг пайрави бўлди. Уни амир Ҳусрав Деҳлавий деб айтишди. Низомий бир зулматга бориб, у ерни обод қилиб, ўзининг «Махзани асрор» асари дурлари билан безаган бўлса, Деҳлавий унинг орти-

дан юриб, «Матлаъи анвор» нурлари билан ёритди. Бу истиорадан мурод – Деҳлавий Низомийнинг давомчиси, унинг анъаналарига содиқ шоир эканига ишорадир. Бу икки шоир улкан Сўз обидаларини бунёд этдилар, улар билан беллашаман, деганлар кўп эди, Низомий ва Деҳлавийга ўхшайман ё уларга тенглашаман, дея ижод қилган аксар шоирлар сарв ва гулнинг қаршисига ўтин келтирдилар ҳолос. Лекин бир инсон бор эдики, фалак у қаби бошқани эслай олмади, у Низомийга ҳам, Деҳлавийга ҳам муносиб жавоб айтди, уларнинг сафидан муносиб жой олди. Кейинги боб шу буюк инсон ҳақида бўлиб, у Алишер Навоийнинг устози – Абдурахмон Жомий раҳимаҳуллоҳ эди.

Мазкур боб билан танишиб ҳулоса қилиш мумкинки, Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ Низомийни Аллоҳнинг дўсти, валий, дарвеш ва мутафаккир шоир, деб билган ва ўз даврида Низомийнинг ижоди Ҳуросон ва Ислом ўлкаларида катта шухрат топган. Хусрав Деҳлавий Низомийнинг издоши ўлароқ шон-шухрат ва ҳақимлик бобидида у билан бир сафда тургани Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳнинг ўқиганимиз байтларидан англашилиб турибди.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

(Матн)

Ҳазрати шайх Низомий мадҳидаким, назм
мулкида зўр бозу сарпанжаси била панж
ганж нуқулау жавоҳирин олди ва Амири Хис-
рав таърифидаким, бу жавоҳир ва нуқула та-
майдин панжа анинг панжасиға солди

1. Хайли фасоҳат бошининг афсари,
Ганжи яқин афсарининг гавҳари.
2. Кони фазилат гуҳариға амин,
Баҳри балоғат аро дуруи самин.
3. Хилватининг қаҳгли анбар сиришт,
Тўрт ҳади зимнида секкиз биҳишт.
4. Гарчи кўнгул кулбасидек мухтасар,
Икки жаҳон анда бўлуб жилвагар.
5. Масжиди қандили сипеҳри асир,
Шуъла бу қандил аро меҳри мунир.
6. Қавба уйидин бир очук боб анга,
Сажда чоғи хайъати меҳроб анга.
7. Ганжа ватан, кўнгли анинг ганжхез,
Хотири ганжуру тили ганжрез.

8. Фикрати мезони бўлб хамсасанж,
«Хамса» дема, балки, дегил: «Панж ганж».
9. Каффаи мезон анга афлок ўлб,
Ботмони тоши кураи Хок ўлб.
10. Тортса юз қарн хирад хозини,
Чекмагай онинг кўпидин озини.
11. Хони латойифка сўзи мунқасим,
Дурри маонийга тили мунтазим.
12. Нозим ўлб сўз дури серобиға,
Чарх «Низомий» ёзиб алқобиға.
13. Қуддиса сиррух – не маонийдур ул!
Рухи қудус файзи нишонидур ул!
14. Отиқи беш ҳарф қилурлар хитоб,
Минг бир эрур айласанг они ҳисоб.
15. Ушбу адад бирла оти гавҳари,
Ҳақнинг ўлб минг бир оти мазҳари.
16. Мазҳар этиб чун «Алиф»ин исми Зот,
Ўзга адад ҳарфини исми сифот.
17. Дурларидин ер юзи мамлу бўлб,
Балки, фалак дуржлари ҳам тўлб.

18. Чун қилибон сўз юзи оройишин,
Кўймай эл оройиши гунжойишин.
19. Ғайр ҳам ул ҳиндуйи чобуқсувор,
Ким чиқариб ханжари ҳиндий иёр.
20. Ханжарининг барқидин ўт чақилиб,
Раҳшидағи тезлик ўтча қилиб.
21. Қай сари ўтдек юз уруб тунду тез,
Солибон ул кишвар аро рустаҳез.
22. Ушбу мамолиқдаки, маъмур эди,
Қилди тасарруф, неки мақдур эди.
23. Ҳиндуви чобуқ демаким, ройи ҳинд,
Қилки учи мамлакат оройи ҳинд.
24. Назми саводи аро ҳар дoston,
Ўйлаки, бир кишвари Ҳиндустон.
25. Ганжа шаҳи ганжфишон, пайрав ул,
Шаҳ бу сўз иқлими аро, хусрав ул.
26. Хусрав ўлб, мулк этиб обод ҳам,
Ёлғуз Ҳусрав дема, Фарҳод ҳам.
27. Ранж тоғин қозмоқ анинг пешаси,
Тоғи анинг назму, тили – тешаси.

28. Ишқ ўти оташгаҳи жони анинг,
Ғам тенгизи ашки равони анинг.

29. Шамъ киби базм фурузанда ул,
Базм фурузандаву, сўзанда ул.

30. Танжа куёшики, кўтаргач алам,
Айлади сўз мамлакатин яккалам.

31. Бўлмади бир мулк сари кинахоҳ,
Ким, бу доғи чекмади ул ён сипоҳ.

32. Бир май ила бодапараст ўлмади,
Ким бу ҳам ул май била маст ўлмади.

33. Қайси шабистонғаки, ул қилди азм,
Базми ерида бу доғи тузди базм.

34. Ул безабон «Махзани асрор»идин,
Бу ёрутуб «Матлаби анвор»идин.

35. Маснави услуби мусаллам анга,
Пайраву монанд бу бир ҳам анга,

36. Кўп киши ҳам қилди татаббуъ ҳавас,
Сарву гул ўтрусига келтурди хас.

37. Бир кишидин ўзгаки, андоқ киши
Вермади ёд эски фалак гардиши.

Ўн иккинчи ҲО

(Насрий баён)

Ҳазрат шайх Низомий мадҳи хусусида-
ки, назм мулкида қувватли билати ва кучли
панжаси билан беш хазинанинг зару жаво-
ҳирларини олди ва амир Ҳусрав таърифида-
ки, бу жавоҳир ва олтинларни тамар қилиб,
ўз панжасини унинг панжасига солди

1. Фасоҳат аҳлининг бошидаги тож, яқин
тожидаги гавҳар...

2. ...фазилят қонидаги гавҳарнинг ишонч-
ли соҳиби, бағоят денгизи ичидаги қиммат-
баҳо дур...

3. У хилват тутган хужранинг сомонсувоқ-
ларидан хуш бўй таралади, тўрт деворининг
ичида эса саккиз жаннат бордек, тўё.

4. Гарчи унинг хужраси кўнгли хужраси
каби камтарона бўлса ҳам, унда икки жаҳон
жилава қилиб туради.

5. Масжидининг қандили фалакни асир
ёттудек кент, қандил ичидаги шуъла порлоқ
куёш кабидир.

6. Бу масжидга Каъбадан бир эшик очилган
бўлиб, сажда чоғи меҳробнинг ичида Каъба
кўринади, тўё.

7. Унинг Ватани – Ганж, кўнгли ганж тўкувчи,
хотири хазинабон, тили эса ганж сочувчидир.

8. Унинг фикрат тарозиси ҳамса тортувчи бўлиб, ҳамса дема, балки бешта хазина де.

9. Бу хазинани ўлчайдиган тарозининг палласи фалаклардир, тоши эса Ер кураси бўлди.

10. Ақл хазинабонлари бу бойликни юз аср тортса ҳам, бундан оз ҳам, кўп ҳам тортмайди.

11. Латоиф хонига сўзлари тақсимаб кўйилган, тили эса маънолар дурларини тизувчидир.

12. Сўз дурлари учун нозим бўлдики, чарх унинг лакабини «Низомий» деб ёзди.

13. Унинг сирри мукаддас бўлсин! Қандай маънолар у! Балки, Рухи кулус – Жаброил алайҳиссалом файзидан нишондир у!

14. Исми беш харфдан иборат, лекин уни ҳисоб қилсанг, минг бирга айланади.

15. Ушбу адад билан унинг гавҳар сингари исми Ҳақнинг минг исми мазҳарига айланди.

16. Зот исми унинг исмидаги «Алиф»ни ўзига мазҳар қилди, бошқа харфлари эса бошқа исму сифатларини билдиради.

17. У сочган дурлар билан нафақат Ер юзи, балки фалак кутичалари ҳам тўлди.

18. Сўз юзига шу қадар оро бердики, одамларга бу иш учун ўрин қолдирмади.

19. Лекин бундан бир хинду чавандоз мус-тасно, у хинду сифатли ханжарини яланғочлади.

20. Ханжарининг тигидан ўт чакнади, уловини олов каби тез елдириди.

21. У чавандоз қаерга даҳшат солиб борса, ўша кишварга ғавго солди.

22. У мазкур мулкларда маъмур – амрларни бажаришга масъул эди, ўзига қадарда насиб этганларни тасарруфига олди.

23. Уни хинд суворийси эмас, хинд рожаси де, унинг қалами учини хиндга оро берувчидир.

24. Унинг қоғозни қоралаб назм этган ҳар достони битта Ҳиндистон мамлакатига тенг.

25. Ганжа шохи – ганж улашувчи бўлса, бу унга эргашувчи, агар у сўз иқлимида шох бўлса, бу хусравдир.

26. У хусрав ўларок мулкни обод этди, балки Фарҳод эди.

27. Ранжу машаққат тоғини қазиб – Унинг ҳунари, тоғ – назм, тешаси эса тилидир.

28. Ишқ ўти ёнадиган оташтоҳ – унинг жонидир, ғам денгиз унинг оқиб турган ёшидир.

29. Базмларга шамъ каби шуъла берадиган у, базмни нафақат ёритади, балки куйдиради ҳам.

30. Ганжа куёши ўз байроғини баланд кўтариб, Сўз мамлакатини битта қаламга бирлаштирди.

31. Лекин у қайси мулкка адоват кўзини тикмаган бўлса, бу ҳам у томонга сипоҳ тортиб бормади.

32. У қайси майни ичиб бодапараст бўлмаган бўлса, у ҳам ўша майни тотмади, ундан маст бўлмади.

33. У қайси зулматга борган бўлса, бу ҳам ўша ерда базм тузди.

34. У ўша тунни «Махзани асрор» билан бе-заган бўлса, бу «Матлаъи анвор» билан ёритди.

35. У маснавий услубини ўзига тобе этди, бу ҳам унга бу борада монанда ва эргашувчи бўлди.

36. У иккисига кўп киши эргашини, асарларига татаббуъ боғлашни ҳавас қилди, лекин ишлари сарву гулнинг қаршисига хас келтириш бўлди.

37. Лекин бир кишидан ўзга! У шундай киши, эски фалакнинг гардиши у каби бош-қасини эслай олмайди.

Дуғат

Бозу – биллак

Сарпанжа – бош панжа, яъни мушт қилиб тутилган панжа

Нукуд – кумушлар, зар

Афсар – тож

Дурри самин – бебаҳо дур

Қаҳил – сомон сувоқ

Ҳайъати меҳроб – меҳробнинг кўриниши

Ганжхез – хазина тўқувчи

Ганжур – хазиначи, хазина сақловчи

Ганжрез – хазина сочувчи

Ҳамсасанж – ҳамсанавис, ҳамса ёзувчи, ҳамсани «тортувчи»

Каффаи мезон – тарози палласи

Қарн – аср, давр

Хирад хозини – ақл хазиначиси

Мунқасим – тақсимланган

Мунтазим – назм этилган

Нозим – назм этувчи, тартибловчи

Алқоб – лақаблар

Сифот – сифатлар

Мамлу – тўла

Гунжойиш – киргизиш, сиғдириш

Чобуксувор – чавандоз, суворий

Иёр – қимматбаҳолик даражаси

Рустахез – шовкин-сурон, тўполон

Мамолик – мамлакатлар

Мақдур – тақдир (қодир) қилинган

Чобук – чопкир

Рой – рожа

Ганжфишон – ганж сочувчи

Пайрав – эргашувчи

Фурузанда – шуъла берувчи

Сўзанда – куйдирувчи

Алам – байрок

Кинахоҳ – адоватли

Мусаллам – таслим бўлган, тобе

Татаббуъ – бир муаллифга эргашган ҳолда

ёзилган асар

ЎН УЧИНЧИ БОБ

(Шарҳ)

«Хайрат ул-аброҳ»нинг ўн учинчи боби Алишер Навоийнинг мушшиди, устози, маънавий йўлбошчиси Абдурахмон Жомий таърифига бағишланган. Албатта, боб шунчаки васфдан иборат эмас, унда Абдурахмон Жомийнинг фазилатлари билан бир каторда Алишер Навоийга бўлган муносабати, Низомий ва Деҳлавий ҳамсалари ҳақидаги фикри, «Тухфатул аҳрор» тарихи, Алишер Навоийда «Хайрат ул-аброҳ»ни ёзиш нияти қандай уйғонгани ҳамда бу ўринда шоирнинг концептуал – тамалий қарашлари акс этган.

Тарикат – нафсни поклаш, руҳни тарбиялаш, қалбнинг юксалиши ҳақидаги амалий илмдир. Нафсни поклаш – унинг нопок истакларини енгиб, фарз ва суннатларда мустаҳкам туришдир. Руҳни тарбиялаш – ички дунёдаги қирлар, тушқунлик ва бекор ҳаёллардан ҳалос бўлишдир. Қалбнинг юксалиши – Аллоҳни барча исму сифатлари билан таниб, уни муттасил зикр қилишдир. Шарикат бир шакл бўлиб, унинг моҳияти эса тарикат орқали намоен бўлади. Алишер Навоий раҳматulloҳи алайҳ Абдурахмон Жомийни «тарикат кутби» деб атади. «Тарикат кутби» тарикатда йўл кўрсатиб турган юлдуз, демакдир.

Инсон ички дунёсида ҳамisha зиддият-

лар, руҳий инкирозлар, ғам, қайғу, сиқилишлар мавжуд. Ҳис-туғйу ва ақлу фикр орасида одам туғри йўлни топа олмай муаммога учрайди. Тарикат инсоннинг суяниши, маҳкам ушлаши учун мустаҳкам устунни, тутқични тақдим қилади. Тарикат муслмоннинг бо-тинини тартибга солади, шубҳа-ғумонлардан, ғзабдан, пасткашлиқдан, дунёпарастликдан, кўркувдан, кўрқоқликдан, ёлғондан, сергалликдан, золимликдан, мазлум бўлиб қолишдан, риёдан, ўзига маҳлиё бўлишдан, қибрдан, умуман, барча маънавий иллатлардан узоқлатиб, Аллоҳдан кўрқишга, Аллоҳни севишга, Аллоҳдан умид қилишга, Аллоҳга мутлақ боғланган ҳолда ибодат қилишга ўргатади. Тарикат комил муслмон ахлоқининг тизимли ишлаб чиқилган концепциясидир. Бу концепция буткул Куръон ҳадисга таянади ва соф тарикатга бошқа таъсирлар бўлиши мумкин эмас.

Алишер Навоийнинг хабар беришича, Абдурахмон Жомий ўз даврида тарикатнинг кутби бўлиб, бу барча мушшидлар, руҳий тарбия устозлари уни ўзларига устоз деб билганларини тасдиқлайди. Абдурахмон Жомий ҳақиқатларнинг сирига етиб борган, нафсини итоатга келтириб, борлигини Аллоҳ йўлига таслим этган инсон ўларок жамиятда юксак мақомга кўтарилган. Кўкси ҳақиқат дурининг

хазинаси, кўнгли маънолар юзининг ойнаси, деб таърифланишининг асоси шу. Даражаси етти фалакдан баланд эканлиги ҳам мазкур ҳолнинг тамсилидир.

Якийн – мукаммал иймон бўлиб, у такво, холис амал, нафс мужодаласи билан қўлга киради. Якийн Аллоҳга, ғайбга бўлган иймоннинг энг юксак чўккисидир. Алишер Навоий устози «сўв ичадиган жой»ни – «якийн бўлоғидир» дейиш асносида Абдурахмон Жомийни мустаҳкам иймон ва такво эгаси ўларок танитади.

Абдурахмон Жомийнинг сўзлари бир қаср каби бўлиб, томларига фалаклар аркон отиб, чиқа олмайди. Шайтонларга йўл бўлсин! У ерда фаришталар доимо қанот қоқадилар. Демак, мутафаккирининг лутфи зимнидага маънолар шу қадар қадрли.

Абдурахмон Жомий фақирона ҳаёт кечирди. У ўтирган хужра ўз ичига оламни сиғдирган осмонга ўхшарди. Оламки, катта оламдир. Балки, Аллоҳнинг қудратини исботлайдиган бир мўъжизадир.

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ устозининг хиркасини тасвирлайди. Хиркани «қаптон» деб атайди. Қаптон ўша даврда жанг олдидан совут ичидан кийилган кийим бўлиб, икки ёнидан ип билан тортиб, боғланган. Қаптон танага ёпишиб турадиган кийим бўлган. Абдурахмон Жомийнинг қаптони танга, жис-

ми эса жонга айланиб кетган эди. Бу билан Хирканинг қаптонга қиёс қилиниши сабаби ойдинлашади – буюк мурид Аллоҳнинг зикри, ибодат билан шу қадар машғул эдики, бутун танаси Аллоҳ деб туради, гўё. Демак, танининг жонга айланиб кетиши ажабланарли эмас. Қаптон эса танага ўхшатиляпти, чунки жангдаги одам совутни ечса ҳам, қаптонни ечмайди. Абдурахмон Жомий эса нафсу шайтонга қарши ҳамisha музаффар бир жангчи эди.

Таважжуҳ – юзланмоқдир. Бир ишга қасд қилиш, бутун оламдан ўзилиб, бир максалда катъиян киришмоқ – таважжуҳдир. Аллоҳнинг зикрига таважжуҳ этган Абдурахмон Жомий бошини эгиб жим қоларкан, у бу моддий оламни тарк этади, гўё. Бу сайр шундай бир сайр бўлардики, фалак унинг олдига уялади. Анбиё сурасининг 104-оятига Аллоҳ таоло марҳамат қилади:

يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السِّجِّينِ
بَنَاتٍ أَوَّلَ خَلْقٍ يُعِيدُهُنَّ وَعَدًا عَلَيْنَا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ ﴿١٠٤﴾

Маъно таржимаси:

«У кунда Биз осмонни худди мактуб ёзилган саҳифани ўраган каби биринчи марта қандай иратган бўйсак (ўша яхлит ҳолига) қайтарурмиз. (Бу) Бизнинг зиммасиздаги вазъадир. Албатта Биз (шундай) қилувчидирмиз».

Мазкур оят мазмунидан маълум бўлмоқдаки, мактуб ёзилган саҳифа ўраб қўйилгани каби коинот ҳам бир кунни қайта «ўраб қўйлади», яъни «ёпилади». Ҳозир эса осмонлар худди «очиқ мактуб» кабилдир. Абдурахмон Жомийнинг таважжуҳи ҳақида сўзларкан, Алишер Навоӣ «Тай қилибон арз «катайис сижил (کتاب السجلی)» мисрасини ёзди. Яъни, Абдурахмон Жомийнинг «сайри» коинотнинг бир кунни очиқ саҳифа каби қайта ўралиши ҳақидаги ҳақиқатни (қиёматни) арз қилади – эслатади. Абдурахмон Жомийнинг таважжуҳи бир жойга ўтириб, зикр билан машғул бўлиш эмас, айни пайтда қалам билан ҳақиқатларни баён этиш ҳамдир. Коинот, гарчи «очиқ мактуб» каби бўлса ҳам, инсонлар унинг сирларидан, ҳикматларидан беҳабар. Абдурахмон Жомий ўз ҳолатини халқ кўзидан яширса-да, шундай саҳифаларни ёздики, унда инсонлар онги учун бу «ўралган мактуб»ни очиб берди.

Унинг қалами қора булутдек хуруш қилади – ёмғир ёғадиган қора булут сингари гулдирайди. Вақтининг куёшини шу булут тўсиб қўяди. Бунни қандай тушуномок керак? «Вақтнинг куёши»дан мурад – умрдир. Буюк муршидининг ижоди беҳад баракали бўлиб, унинг қалам тебратиши вақтни ҳам лол қилган, яъни вақтдан ўзиб кетган.

Унинг сиёҳдони бир зулмат бўлса, сўзларининг маъноси оби ҳаётдир. Ривоятларга қўра,

оби ҳаёт денгиз тубидаги зулматда бўлиб, уни ичган одам мангу яшайди. Абдурахмон Жомий қаламидан тўкилган маънодан баҳра олган инсон ҳам ана шу мақомга эришади – икки дунё саодатини англаб етади, асл мангуликнинг сирини кашф этади.

Назми бутун жаҳонга тарқалган, насри эса кўнгилларни забот этган.

Унинг файзи шох ва гадога бирдек. Унинг хизматини қилган шох ва гадо баробар фохр туяди. Чунки Абдурахмон Жомий ҳеч қачон шохлар олдидан эгилмаган, гадоларга кибр этмаган.

Диққат қилсак, Алишер Навоӣ ўз устозига хос бўлган куйидаги хислатларни ўз тартиби билан баён қилди: 1) ўз замонасидаги мақоми (кутби тариқат); 2) маънавий оламнинг юксаклиги; 3) соҳиби қаромат эканлиги; 4) доимий хирқа кийиши; 5) ижодининг моҳияти; 6) жамиятдаги ўрни.

Шундай улут шахс ҳузурда Алишер Навоӣга алоҳида имтиёз бор эди. Чунки у устози қошида беҳад ожизлик ва ихлос кўрсатарди. Абдурахмон Жомий асар ёзса, деярли ҳаммасини биринчилардан бўлиб Алишер Навоӣ ўқитган. Ўз маслаҳатларини берган. Алишер Навоӣ бу ҳолни қамтарлик билан изоҳлаб, куёш тоғдан кўтариларкан, нури аввал тупроққа тушади-ку, дейди.

Бир кунни Абдурахмон Жомийнинг уйида зикр мажлиси бўлади. Алишер Навоӣ илм ва

зикр мажлисларини «базм» истилоҳи билан ифодалайди. Устознинг юзидан нур ёғилиб сўзларкан, унинг тилидан беҳад нодир хикматлар тўкилади. Тап айланиб, ижода «равалик» ва «пайравлик» масаласига боради. Раҳравлик – йўл бошлаш, демакдир. Пайравлик эса эргаштиришдир. Сўз сиёки Низомий ва Хусрав Деҳлавийга бурилади, Низомий «раврав», Хусрав «пайрав» эканлиги айтилади. Улар икки хамса – икки бешлик (жамми ўнга дoston) билан сўз ва хикмат аҳли орасига ғавро солдилар, ҳаммани хайратлантиридилар, натижада ижодий тафаккурда янгилашиб, уйғониш рўй берди.

Абдурахмон Жомий суҳбатига бу ўн дoston санам каби гўзал эканлиги, ҳар бири мажоз тили билан ҳақиқатни баён этгани таъкидланиб, бошланишдаги икки дoston – «Махзанул асрор» ва «Матлабул анвор»нинг аҳамиятига алоҳида диққат қаратилади. «Махзанул асрор» мусулмон одамда яқинни – мукаммал иймонни шакллантиришда хизмат этиши, «Матлабул анвор»да эса ҳақиқатлардан сўз бо-риши мулоҳаза қилинади.

Шунингдек, сўз айтишда ҳақиқатнинг ўрни борасида фикрлар билдирилади. Ҳақиқат оловидан «чошни» – насиба олган нукта – сўз тошни сув эритгандек эритади. Ўрни, тошдек қотган қалбга сўз секин, бироқ қучли таъсир кўрсатади.

Ҳақиқат бир гавҳар, сўз эса риптадир. Сўз ишига ҳақиқат гавҳари тизилмаса, қалам тебратишдан фойда йўқ. Низомий ва Хусрав айнан Аллоҳни таниш, нафсни тарбиялаш, инсоннинг аслияти ҳақидаги ҳақиқатларни мажозий ифода билан тақдим қилдиларки, асарлари шон-шухратга эришди, севиб ўқилди.

Бу мажлисдан бир-икки ой ўтади. Алишер Навоий устозининг хизматига боради. У ҳар доим устоз ҳузурига бориб, дуосини олиш ҳақида ўйлар, бироқ давлат ишларидан ортиб, вақт ажратиши муаммо туғдиради, тоҳо.

Устознинг кўлида бир даста варақлар бор экан. Буюк мурушид табассум билан бу саҳифаларни узатиб, «Диққат билан ўқи!» – дейди. Алишер Навоий дарҳол бу саҳифаларни ўқишга тутинади ва кўрадики, бу аввалги суҳбатнинг ҳосиласи бўлибди – Низомий ва Хусравга пайрав ўларок устоз «Тухфатул аҳрор» (Хурлар тухфаси) дostonини қозоғга туширибди.

«Махзанул асрор» ва «Матлабул анвор» дostonида бор хикматлар ҳаммаси «Тухфатул аҳрор»да мужассам, бироқ «Тухфатул аҳрор»нинг маъносини, албатта, у икки асарда топиб бўлмасди. Қизиги, Абдурахмон Жомийнинг дostonи у иккисидан мухтасар, қисқа эди.

«Тухфатул аҳрор» мутолааси Алишер Навоийни тўлқинлантириб юборади ва қалбида шу йўналишда бирор асар ёзиш истаги туғилади.

Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳ матн замирига икки саволни қўяди:

1) Модомики, салафлар – Низомий, Ҳусрав ва Жомийлар ҳақиқат ва ҳикматларни шу қадар мукаммал баён этган бўлсалар, яна шундай асар ёзишга қандай эҳтиёж мавжуд?

2) Алишер Навоӣда бу қадар қатъта мавзута қўл уриш учун нечоғли маънавий ҳуқуқ бор?

Буюк мутафаккир бу саволларга қуйидагича жавоб берган:

1) бир йўналишдаги уч асар – «Маҳзанул ас-роҳ», «Матлаъул анвор» ва «Тухфатул ахрор» форсий тилда ёзилган бўлиб, бу тилни билмайдиган турклар улардан бебаҳрадир. Буюк ҳикматлардан турклар ҳам ўз насибаларига эга бўлишлари лозим. Шунинг учун шоир ўз асарини туркий тилда ёзишга, бу билан ҳамса жанрини турк тилида бошлаб беришга қарор қилади;

2) Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳнинг зиммасидаги энг оғир вазифа – у уч дошманд шоирнинг ҳикматларини жамлаш билан бирга улар билан ҳар томонлама тенг мақомда баҳоланадиган ва жоиз бўлса, юқориқ даражада турадиган жавоб дostonи ёзиши шарт эди. Буюк мутафаккир буни чуқур англайди, мансуби бўлган йўл – тарикатнинг талабига ва Муусулмон Шарқи адабиёти адибларининг одобига қўра ўз салафларига дуо йўллайди. Ҳусусан, Низомий ва Ҳусравнинг руҳига Қуръон бағишлайди, Абдураҳмон

Жомийдан фотиҳа олади. Лекин уларга тўла эргашшдан ўзини тияди. У ўз фикрини, ўз сўзини ўз йўли билан айтишни, кашф қилишни хоҳлайди. «Нукта сурудида раво бўлмағай // Буки, Навоӣга наво бўлмағай» байти айни шу маънони ифодалайди. Яъни: «Навоӣ ўз дарди – навоси (ғояси) бўлмаган сўзни айтиши нукта суруди – ҳикмат майдониди раво иш эмас, қабул қилинмайдиган», – демакдир. Бу даъво қатъалик бўлиб қолмаслиги учун шоир ўз камтарлигини бир неча тамсиллар билан ифода қилади, ҳусусан, ўз устозларини давлат аҳли, деб атайди. Ўзини муфлис – ярамас киши кўрсатиб, олиб боражагини қабул қилсалар, ўзи ҳам давлат аҳлидан саналишини таъкидлайди. «Аҳли жоҳ» – аҳли давлатдан муҳрод – илму ҳикмат, тақвою ихлос аҳлидир. Шунингдек, Алишер Навоӣ салаф мутафаккирларни мушк; даъд; ўт, сув, ҳаво, (яъни, тўрт унсурнинг таркиби); сарв, гул, дола; уч соф қадах сифатида таърифлайди. Мушк теридан олинади, у теридан ор қилмайди; тўрт унсурнинг учтаси – сув, ўт ва ҳаво нақадар ёқимли бўлмасин, тушпроқсиз тутал бўлмайди; сарв, гул ва доланинг харидори қўп, лекин ўтиннинг ҳам бозори бор.

Алишер Навоӣ ўз ёзажаги хусусида ғоят қичикфеллик билан сўзлайди, ҳаз, атлас ва иксун каби ўз даврининг қимматбаҳо матоларини ўзидан аввал ёзилган уч дostonга қиёс-

лаб, битигини итнинг устига ёпишта ярайдиган бир палос ўларок кўрсатади.

Мазкур истиоралар орасида ўзида муҳим бир маъно ташиган бири шуки, Алишер Навоӣ раҳматгулоҳи алайҳ: «Уч қадаҳи соф ила шах ўлса хуш // Лойи доғи қолса, чекар дурдакаш» деб ёзади. «Шоҳ учта соф қадаҳни симирса, тагида қолган куйқасини дурдакаш ичади», – деган маънодаги бу байтда муаллиф ўз асарини майнинг тагида қоладиган «лой» – куйқага ментзайди. Тасаввуф истилоҳида майнинг куйқаси – иймоннинг, Аллоҳга бўлган итоат, кўрқув ва муҳаббатнинг ҳадди аълога чиққан мақомини ифодалайди. Майнинг куйқаси «дурда» ҳам дейилади. Алишер Навоӣ устозлари асарини «уч қадаҳ соф (тиник) май», ўзининг битигини «май тагидаги лой» деб аташ асносида қамтарлик билан ўз ҳамсанининг ғоясини, тамалини ҳам билдириб ўтмоқда. Яъни, Алишер Навоӣ ўзигача бўлган тариқат (тасаввуф) ғояларини аниқ тартибга солиб, бу ғояларни энг юқсак нуқтада баён этишни мақсад қилган. Лекин бу баён сафалар йўлидан четга чиқиш эмас, албатта, балки бу уларнинг қарашларини тизимлаштириш, бойитиш ва бир поғона юксалтиришни назарда tutади.

Қаҳф сурасида Аллоҳ таоло «For биродарлари» – «Асҳоби қаҳф» ҳақидаги қиссани баён қилган. Мушрик подшоҳ зулмидан қочган йигитлар

ғорга яширинадилар. Улар бу ғорда уч юз йилдан ортиқ ухлайдилар. Уларга бир ит эргашган бўлиб, бу ит ҳам жаннатга кириши айtilган. Қаҳф сурасининг 22-оятida бу йигитларнинг адади ҳақида ихтилоф бўлгани хабари берилadi:

سَيُؤْتُونَ ثَلَاثَةً رَّابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ وَيُؤْتُونَ خَمْسَةً
سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْمًا بِالْغَيْبِ وَيُؤْتُونَ سَبْعَةً وَثَلَاثِينَ
كَالْبِئْسَ قُلُوبُهُمْ عَمَّا يَعْلَمُونَ مَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ فَلَا تَحَارِ
فِيهِمْ إِلَّا مِرَّةً ظَهَرَ أَوَّلَ قَوْمٍ فِيهِم مَّيْمُونٌ ۝١٢٢

Маъно таржимаси:

«Ҳаги улар (Муҳаммадга замондош яҳудий, насоро ва мусулмонларнинг айримлари ўша Асҳоби Қаҳф ададини): «Учтадир, тўртинчилари итларидир», – десади, (бошқалари): «Бешта бўлиб олтинчилари итларидир», – деб гайбга тош отурлар. (Тахминан гап сотурлар). Яна: «(Улар) еттигадир, саккизинчилари итларидир», – ҳам дейдилар.

(Эй Муҳаммад), «Уларнинг саногини Роббим ихши билувчидир. Уларни жуда оз киши билур», – дегн. Бас, улар хусусида фақат (вахий асосида) очик мунозара қилинг ва (Асҳоби Қаҳф) ҳақида уларнинг бирортасидан савол сўраманг!»

Алишер Навоӣ мазкур оятдаги رَّابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ – «Робихум калбихум» жумласини келтиради.

Ўзидан аввалги уч мутафаккир валий зотни адам даштининг йўловчилари, деб таърифлайди. Адам даштидан мурод – Аллоҳнинг қошида муслмон ўзини йўқ деб билиши ва нафси ҳавосини буткул Илоҳий амрларга таслим қилишидир. Асҳоби қаҳф – қордаги биродарлар ҳам Аллоҳ йўлида ўзларини йўқ деб билган эдилар. Шунинг учун улар ўлимдан қўрқмадилар, Аллоҳга иймон келтирдилар, мушрик подшоҳ зулмидан қутулдилар. Алишер Навоий устозларини йўқлик қорига кирган уч муслмонга киёслаб, ўзини уларнинг ортидаги ит деб билади. Бу билан муаллиф қўйган мақсаднинг улўғлиги, қоянинг буюклиги аёнлашади. Лекин Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ бу мақсадни ўз кучи билан амалга оширишни айтмайди, балки беҳад хокисорлик билан устозларга ҳурмат қўрсатиб, Аллоҳдан ёрдам ўтинади.

Эътиборли жиҳатларидан бири шуки, мазкур байтлардан Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ ёзаётган «Хайрат ул-аброғ» шеърийт шинавандаларининг кўнглини кўтарадиган, уларга завқ бағишлайдиган оддий дoston эмас, балки муаллиф яшаб ўтган йўл ҳамда амалиётда ўзини оқлаган тариқат илмининг мукаммал ишланган фундаментал қўлланмаси, назарий манбаси эканлиги ҳам тушунилади.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

(Матн)

Сафо жомининг софи ошоми мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий мадда зиллаҳул олий васфиким, васфга сирмас ва таърифким, таърифга рост келмас ва ул ҳазрат илтифотининг қуёши бу хоксори тийра рўзгор ҳолига партав солгоннинг изҳори ва ул қуёш тарбиятидин бу туфроққа зоҳир қилган гули насрин, балки гуногун раёҳин осори ва «Тухфатул ахрор» тухафи мутолаасидин назм риштасига тортмоқнинг сабаби

1. Улки, букун кутби тариқатдур ул, Кошифи асрори ҳақиқатдур ул.
2. Кўкси ҳақойиқ дури ганжинаси, Кўнгли маоний юзи ойинаси.
3. Олий анга етти фалақдин маҳал, Етти фалак мушкили оллада ҳал.
4. Мадрасаи кудс анинг маскани, Хонақаҳи унс анинг маъмани.
5. Жилвагаҳи гулшани чархи барин, Обҳўри чашмаи айнул яқин.

6. Қасри каломи чикиб андоқ баланд,
Ким анга гардун сола алмай каманд,
7. Анда шаётин хасиға йўқ сабот,
Баски, уруб хайли малойик қанот.
8. Гунбадийи хужрада зоти ниҳон,
Ўйлаки, кўк гунбази ичра жаҳон,
9. Қайси жаҳон, олами кубро дегил,
Қудрати Аллоҳу таоло дегил.
10. Хирка анинг жисмида қаптон бўлуб,
Қаптони тан, жисми анинг жон бўлуб.
11. Хирка бида топпагани ихтисос –
Танни риё тўнидин этмак халос.
12. Чунки таважжуҳда куйи солса фарқ,
Сойири равшан равиш андоқки, барқ.
13. Дайрдаким, чархни айлаб хижил,
Тай қилибон арз «катайис сижил».
14. Вақти куёшин чу қилиб пардапўш,
Қилки қаро абрдек айлаб хуруш.
15. Парда ясаб ҳолати пинҳон учун,
Сафҳа ёзиб сатр ила китмон учун.

16. Зулмат этиб жамъ давоти анинг,
Мавъни ўлуб оби ҳаёти анинг.
17. Қатрасидин кимки бўлуб комёб,
Умри муаббад қилибон иктисоб,
18. Назми ақолими жаҳонни тутуб,
Насри доғи кишвари жонни тутуб,
19. Файзи гадову шах аро мунташир,
Хизматиға шоху гадо муфтахир.
20. Лек манга олгида ажзу ниёз,
Борча улусдин берибон имтиёз.
21. Меҳридин офок аро гар нурадур,
Зарра анинг меҳрида машхурдур.
22. Куш кўп ўлур боғ ҳаримиға хос,
Булбул ила гулга бўлур ихтисос.
23. Номағаким, роқим этиб хомасин,
Кўрмади мен кўрмайин эл номасин.
24. Меҳр тулуб айлади чун тоғ уза,
Тушти бурун партави туфроғ уза.
25. Гулбун уза ҳарне гул очти чаман.
Аввал анинг ҳамдами бўлди тикан.

26. Базмда бир кун юзидин нур эди,
Ҳар соридин нодира мазкур эди.
27. Тушти чу раҳрав била пайравға сўз,
Етти Низомий била Ҳусравға сўз.
28. Ким не сифат олам аро солди шайн,
Икисининг хомасидин ҳамсатайн.
29. Леҳ бу ўн турфаки, топмиш жамол,
Икки бурунғисида бор ўзға ҳол:
30. Гавҳари йўқ «Маҳзанул асрор»дек,
Ахтаре йўқ «Матлабул анвор»дек.
31. Ўзға санамлар ҳам эрур жилва соз,
Борчасининг ҳуснида зеби мажоз.
32. Ул икисидин бири гавҳарфишон,
Гавҳарида нури яқиндин нишон.
33. Ул бириси доғи бўлӯб нурупош,
Нури аро партави таҳқиқ фош.
34. Нуқта сув янглиғ эритур тошни,
Топса ҳақиқат ўтидин чошни.
35. Бўлса ҳақиқат гуҳаридин йироқ,
Ришта сўзин сўзламаган яхшироқ.
36. Риштаға чун зоҳир эрур тору пуд,
Дурсиз анга рангию нақши не суд?!
37. Ўтти чу, алкисса, бир ой, икки ой,
Бир кун ўлӯб, бахту хирад раҳнамой.
38. Ҳизматин этгимки, таманно эди,
Илғида кўрдум неча ажзо эди.
39. Кулгу била қилди ишорат манта,
«Гуҳфа» била берди башорат манта
40. Ким: «Олибон боштин аёғиға бок,
Қил назар авроқиға боштин аёқ!»
41. Олиға жон нақдини сочтим равон,
Олдиму ўлғум, доғи очтим равон.
42. Боштин аёқ гавҳари шахвор эди,
Қайси гуҳар, «Гуҳфатул аҳрор» эди.
43. Нафъ топиб кимки бўлӯб мустафид,
Мухтасар ул иккидин, аммо муфид.
44. Ул икيني топса бўлур мунда-ўқ,
Мунда туҳаф кўпки, ул иккида йўқ.
45. Шавқида кўкҷумни шиғоф айладим,
Жилдиға кўнлғумни ғилоф айладим.

46. Чун ўқумок замзамаси бўлди бас,
Кўнглум аро дағдаға солди хавас,
47. Ким бу йўл ичраки алар солди том,
Бир неча том ўлса манга ҳам хиром.
48. Форси ўлди чу аларга адо,
Турки ила қилсам ани ибтидо.
49. Форси эл топти чу хурсандлик,
Турк доғи топса барумандлик.
50. Ул икига фотиҳа ўқуб сўруб,
Фотиҳа бу бири манга еткуруб.
51. Ботин ила қилмаса ул икки рад,
Зоҳир ила бу бири қилса мадад.
52. Менки, талаб йўлида кўйдум қадам,
Бордур умидимки, чу тутсам қалам,
53. Йўлдаса, бу йўлда Низомий йўлум,
Кўлдаса, Хусрав била Жомий кўлум.
54. Нуқта сурудида раво бўлмағай,
Буки, Навоийға наво бўлмағай.
55. Элтса жоҳ аҳлиға муфлис паноҳ,
Топса қабул ул ҳам ўлур аҳли жоҳ.
56. Мушкка харғиз теридин ор эмас,
Лавлға ҳам хорадин озор эмас.
57. Боғи аносирки, эрур дилкушой,
Жадвали девори анинг чордой.
58. Бўлса ўту суву ҳаво дилпазир,
Ул аро туфроқ ҳам эрур ногузир.
59. Сарву гулу лола харидори бор,
Лек ўтуннинг доғи бозори бор.
60. Бўлса хазу, атласу иксун либос,
Ит жули қилмоққа ярар ҳам пагос.
61. Лавл ила ёкуту дур истар баҳо,
Лек сомонни не чекар қаҳрабо!
62. Уч қадаҳи соф ила шах бўлса хуш,
Лойи доғи қолса чекар дурдакаш.
63. Ит киби чун пастигим чоғладим,
Ўзни бийиклар ипига боғладим.
64. Бўлса алар озими дашти адам,
Мен ҳам ўлай соя киби ҳамқадам,
65. Қаҳфи бақо ичра алар бўлса гум,
Мен ҳам ўлай «Робиухум калбухум».

Ўн учинчи воҳ

(Насрий баён)

Сафо жомининг покиза симирувчиси
мавлони Нуриддин Абдурахмон Жомий вас-
фики, Аллоҳ унинг умрини узок қилсин!
– васфга сиймайди; таъриффики, таъриф қи-
лиш қийин; ул ҳазратнинг илтифотининг
қуёши бу бечора рўзгор хокисорнинг ҳолига
нур солгани изҳори ва ул қуёш тарбияти-
дан бу тулпроқда зоҳир бўлган насрин гули,
балки ранг-баранг райҳонлар асарларини
«Тухфатул аҳрор» тухфалари мутолаасидан
назм риштасига тортмоқнинг сабаби

1. Улки, бу кун тарикатнинг кутби, ҳақиқат сирларининг кашфиётчисидир.
2. Кўкси ҳақиқат дурлари жамланган хази-
на, кўнгли маъноларнинг юзи акс этган ойна.
3. Унинг мақоми етти фалақдан баланд, етти
фалақнинг мушкуллари унинг олдидан осон ҳал.
4. Поклик мадрасаси – унинг маскани, унс
хонақоҳи унинг омонлик маскани.
5. Баланд осмон гулшани унинг жилвагоҳи,
сув ичадиган булоғи – яқин чашмасидир.
6. Сўзларининг қасри шундай баландга
чиқдики, осмон унга аркон солиб ҳам чиқа
олмайди.

7. У ерда шайтонларнинг хас-хашақларига
ўрин йўқ, чулки унда мудом фаришталар қа-
нот қоқадилар.

8. Хужрасининг гумбазида зоти яширин, бу
гўё кўк гумбази ичига жаҳон жойлаб қўйилга-
нига ўхшайди.

9. Қандай жаҳонки, бу катта оламдир, бал-
ки Аллоҳ таолонинг қудрати изҳоридир.

10. Эгнидати хирқаси – қаптон гўё қаптон –
тан, жисми эса жон каби.

11. Чулки танни риё тўнидан ҳалос этиш
Хирқа кийиш билан амалга ошмайди.

12. У таважжух билан бошини эгиб ўтирса,
оламлари равшан ҳолда кўриб сайр этадики,
худди чакмоқдек кезади.

13. Бу дунёни хаёлан кезиб чиқишда чархни
ҳам хижолатга солади, унинг бу юриши «Ка-
таййс сижил»нинг ҳақиқатини эслатади.

14. Қалами қора булутддек хуруш қилиб, вақ-
тининг қуёшига пардапўш бўлди.

15. У ўзининг пинҳон ҳолати учун парда
исаб, сатр ва китмон учун саҳифалар ёзди.

16. Унинг сиёҳдони зулматни ўзига жамла-
ди, маъно эса бу зулматнинг обихаёти бўлди.

17. Бу обихаётнинг бир қатрасига етишган
одам абадий умрга эришган.

18. Назми жаҳон иқлимларини тутди, нас-
ри эса жон юртларини эгаллади.

19. Файзи гадо ва шохларга бирдек насиб;
хизматини қилиб, шоху гадо фахрланади.

20. Лекин ожизлик ва ихлосим сабаб унинг олдида ҳаммадан кўра кўпроқ имтиёз бор эди.

21. Ахир, куёшдан бутун уфққа нур тарқалса ҳам, зарра куёшнинг ичида бўлиб, шуҳрат топади.

22. Кушлар, одатда, боғ ҳарамига хос бўладилар, лекин булбул ва гулда алоҳида хусусият бор.

23. У ўз қаламини номалар ёзиш учун шайлади, унинг ёзганларини мен кўрмасимдан аввал одамлар кўрмади.

24. Тоғ узра куёш порлаганда нури аввал тупроққа тушади-ку!

25. Гул ниҳолида ҳар қанча гуллар ҳамандек очилмасин, тикан унинг аввалги ҳамдамидир.

26. Бир кунни у мажлисда юзидан нур таралиб ўтираркан, кўп ажиб ҳикматлар зикр қилди.

27. Сўз айланиб, йўлбошчилар ва эргашувчиларга тақалди ва бу борада Низомий ва Ҳусрав эсланди.

28. Иккисининг қаламидан тўкилган икки ҳамса оламга қандай ғавғолар соғди!

29. Икки ҳамсадаги ўн дoston жуда гўзал! Лекин аввалги иккисиди ўзгача бир ҳол бор.

30. «Маҳзанул асрор»дек бошқа бир гавҳар, «Матлаъул анвор»дек бошқа бир юлдуз йўқ.

31. Қолган дostonлар (ўзга санамлар)нинг ҳам жилави бетақрор, ҳаммасига мажоздан зеб берилган.

32. Лекин бу иккисидан бири гавҳар сочарди, гавҳарларидан яқин нури кўринади.

33. Бу бириси эса нурга чулганган, нури ичида ҳақиқат шуъласи порлайди.

34. Агар ҳақиқат оловидан бир насиба топса, ҳикматли сўз сув каби тошни эритади.

35. Ҳақиқат гавҳаридан йироқ бўлганлар ришта сўзини сўзламагани яхшироқ.

36. Дур бўлмаса, ишни ўриб, тўкиганинг билан унда на нақш, на фойда йўқдир.

37. Бу суҳбатдан сўнг, алқисса, бир-икки ой ўтди. Бахт ва ақл йўл бошлаб...

38. ...унинг хушўрига бориб, хизмат қилдим, бу менинг орузм эди. Кўрдимки, кўлида бир қанча қозлар бор.

39. Табассум билан мента ишора қилиб, «Тухфа» билан хушхабар берди:

40. «Бу қозларни ол, бошидан охиригача, ҳар бир варағига диққат билан назар қил!»

41. Унинг олдига жон нақдини сочиб, қозларни олиб ўлдирдим ва дарҳол очиб, ўқишга киришдим.

42. Бу бошдан-оёқ шоҳона гавҳарлар бўлиб, гавҳар бўлганда ҳам, «Хурларнинг тухфаси» эди.

43. Агар кимдир наф топадиган бўлса, бу асар у иккидан («Маҳзанул асрор» ва Матлаъул анвор»дан) мухтасар – ихчам, лекин фойдалироқ эди.

44. У икки дostonдагини бундан топиш мумкин, лекин бундаги тухфалар у иккисиди йўқ.

45. Асарнинг шавқи билан кўксимни ёриб,
кўнглимни унга жид қилиб кўйдим.

46. Ўқимок лаззати поёнига етгач, кўнглим-
га бир ҳавас дағдаға солди.

47. Бу йўлга улар кадам босишди, мен ҳам
бунга бир-икки кадам кўйсам!

48. Улар бу асарларни форсийда ёзишди,
мен эса туркийда бошлаб берсам.

49. Форсий эл бу асарлардан хурсандлик топ-
ди, энди туркийлар ҳам баҳраманд бўлсалар!

50. У иккисининг руҳига фотиҳа ўқидим,
бу биридан эса мента фотиҳа етди.

51. Ботин билан у иккиси рад қилмаса, зо-
хир билан бу бириси мадад қилса!

52. Менки, талаб йўлида кадам кўйдим,
энди калам тутсам, деган умидим бор.

53. Низомий бу йўлда йўлдошим бўлса, Хус-
рав ва Жомий эса қўллаб турса!

54. Лекин Навоийнинг ўз дарди бўлмаса,
уни баён этиш раво бўлмайди.

55. Бир ярамас давлат аҳлига ўз тошганини
элтса, атар қабул қилинса, у ҳам давлат аҳли-
га айланади.

56. Мушк ҳам теридан ҳаргиз ор қилмайди,
лаъл тошдан озорланмайди.

57. Унсурлар боғи дилни хушнуд қилгувчи
бўлса ҳам, жадвали тўрт паҳсали девордир.

58. Ўт, сув, ҳаво дилга хуш ёқувчи бўлгани
билан ораларида тупроқ бўлмаса, тўқисликка
эришмаслар.

59. Сарв, гул, лоланинг харидори кўп, ле-
кин ўтнинг ҳам ўз бозори бор.

60. Атлас, хаз, иксун либос бўлса, палос ҳам
итнинг ёпинчиғи бўлишга ярайди.

61. Лаъл, ёқут, дурнинг ўз баҳоси бор, ле-
кин қаҳрабо ўз имкониятини қандай қилиб
қўлдан бериб кўйсин!

62. Уч соф қадах билан шох дили хуш бўлса,
тагида лойи қолса, дуракаш уни ичади.

63. Пастлигимни ит қаби кўрдим ва ўзимни
буюкларнинг ишга боғладим.

64. Улар йўқлик даштига азм қилсалар, мен
ҳам соядек уларга ҳамқадам бўлай.

65. Бақо ғорига кириб ғойиб бўлсалар, мен
ҳам тўртинчи ўларок эргашиб, ит бўлай!

Дуғат

Софи – тоза, пок

Ошом – ейиш, ичиш

Мадада зиллаҳул олий – олий соясини (ум-
рини) узун қилсин

Ҳақойиқ – ҳақиқатлар

Маҳал – ўрин, жой; вақт

Матман – омонлик жойи

Чархи барин – баланд осмон

Обхўр – сув ичадиган жой, бўлоқ

Айнул яқин – яқин бўлоғи (кўзи)

Шаётин – шайтонлар

Қаптон – совут остидан кийиладиган тўн,
икки ёнидан боғланадиган камзул

Тай – юрмоқ

Китмон – пинҳон, яширин

Комеб – баҳраманд

Муаббад – абадий

Иктисоб – касб қилмоқ

Мунташир – тарқалган

Муфтахир – фохр қилиш

Гулбун – гул ниҳоли

Шайн – рағво, тўполон

Хамсатайн – иккига хамса

Нуқта – нозик маъноли сўз; ҳикмат

Чопни – маза, таъм

Тору пуд – ўриш

Таманно – орзу, хоҳиш

Ажзо – жузълар

Мустафид – фойда олувчи

Муфид – фойдали

Шигоф – ёрик, ёрилиш

Барумандлик – баҳрамандлик

Суруд – оҳанг, ашула

Муфлис – ярамас, пасткаш

Жох – давлат, бойлик

Чордой – тўрт пахса

Ногузир – иложсиз, қилиб бўлмайдиган

Хаз – ипак мато

Иксун – шоҳи ипакли ҳашамдор кийим

Жул – ёпинчик

Каҳрабо – сарик; сарик рангли тош

Сомон – имкониёт

Озим – йўловчи; азм қилувчи

Кахф – гор

ЎН ТҶҮРТИНЧИ БОБ

(Шарҳ)

«Ҳайрат ул-аброр»нинг муқаддима боблари Алишер Навоийнинг ижод ва сўз масаласидаги тамойилларини ҳам акс эттиради. Хусусан, ўрганаётганимиз ўн тўртинчи боб ана шундай хусусиятга эга.

Сўз таърифига бағишланган боб куйидаги масалаларни камраб олган:

- 1) сўзнинг қойноғидаги, инсон ҳаётидаги, илоҳий ҳақиқатларни етказишдаги, жамиятдаги ўрни;
- 2) баёнда сўзнинг қўлланиш услублари;
- 3) сўзнинг қадрини оширадиган хусусиятлар.

Сарлавҳада шоир инсон вужудини осмонга қиёслайди. Бу осмонни ёритиб турган юлдуз – сўздир.

Инсоннинг зоти маъдан каби. Маъдан ўзида турли қимматбаҳо тошларни мужассам этади. Инсон зотининг маъданидаги жавахир – сўз.

Шарқ нужум илмида айтиладики, осмонда юлдузлар бахт ва бахтсизлик юлдузлари деган икки турга бўлинади. Бўни Алишер Навоий «қавқаби савд» ва «қавқаби нахс» деб атайдиган. Қойноғида айланиб юрган бахт юлдузлари бир фурсатда бир-бирига яқинлашади эмиш.

Бу яқинлашувнинг номи «қирон». Қирон онларида туғилган инсонлар «соҳибқирон» деб аталиб, улар кўпчиликка насиб этмаган фазилатлар, туғма салоҳият соҳиби бўлади, деган қарашлар учрайди. Умуман, қирон вақтида Аллоҳнинг ёзган тақдирига мувофиқ Ер юзиде хайрли ишлар содир бўлишига ишонилган. Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ ана шу тасаввурларни истиора ўлароқ қўлаб, инсон вужуди осмонидати юлдузлар – тўзал сўзларнинг яқинлашувини самодати бахт юлдузларининг қирон ҳолатига киёслайди. Қирон фурусатида хайрли ишлар юз бергани каби тўзал сўзларнинг бир саҳифага жамланиши ҳам чиройли манзара ҳосил қилади. Ёки кимматбаҳо дурлар, жавоҳирларни бир жойга йиғиш дилни хушнуд қилганидек, дилбар сўзларни ўзаро мувофиқ баён этишнинг ҳам хосияти бор. Бу мисолларга суянсақ, назмининг насрдан устуни жиҳатлари кўринади.

Алишер Навоий матнларини ўқишда бир нуктага диққат қаратиш керак. Матннинг ичиде шоир «савол – жавоб» ёки «жумбоқ – ечим» услубини қўлайди. Матн ичиде биз икки инсонни кўраммиз: бири савол берувчи, иккинчиси жавоб айтувчи. Савол биз тушунган ва одатланган маънода сўроқ кўринишида келмайди, балки бир аниқ муаммо, масала ўртага қўйилади, биз буни «савол» ёки «жумбоқ» деб шартли атадик; сўнг мазкур масала,

муаммо ҳал қилинади, биз буни «жавоб» ёки «ечим» деб шартли номладик.

Алишер Навоий матнларининг замирида ўзига хос «сухбат» бор. Бу сухбат «мутакаллим» (сўзловчи) ва «мухотоб» (хитоб қилинувчи) ўртасида кечади. Юқорида таъкидлаганимиз – «савол», «жумбоқ», «муаммо», «масала» мутакаллим томонидан ташланади. Мухотоб эса унга ҳам нақлий, ҳам ақлий далиллар келтириб, ечим беради, ўз жавобини, ўз нуктасини маълум қилади. Энг қизиғи, бу сухбатда Алишер Навоий – матнни ёзаётган муаллиф учинчи шахс (ғойиб) ўлароқ четда туради, сухбатга аралашмайди, бироқ матннинг ўртасида ёхуд охирида «Эй Навоий», «Навоий» шаклидаги мурожаат асносида у пайдо бўлади. Бундан ташқари мутриб, соқий, муғаннийга ҳам хитоблар мавжудки, бу хитоблар бевосита муаллиф, яъни Алишер Навоийга тегишли эканлигини кузатиш мумкин.

Ўқиётганимиз бообда қўйилган биринчи масала – Сўзнинг моҳияти, сўз нима эканлиги билан боғлиқ.

Алишер Навоий наздида, сўз – бир гавҳар. Лекин бу гавҳарни сақлайдиган бирор садаф йўқ. Чунки гавҳарнинг Ватани – садафдир. Балки Сўз тўрт садафнинг гавҳари – ҳаво, ўт, сув ва тушроқнинг ҳам кутичаси, етти қават осмон юлдузлари жойлашган бурж. Буни қандай тушуниш керак? Аллоҳ таоло Кўнглини

яратди. Кўнгил Аллоҳнинг яратиклари билан танишаркан, коинотга назар солди. Кўрдикки, коинот – бир гулшан, бу гулшанда эса минглаб тоза гуллар барқ уриб очилган. Бирок аввал бу гулшан ҳам, гуллар ҳам йўқ эди. Улар қандай пайдо бўлди?

Дастлаб, Азал тоғидан бир насим эсди. «Азал тоғи» бир истилоҳ бўлиб, у Аллоҳнинг азалийлик сифатига ишорадир. Эстан «насим» Аллоҳнинг иродасини билдиради.

Бу насимнинг хусусияти шу эдики, у ўзидан гул сочарди. Гулнинг барги ва настарин айнан ана шу насимнинг бир нишони. Ҳикмат эгалари Азал тоғидан эстан насим очган икки япрокни ёнма-ён қўйганларида унинг «– «коф» ва «– «нун» эканлигини билдилар. Бу икки ҳарфни биргаликда ўқисак, «кун» – яъни Аллоҳнинг «Бўл!» деган амри эканлиги ойдинлашади. Бутун олам Аллоҳнинг биргина «Бўл» бўйруғини ифодалаган «кун» амри ижроси ўларок яралди. Демак, бу дунёда неки мавжуд бўлса, ҳаммаси «кун»нинг фарзандларидир. Масалан, «муқайяд» – занжирбанд бўлиб, ўз эркидан айрилган одамларми, озод бўлиб, ҳур ва эркин яшаётганларми – ҳаммаси «кун»нинг болалари, холос. Коинот «кун»нинг боласи бўлса, коинот ичидagi ҳамма яратик – одамзоддан тортиб кумурскагача коинотнинг «фарзанди»дир. Шу тарика, «кун» – «кун»нинг болаларидан

ададсиз авлод тарқалди. Хусусан, инсон ҳам коинот ичида яратилдики, у «кун»нинг боласига бир бола мақомидадир. Лекин Одамга сўзлаш неъматига ато этилди, шу тарика сўз инсондан туғилган бир «фарзанд»га ўхшаб қолди. «кун»нинг ўзи сўз эди, бу ҳолда у ҳам волидага – ота-онага, ҳам валад – болага айланди. Шундай экан, сўзни қандай таърифлаш мумкин? Чунки сўз сўз билан васф этилади. Сўзни бошқача васф қилиш мумкинми?!

Бу Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳининг «сўзнинг тарихи» ҳақидаги қарашларидир. Мазкур қарашлар таъкидлаб ўтганимиз – матн ичидagi шартли «мухотоб» томонидан баён қилинган. Демак, буюк мутафаккир сўзни, аввало, Аллоҳ билан боғлапти. Аллоҳнинг «ал-Мутакаллим» – сўзловчи сифати эсланиб, инсонларга бу сифат неъмат ўларок берилгани айтилпти. Бирок Аллоҳнинг сўзлаши инсонлар сўзлагани каби эмас, Аллоҳ ўзига, ўз олийлиги, ўз зотига хос сўзлайди, у инсонлар каби ҳарфга, товушга муҳтож эмас. Кейинги масала бевосита ушбу нуқталар билан боғлиқ. Сўз – жон каби. Рух бу жоннинг қолипи, танаси. Рухнинг ичида жон бўлгани каби танасида жон бор инсон сўзга талабгордир, сўзлашга, сўз тинглашга эҳтиёжманд. Сўз кўнгиллар ичидagi жавҳар, оғизлардagi тавҳардир. Тилни пўлат ханжарга қийсласак, ханжарни ишлатиш учун, албатта, даста ке-

рак. Бу дастанинг безаги, зийнаги бўлмиш инжулар сўзлардир.

Коинот гулшанидаги лоланинг барги – тил. Лоланинг юзига томган катра каби тилдаги томчи ҳам дур каби сўздир. Сўз ўликни тириктиради – сўз билан инсон иймонга келади. Сўз билан инсон танидаги рух ҳалок бўлади – сўз билан одам иймондан чиқади. Сўз шундайки, у билан ўликларни тириктирган Исо алайҳиссалом «жонбахш» деган лақаб олди. Шохнинг сўзи ё адолатга, ё зулмга сабаб бўлади, лекин шох сўзини бажарган жаллод тухматга қолади, яъни сўз шу қадар муҳим.

Кофирлар томонидан оловга улоктирилган Иброҳим Ҳалилulloх алайҳиссалом ҳам «Ла илаҳа иллаллох» калимасини айтиб, шу ҳақиқатда собит тургани учун ўтга кирди. Энг улуғ фаришта Жаброил алайҳиссалом эса Аллоҳнинг сўзини «кўтариб юрувчи» бўлди.

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ сўзининг аҳамияти, унинг вазифаларини шу тарика тушунтиргач, англашиладики, сўз 1) инсон руҳиятидаги ҳолатларни юзага чиқарадиган бир восита; 2) сўз жамиятдаги муносабатларни, бошқарувни олиб боришда муҳим курул; 3) сўз Аллоҳнинг тавҳидини ифодалаган мўъжизадир.

Учинчи масала сўзнинг инсон камолотидаги аҳамияти ҳақида бўлиб, мутафаккир бунда бир тамсил келтиради. Тасаввур этинг: гўзал-

ликда тенгсиз бўлган бир париваш бирор сўз айтмаса, гапирмаса, унинг чиройли суврати девордан фарқсиздир. Бирок хусни камар (ой) билан бахслашмаса-да, лаби лаъл каби ёндирмаса-да, таннозликни, сўз ўйинларини, араз ва ёлворипни мукаммал бажарадиган санам, шубҳасиз, ҳар қандай инсонинг ақлини олади. Агар бу сўзга усталик хусн билан вобаста бўлса, албатта, оламга ўт солади. Мазкур тасвирилар – гўзал бир «санам» истилоҳи моҳиятан ориф инсонга ишорадир. Чунки оддий сўзамол ва чиройли бир киз Алишер Навоий айтганидек, «бани Одамга» ва «бари оламга» ўт сола олмайди, куйдирмайди. Одамларни куйдириб, ақлидан айирувчилар – ҳақиқатларни баён қилувчи фасих нутқ соҳибларидир. Алишер Навоий таъкидлаптики, илму ҳикмат соҳибда гўзал нутқ, фикрини етказиш салохияти бўлмаса, унда жозиба, манфаат бўлмайди.

Тўртинчи муаммо сўзнинг замиридаги дард, мунг билан боғлиқ бўлиб, Алишер Навоий ўз шеърларининг ғояси, моҳияти ҳақида ҳам тўхтаган. Мутафаккир баъзни тасвирлайди. Баъзда мутриб – куйловчи дostonлар айтади. Бирок у нақш (ижро тури) ва амалда (оҳанг тури) ҳар қанча хунарини кўрсатмасин, «аҳли укўл» – ақл аҳлига бу ёкмайди, улар бунни хуш кўрмайдилар. Башарти, бу куйлар кўпайиб кетса, ҳаммага малол келади. Ле-

кин шундай мажлисларда Навоий ғазалидан ўқилса, у ғазал лафзлари оташдан дарак беради; базмда ўтирганларнинг ғавғосини, яъни уларга қараб чинакам мунг, ҳақиқий дард сабабли ёқани йиртиб, ўзни ҳалок қилиш қандай бўлишини кўриш мумкин. Демакки, сўзнинг қалбга етиб бориши, инсонларни таъсирлантириб, ички дунёсини ларзага солиши учун унинг моҳиятида мутлақ ҳақиқатларга таянган Дард, Мунг бўлиши талаб этилади.

Сўз ҳақидаги бобнинг асосий – сўнгги йўналиши назм, наср ва маъно тўғрисида бўлиб, унда мутафаккирнинг сўз қўллаш услуби билан алоқадор муҳим тамалий жиҳатларини ўрганамиз.

Алишер Навоий сўзнинг насри назми алоҳида хусусиятларга эга эканлигини таъкидлайди. Сўзнинг ёлғони эътиборга аризмаслигини айтиб, назмни донолар юқори кўришларини эслатган ҳолда куйидаги тамсиллар билан ўз фикрини янада равшанлаштиради:

1) тишлар ўз ўрнида турса – манзум, тўзал (*назм*), лекин сочилса (*наср*), киймати йўқолади;

2) гуллар, дарахтлар боғ ичиди тартиб билан экилади (*назм*) ва тўзаллик, қадр қасб этади, лекин агар улар тоғда бўлса, ўтин қаторига қиради (*наср*);

3) Робби Ғафур – кечиргувчи бўлган Аллоҳ инсонларни ҳам зоҳиран бир тафовутли ярат-

ган, масалан, шох бир базм тузса, унда ҳамма ўз мақомиди ўтирса, бу – низом дейилади (*назм*), лекин май ақлни олиб, шох ёнига хизматқорни чақирса, кул бек билан тортишса, бу базмда ҳаловат бўлиши мумкин эмас (*наср*);

4) шатранж (шахмат) доналарини бир жойга тўксангиз (*наср*), у шунчаки, ёғоч парчалари, холос; лекин агар у доналар икки сафдан терилса, шёърининг икки матлаъсига ўхшаб тўрт мисра кўринишга келади; маълумки, матлаъ – ғазалининг дастлабки икки байтидир; бу сафларнинг ичиди турфа муаммолар пайдо бўлади; шoir бу ўринда *муаммо* жанридаги шёърга ишора қилган – муаммо шундай шёърки, унинг ичига бирор инсоннинг исми яширилади, шёър ўқийтган инсон муаммони ечиш сирларини билса, унга берkitилган исмини топиши мумкин, шу каби фикри саоглом инсон шатранжни маҳорат билан ўйнаса (*назм*), муаммони ечиб, исмини топтандек, голиб бўлади, лекин паршон ҳолда бўлса (*наср*), мот бўлади – ютказлади; демак, назмининг замиридаги маънони англаш учун инсон саҳиҳ фикрли – тўғри ва соғлом фикрли бўлиши лозим экан;

5) шёърни вараққа кўчиргач, уни бир муқонага тикиш учун *шероза* деб аталган ипақдан (ипдан) фойдаланилган; варақларнинг шероза билан тикилиши уни гулга ўхшатади (*назм*), лекин варақлар сочилса (*наср*), барглари сочилиб, ҳазон бўлган гулга айланади;

Келтирилган беш тамсил воситасида маълум этилатишки, сўзни назмда – аниқ қоидалар билан тақдим қилиш фазилатдир, назмда инсон ақлини ожиз қолдиришдек бир хусусият бор. Алишер Навоий айтдики, Куръон – Аллоҳнинг қаломида ҳам сўзларнинг қўлланишида аниқ қонуният – назм бор, илоҳий қалом бетартиб бир шаклда бўлмаслиги аниқ ҳақиқатдир; бу қонуниятлар ўрганилиши натижасида кейинчалик илми адаб, илми луғат, илми сарф каби фанларга асос солинди.

Сўзни назм билан баён этиш – қофия, радиф, вазн каби тартибларга амал қилишни тақозо қилади. Лекин назмнинг шакли нақадар гўзал бўлмасин, маънодан маҳрум бўлса, у хуш кўрилмайдди, аҳли маъно уни қабул қилмайдди. Назмнинг сурати гўзал, моҳиятида эса чуқур маъно бўлиши шарт.

Алишер Навоий шу ўринда Аллоҳга мурожаат қилиб, шундай сўзлар халқнинг – одамларнинг қалбига ёқимли бўлишини сўрар экан, ўзи ҳам ана шундай сўзлар айтишга орозуманд бўлиб, дуо йўллайди.

ЎН ТЎРТИНЧИ ВОБ

(Матн)

Сўз таърифидаким, башар вужуди си-
пехрининг қавокиби жаҳонтоби ва инсон
зоти маъданининг жавоҳири сероби дурур
ва саъд кавкабларнинг бир-бири бирла
қирони яхши асар кўргузуридин ва самин
жавҳарларнинг бир-бирига иқтирони дил-
пазир кўрунуридин, назм таркибин наср
тартибиға таржих қилмоқ

1. Сўз гуҳариға эрур онча шараф
Ким, бўла олмас анга гавҳар садаф.
2. Тўрт садаф гавҳарининг дуружи ул.
Етти фалак аҳтарининг буружи ул.
3. Боғчаи даҳрки, юз тоза гул
Топти, қаёнким назар этти кўнгул.
4. Катми адам гулшани ичра нухуфт
Гўнчалар эрди бориси ношугуфт.
5. Чун бу насим эсти азал тоғидин,
Мунча гул очилди жаҳон боғидин.
6. Қайси насим, улки эрур гулфишон,
Барги гулу наставран андин нишон.

7. Бу икки яфроғни қачон зуфунун,
Бир-бирига қўйса бўлур «коф»у «нун».

8. Даҳри муқайяд била озодаси.
Борча эрур «коф» ила «нун» зодаси.

9. Зодасидин зода бўлур беадад,
Зодага ҳам волид ўлур, ҳам вадад.

10. Васф не навъ ўлғай анга эл сўзи,
Ҳарне сўз айтилса эрур чун ўзи.

11. Жон ўлур ул, руҳ анинг қолиби,
Ким танида руҳ, анинг толиби.

12. Борча кўнгул дуржи аро жавҳар ул,
Борча оғиз хуқкасида гавҳар ул.

13. Гар худ эрур ханжари пўлод тил,
Суфти доғи инжулари сўзни бил.

14. Тил бу чаманнинг варақи лоласи,
Сўз дураридин бўлурбон жоласи.

15. Сўздин ўлукнинг танида руҳи пок,
Рух доғи тан аро сўздин ҳалок.

16. Тиргузур ўлганни каломи фасих,
Ўзига «жонбахш» лақаб деб Масих,

17. Боис ўлур шах сўзи бедодга,
Тухмаг ўлур ўртада жаллодга.

18. Сўздин этиб ўтга азимат Халил,
Сўз юкига ҳомил ўлур Жабраил.

19. Тенгрики, инсонни қилиб ганжи роз,
Сўз била хайвондин анга имтиёз.

20. Ғунча оғизлик санами нўш лаб,
Сўздин агар айласа хомуш лаб.

21. Лаъли майи ақлни маст айласа,
Маст неким, бодапараст айласа,

22. Сурат ила бўлса маҳи осмон,
Сурати девор ҳамон, ул ҳамон.

23. Гар чиройи рашки камар бўлмаса,
Лаъли лаби тунги шакар бўлмаса,

24. Айламаса ғамзани новакфиган,
Қилмаса кирпич сафини сафшикан.

25. Бўлмаса горатгару танноз ҳам,
Чин била хусн ўлса анга ноз ҳам.

26. Дек такаллум чоғи айлаб итоб,
Талх ҳадис ўлсаву ширин жавоб,

27. Фитна қилиб, ваъдау пайғом ила,
Ақлни маст айласа, дашном ила.
28. Кўртгузубон лоба малоҳат уза,
Лобаси туз сепса жароҳат уза,
29. Ким экин ул шуълаға ёқилғучи,
Ё бу жароҳатқа даво қилғучи.
30. Гар бўлубон хусн ила обид фириб,
Бўлса малоҳат била хуснига зеб.
31. Айтса бу хусну малоҳат била
Нуктани ойини фасоҳат била.
32. Солғуси жинси бани одамға ўт,
Не бани одам, бари оламға ўт.
33. Хар дам этиб элни ҳалок, ўртагай,
Балки, башар хайлини пок ўртагай.
34. Базмда хар мутриби дostonсаро,
Чекса тараннум била дилкаш наво.
35. Нақшда хар неча талоло деса,
Ё амал ичра танадирно деса.
36. Борчасидин хаз этар аҳли укул,
Гар ҳуд узок чекса, бўлурлар малул.
37. Ё бу наво зимнида асраб маҳал,
Чекса Навоий сўзидин бир ғазал,
38. Ким анга алфоз ўлуб оташфишон,
Берса улус кўнглига мунглин нишон.
39. Базмда ул лаҳза алолони кўр,
Кўйи харобот аро ғавғони кўр.
40. Кўрки, нечукдур ёқа чок айламак,
Ўзни фиғон бирла ҳалок айламак.
41. Донаи дур сўзини афсона бил,
Сўзни жаҳон баҳрида дурдона бил.
42. Мунчаки шарҳ этти қалам сўзга ҳол,
Насридадур, назмида бор ўзга ҳол.
43. Сўз аро ёлғон киби йўк нописанд,
Айлар анинг назминни доно писанд.
44. Ўрнида тишлар дури манзум эрур,
Чун сочиғур, киймати маълум эрур.
45. Варду шажар шохид эрур боғ аро,
Лек ўтун силкидадур тоғ аро.
46. Мунда паршонлиғи ноҳуш қилиб,
Анда мураттаблиғи дилкаш қилиб.

47. Навъи башар бошиға Робби Фафур,
Кўйди тафовут била тожи зухур.
48. Шохки, гулшанни бисот айлагай,
Базм тузуб, азми нишот айлагай,
49. Ҳар киши ўз пояси бирла мақом
Тутса эрур анжуман ичра низом.
50. Эмдики май зойил этиб хушни,
Шах ёниға тортти човушни,
51. Кул бек ила тузди узун можаро,
Қайда ҳаловат ана ул базм аро?!
52. Арсада шатранжни улким тўқар,
Неча йиғоч порасидурким, ўқар.
53. Чунки биров ўлгурубон ҳар тараф,
Терса бисот ичра ани икки саф.
54. Ҳар ён ики саф ики мисраъ киби,
Тўрт саф ўлса, ики магтаъ киби.
55. Ҳар бири бир турфа муаммо бўлуб,
Отлар анинг зимнида пайдо бўлуб,
56. Фикри саҳих элга бисотида от,
Қилса паршонлиғ, ўлуб анда мот.
57. Дафтари назмида чу шерозадур,
Ўл варақи гулшан аро тозадур,
58. Ўзди чу шерозасини дафтари,
Ел учурур ҳар варакин бир сари.
59. Назм анга гулшанда очилмоғлиғи,
Наср каро ерга сочилмоғлиғи.
60. Бўлмаса эъжоз мақомида назм,
Бўлмас эди Тенгри каломида назм.
61. Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳарне дурур.
62. Назмки, маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маоний қошида хўб эмас.
63. Назмки, ҳам сурат эрур хуш анга,
Зимнида маъни доғи дилкаш анга.
64. Ё Раб, ани халқ дил афрўзи эт,
Ҳаста Навоийға доғи рўзи эт.

ЎН ТҮРТИНЧИ БОБ

(Насрий баён)

Сўз таърифидаки, инсон вужуди осмонининг жаҳонни ёритгудек юлдузидир; ва инсон маъданининг жавоҳири сероби; ва бахт юлдузларининг бир-бирига яқинлашуви яхши бир асар кўрсатгани ҳамда қимматбаҳо жавоҳирларнинг ёнма-ён туриши дилга ёққани сабабидан назмининг таркибини наср таркибидан устун кўриш

1. Сўз тавҳари шу қадар шарафлики, унга тавҳарларнинг садафи садаф бўла олмайди.
2. Чунки у тўрт садаф тавҳари сакланадиган бир қутти; етти фалак юлдузлари жойлашган бурж.
3. Кўнгили дунё боғчасининг қайси томонига назар солса, юзлаб тоза гулларни топди.
4. Йўқлик гулшани ичида пинҳон ғунчаларнинг ҳеч бири очилмаган эди.
5. Азал тоғидан бу насим эсди ва жаҳон боғида шунча гуллар очилди.
6. Шундай насим эдики, у гул сочарди, гулнинг барги ва настарин ундан нишон беради.
7. Бу икки апроқни илм соҳиби бир-бирига яқин кўйса, «коф» ва «нун» бўлади.
8. Дунёнинг занжирбандлари ҳам, озода бўлганлари ҳам – барчаси «коф» ва «нун»нинг фарзандларидир.

9. «Коф» ва «нун»нинг фарзандларидан ададсиз фарзандлар туғилди ва у ўз фарзандларига ҳам ота-она, ҳам бола бўлди.

10. Уни васф қилишга одамнинг сўзи нима ҳам бўларди! Бу борада ҳар қанча сўз айтилса ҳам, васфнинг ўзи ҳам сўздир.

11. Сўз – жон бўлди, рух унинг қолиши – тани; кимнинг танида жони бўлса, унинг талабгоридир.

12. Барча кўнгиллар қутисидagi жавҳар, оғиз хўккаларидagi тавҳар – Сўздир.

13. Агар тилни ханжар пўлат деб айтсак, унинг сопидаги инжулар – сўзлардир.

14. Тил бу чамандаги доланинг апроғидир, унинг юзидagi томчи – сўз дуруларидан.

15. Сўз билан ўликнинг танига пок рух қиради, тан ичидаги рух ҳам сўз сабабли ҳалок бўлади.

15. Фасих каломи ўлганни тирилтирган Малих ўзига «Жонбахш» лақабини олди.

17. Шохнинг сўзи адолатсизликка боис бўлади, бироқ ўртада жаллод тухматга қолади.

18. Сўз сабабли Халил ўтга қирди, Жаброил Сўз юкини кўтарувчи бўлди.

19. Тангри инсонни сирлар хазинаси қилиб, унга сўз ато қилди ва ҳайвондан имтиёзли айлади.

20. Ғунча оғизли санам сўз айтмай лаби хо-муш туракан...

21. ...майдек лалли ақлни маст, балки бода-параст қилсаю...

22. ... сурати осмондаги ой каби бўлса ҳам, унинг бу сурати девор билан бир хил.

23. Лекин чиройи камарнинг рашкани келтирмаса ҳам, лавл каби лаби туннинг шакари бўлмаса ҳам...

24. ...ғамза қилиб кўкларни нишонга олмаса ҳам, киприклар сафини бузмаса ҳам...

25. ...жонни ғорат этиб, танноз қилувчи бўлмаса ҳам, хусн ва нози чин бўлса...

26. ...сўзларкан, ҳар хил айблар ўйлаб топса, сўзлари гоҳ аччиқ, гоҳ ширин бўлса...

27. ...ваъдалар билан фитна қилса, дашномлар бериб, ақлни маст айласа...

28. ...ёлворишлар узра малоҳатини кўрсатса ва унинг ёлвориши жароҳатларга туз сепса...

29. ...бу шўълага ёқилдиган ё бу жароҳатга даво қилдиган ким бор экан?

30. Агар хусни билан обидларга фириб берса, малоҳати хуснига зеб бағишласа...

31. ... шу хусну малоҳатига муносиб ҳолда ҳикматли сўзларни фасоҳат билан айтса...

32. ...Одам боласига, балки бутун оламга ўт солади!

33. Элни ҳар лаҳза ҳалок этиб куйдиради, балки Одам аҳлини беҳад куйдиради.

34. Базмда ҳар дoston айтувчи муттриб дилкаш наво чекиб, тараннум қилса...

35. Нақшда ҳар неча наво чекса, ё амал ичида ўз айтдиганини айтса...

36. Буларнинг барчасини ақл аҳллари хуш кўрмайдилар, балки бу наво узайиб кетса, малоланадилар.

37. Ё бу навонинг ичидан Навоий ғазалига жой берилса...

38. ... Навоийнинг ғазалики, лафзлари оташ сочувчи бўлиб, улуснинг кўнглига мунгдан нишон берса...

39. ...базмда ҳар лаҳза кўтарилаётган оҳ-воҳни кўр! Харобат кўчасидаги ғавғони кўр!...

40. Ёқани чок қилиб, ўзни ҳалок қилиш қандай бўлишини кўр!...

41. Сўзнинг дур каби бир донасини афсона бил! Сўзни жаҳон денгизи ичидаги дурдона бил!

42. Қалам сўзнинг холини бу қадар шарҳлади, сўзнинг наспи ва назмида ўзгача ҳол бор.

43. Сўзнинг ичида ёлғони каби назардан қолгани йўқ! Сўзнинг назминини донолар пинсанда қилдилар.

44. Тишлар ҳам ўз ўрнида турса, дур каби гўзал! Аммо сочилса, қиймати маълум.

45. Боғ ичида турган гул ва дарахтнинг кадри юксак, лекин тоғда улар ўтин қаторига қиради.

46. Бунда паршонлиги одамни ноҳуш қилди, унда тартиби – мураттаблиги дилни шодлантиради.

47. Робби Ғофур бўлган Зот инсонларни тоифаларга ажратиб, уларни зоҳиран тафавутли қилди.

48. Гулшан ичида базм тузиб, шодликка азм килган шоҳ...

49. ...унинг анжуманида ҳамма ўз даражасига қараб мақом эгалласа, низом бўлади.

50. Лекин май ақлни олиб, шоҳ ўз ёнига хизматкорни тортса...

51. ...кул бек билан талашиб, жанжаллашса, бу базмда ҳаловат бўладими?!

52. Бир майдонга кимдир шатранж доналарини тўкса, қандай қилиб мактансин – улар ёғоч парчалари, ҳолос!

53. Аммо биров ҳар тарафга ўтириб, бисотидаги бу доналарни икки саф қилиб терса...

54. ... ҳар ёндаги икки саф икки мисра қаби турса! Икки матлаъ сингари тўрт сафга айланса!

55. Ҳар бири бир ажиб муаммога айланади ва унинг ичида отлар пайдо бўлади.

56. Фикри соғлом одамнинг бисотида от бўлади, паршонлик қилган эса унда мот бўлади.

57. Назм дафтари ипак билан тикиб кўйилса, у гулшан ичидаги тоза гул вароғига айланади.

58. Аммо дафтарни ушлаб турган ипак ип узилса, ҳар варакни шамол учуриб кетади.

59. Бу ерда назм – гулшанда гулнинг очилиши, наср эса гулнинг қора ерга сочилишидир.

60. Назм ожиз қолдирувчи бир мақомда бўлмаса эди, Тангрининг каломида назм бўлмас эди.

61. Сурати қандай бўлмасин, назмининг асли, моҳияти – маънодир.

62. Ичида маъноси бўлмаган назм марғуб эмас, маъно аҳли уни яхши деб ҳисобламас.

63. Суратан чиройли ва моҳиятан маъноли бўлса, назм гўзалдир.

64. Ё Раб, ана шундай назмни халқнинг дилини ёндирувчи, дилига ёқимли қил ва ундан хаста Навоийга ҳам насиба ато эт!

Дуғат

Саъд – бахт

Қирон – яқинлашиш

Иқтирон – яқин туриш

Таржих – кучли, устун

Нуҳуфт – яширин; гўнча

Ношугуфт – очилмаган

Зуфунун – билимли; донишманд

Муқайяд – занжирланган

Зода – фарзанд

Волид – ота-она

Валад – фарзанд

Хукқа – кутгча

Суфт – пичоқнинг сопи

Бедод – адолатсизлик

Ҳомил – юк кўтарувчи

Лоба – ёлвориш

Достонсаро – достон айтувчи

Ҳазл – масҳара

Уқул – ақллар

Малул – малол

Зойил – зое, бекор

Човуш – чопар; хизматкор

Арса – майдон; кенглик; олам

Ўқмоқ – мактамоқ; танбех бермоқ

Шероза – китоб муқовалашда саҳифалар очилмасин учун ипак билан тикиш.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

(Шарҳ)

Алишер Навоийнинг ўз ижоди хусусидаги тамойилларидан хабар берувчи боблардан бири «Хайрат ул-аброр»нинг ўн бешинчи боби бидир. Унда сўзнинг маъноси нима эканлиги батафсил тушунтирилган. Хусусан, сўз айтувчиларнинг мақомлари, шеър ўғрилари ва шеърни ҳимоя қилиш билан боғлиқ мавзулар ҳам кўтарилган.

Алишер Навоий айтдики, сўз – тана, маъно – жондир. Маънодан холи сўз – жонсиз тана каби, маънони қандай топишни инсон зоти билмайди, маънони топган кишини ҳам топиш имконсиз.

Бобда дастлабки масала шуки, маъно излаган инсон сўз денгизига ғаввос каби шўнғиши керак.

Алишер Навоий кўллаган истиораларнинг аксари Қуръонга таянади. Шоир сўзни денгизга қиёслаши ҳам ана шулар сирасидандир. Қахф сурасининг 109-ояти куйидагича:

قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مَدَادًا لَكُمَّاتٍ رَبِّي لَنَفَذَ كَلِمَتُهُ
رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِشَلَّةٍ مَدَدًا (۱۰۹)

Маъно таржимаси:

«Айгинг: «Бордию, денгиз (суви) Роббимнинг сўзлари (илму ҳикматларини битиш учун) сиёҳ бўлса ва яна шунча сиёҳ келтирсак ҳам, Роббимнинг сўзлари битишидан илгари у денгизлар тугаб битар!»

Муфассирлар Аллоҳнинг қалималари – сўзларидан мурод Аллоҳнинг илму ҳикмати эканлигини айтдилар. Оят сиёҳига кўра, Аллоҳнинг сўзларини ёзиш учун мавжуд бўлган барча денгизларни икки баробар кўпайтириб, сиёҳга айлантирсак, бу сиёҳ тугайди, бироқ Аллоҳнинг сўзлари тугамайди. Зотан, Аллоҳнинг илму ҳикматида чегара ва ҳад йўқ. Ўқийганимиз ўн бешинчи боёб мазкур оят мазмунига далолат қилади.

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ оят мазмунига суянган ҳолда сўзни баҳрга – денгизга қийслайди. Сўз баҳрига ғаввос бўлиб шўнғиганга маъно дурлари берилади. У дурда файз ҳарами – Аллоҳнинг ҳикматидан бир нур акс этади, бу нур эса маъно машъалидандир.

Навбатда кўтарилаётган муаммо бевосита ушбу мазмунга алоқадор, яъни сўз май бўлса, уни ичадиган инсон маъно дурининг садафини ўзига жом қилиши керак. Одатда, дурлар денгиз қабридаги садаф ичида бўлади. Садаф – дурнинг онаси, балки онанинг қорни. Сўз майини ичган инсон маъно дурининг садафини қадаҳ ўларок тутсин. Ўрни унинг сўзлари маънодан иборат бўлсин.

Тасаввур қилиш мумкинки, бир инсоннинг кўлида қадаҳ, у сўз майини шу қадаҳ билан ичмоқда. Сўз эса бир ажиб май! У жон қаби, нафас қаби ажиб. Бу май кўнгли кунжи – кўнгли ичида уни ёритувчи чироқдир.

Сўз майи денгиз қаби бутун жаҳонни тўлдирган. Аммо у денгизни ҳеч ким кўрмайди, уни латофат – гўзаллик беркигиб турибди. Юқорида келтирганимиз оятга кўра, Аллоҳнинг сўзлари – унинг илму ҳикмати бўлса, бутун олам Аллоҳнинг илму ҳикмати ила тўлиб тошган.

Аллоҳнинг ҳар бир яратигида бир латифлик – латофат, дақиқлик бор. Биз бу яратикларни, гўзалликни кўрамиз, лекин уларнинг замиридаги Сўзни, Аллоҳнинг ҳикматини, илминини кўра олмаймиз. Ҳолбуки, Аллоҳнинг сўзлари қоинотни денгиз қаби қошлаб олган. Қоинотнинг ўзи катта хумга ўхшайди. Бу хумни сўз майи тўлдирган. Хумнинг оғзини куёш бир пишпик ғишт қаби ёпиб турибди. Унинг ичидаги май – Сўздан бир қатра ичган инсон ичига жўшиш қиради. Аллоҳнинг ҳикмати – Унинг сўзидан бир қатра баҳра олган инсон тамоман бошқа бир дунёга айланади. Энди у ҳақиқат оламинини идрок қилади. Кўзларни тўсиб турган парданинг ортини кўради. Ҳар бир нуқтани ҳақиқати билан англайди.

Бу сўзнинг моҳияти, унинг нима эканлиги ҳақидаги масала бўлиб, шу ўринда Алишер Навоий ўзининг сўздан баҳраманд бўлганли-

гини маълум қилади. У сўз майи напъасидан ўзини йўқотади. Маст бўлди. Унга ҳақиқат оламидан бир насиба етди. Оламнинг ўткинчи эканлигини ҳис қилди. Аллоҳнинг қошида банда ўзини қандай йўл билан йўқликка етаклаши зарурлигини кашф қилди.

Фано дайрининг аҳли – Аллоҳнинг ишқу муҳаббатига ўз нафсларини, ҳавасларини енгитган инсонлар билан ҳамфикр, ҳаммаслак бўлди.

Аллоҳнинг сўзини кашф қилган инсон тўлиб-тошади, ўзини қурушаб турган кишанларга тоқат қила олмай қолади, у тўё бир олов ичида ёнади; маъно чироғидан нур етиб, Алишер Навоийнинг ҳам онгида, қалбида бир ҳарорат юзага чиқди. Унга ҳидоят жомидан насиба берилди, у сукутни, ўзига берилган сирларни пинҳон тутишни одат қилди. Лекин баъзи вақтларда у ўз ихтиёрини йўқотади, сўз ва унинг маъноси мастлик уйғотади. Шоир ўзига сиғмай, оламни кезади. Кўёш каби ҳароба ва обод маскан излайди.

Тўққиз фалакдан бир ҳамроҳ тилайдики, у билан бирга сўз майини ичса! Бир базм қилса, олдида сўз майи тубсиз дарёдек хайкиради, у эса баланд тахт узра ўтириб, қўлига кемадек улкан кизил қадахни ушлаб, тулрангли шаробни бетиним сипқорса! Турк оҳанги билан сўзларни бир-бирига боғласа ва юксак сас билан айтса! Ёнидаги ҳамроҳнинг у каби баланд

пардага овози етмаса ҳам, қўлига аёлғу – най каби пуфлаб чалинадиган созни олиб, дамсозлик қилса! Ҳамроҳнинг журъати Алишер Навоий каби май ичига етмаса-да, бир хўпламга қуввати етса!

У шундай базмни ору қилар эди.

Албатта, бу базмдан мурод – Аллоҳнинг сўзларини ҳис этиб, тушуна оладиган инсонлар билан дийдор, улар билан ҳамсуҳбат бўлмак, дардлашмок, диллашмокдир. Алишер Навоий «тубсиз дарё», «тахт», «кемадек улкан қадах» истилоҳлари билан ҳикмат макомини назар тутади. У Аллоҳнинг илму ҳикматини англаб етишда ана шундай улғу макомни ору қилади. Лекин унинг бу истаги ижобат бўлмайди, яъни Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ ўзи етиб келган нуктада муносиб суҳбатдош топмайди. Шунинг учун «Илғари бу ерда сўз майини ичган бирор инсон бўлмаганми? Ё мен келмасимдан аввал кетганми экан?», деб ажабланади.

Бу тасвирларнинг елкасидаги тағмаъно шуки, Алишер Навоий туркий сўз майдонида ўзи билан баробар турадиган иккинчи шахс бўлмаганини идрок этган.

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ давом этиб айтдики, ўзига мос бир суҳбатдош топа олмай юрар экан, бу макомда ҳеч бир киёфага эга бўлмаган бир гуруҳ унинг қаршисидан чиқади. Уларда на таъб бор, на дид;

бирок оғизлари сўздан ва ўхшовсиз оҳангдан бўшмайди. Ёзганларида на вазн, на маъно бор! Холбуки, маънодан даъво қилдиларки, улардан аҳли маъно азийт чекиб, халос бўла олмай безордирлар.

Алишер Навоийга назм боғи насиб эттач, унга бир чин санами йўликади. Чин санами – маъно эди. Шоир маънони чин санами тамсили билан тасвирламоқда. У сўз билан санамни безайди, зийнатлайди: сунбул сочиға туллар такади, наргисдек кўзларига сурма тортади, ўзининг кон ёши билан унинг яноғини ол қилади, кўзининг каросини холға айланттириб беради. Сўзлардан ранго-ранг либослар тикади, дуורי макнун қадалган кийимларни кийдириб, санамни жонга айланттириб кўяди.

Бу – Алишер Навоий ёзган шеърларнинг истиоравий кийёфасидир. Шоир ўз ижодини шундай бир кўринишда таништирмоқда. У ўз ғазал, рубойи ва бошқа битикларини шу қадар маҳорат билан тақдим этаркан, юкорида эслаб ўтилган жафогарлар пайдо бўладилар. Улар санамни талон-торож этадилар: либосларини йиртадилар, озорлайдилар, ўзини асир оладилар. Уни йиғлаудек холға солиб, жундан тўкилган қора ва дағал матони эгнига ёпиб, уни «шеър» деб атайдилар ва Алишер Навоийнинг хузурига келтирадилар. Аслида, бу жафогар қавм билადики, санамни шоир танийди, лекин Ҳақдан ҳаё қилмайдилар; қилган ишлари

учун шоирдан эҳсон ва таҳсин кутадилар. Ёзган шеърларини бу қадар беодоблик билан ўзлаштириш, ўзгартиришдан Алишер Навоийнинг жонига озор етади ва у ўз ижодини «қуриқлашга», «ҳимоялашга» қарор қилади.

Баланд қоя устига тошдан қалъа қуради: қалъа деворларининг остидаги хандакни лаҳм қавлаб бўлмайдиған ва қараганнинг хуши бошидан учадиган даражада чуқурлайди; минораларини бирор арқон етмайдиған қилиб юксалтиради; ўз паризодини бу қалъага жойлаштириб, деворлар тепасига тош ва ўклар кўядики, бирор беадаб яқинласа, ўк ва тош унга, албатта, азийт етказди! Тошлар – нафсни қийнайдиған такво, ўклар саҳарда қилинган дуолар эди.

Айни шу нуктада янада ойдинлашадики, Алишер Навоий бунёд этган бу қалъа бир мажоз бўлиб, у ўз ижодини, ўз шеърларининг мураккаб услубини назарда тутмоқда. Шоир битикларини фақат ўзига хос бўлган йўлда қозғатди туширадими, унга тақлид қилиш ёки ўзгартириш имкони қолмайди. Сабаби, унинг сўзларидан бир сўз алмашса, албатта, маъно бўзилади, мантисизлик юзата келади – бу масаланинг биринчи томони; иккинчи жиҳати шуки, Алишер Навоий ижодга Аллоҳнинг инъоми, илоҳий ҳақиқатларни баён қилиш воситаси ўлароқ қараган. У Аллоҳ насиб этмаса, бирор сатр бита олмаслигини, ёзганлари

қалбларга етиб бормаслигини чуқур идрок этган, шунинг учун бу йўлда тақвони маҳкам ушлаб, айтажак сўзларининг мақоми баланд бўлишини сўраб Аллоҳга дуо қилган.

«Тоши анинг тақвийи жонкоҳдин // Ўқлари ҳам охи саҳаргоҳдин» байти шу ҳақиқатнинг аини ўзидир. Яъни қурилган қалъанинг тоши – нафсни қийнайдитган тақводан, ўқлари эса саҳар чоғи чекилган оҳлардандир. Бунинг замирида ўз асарларини тақво ва дуо устида ёзганлиги ва уни ҳимоялашни Аллоҳга ҳавола қилгани ҳақида маъно бор.

Бу тасвирлар адибнинг ўзига бўлган чуқур ишончини ифодалайди, лекин бу ифода бевосита муаллифнинг ўзига тегишли бўлиши мумтоз адабиётда «фаҳрия» деб аталса-да, Алишер Навоий бу фаҳрияси учун Аллоҳдан афв тилайди. У ўз сўзларини девоналарнинг оғзидан чиқадиган бир афсона деб ҳисоблайди. Бу ифодаларини мастликда қилган шовкиним, жунун занжиридаги айтган гапларим, деб тан олади. Йўқса, бу лофларни акли соғлом инсон айтиши мумкинми, деб савол беради. Шеър ўғриларини мактаб, уларнинг сўзлари рангин, битиклари ширин, дейди. Уларнинг устидан қилган маломатларидан афсус чекиб, бу сўзларни айтар экан, ҳуши ўзида эмаслигини таъкидлайди.

Китобхонда ўринли савол туғиладики, нима учун Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ икки

хил тапиряпти: ўзининг сўз майдан мастлигини, туркий сўз майдонида ўзига мос бирортенг йўқлигини айтди, шеър ўғриларини айблади ва бу айбловидан воз кечиб, узр сўрамоқда? Бунинг қуйдаги сабаблари бор:

1) инсоннинг ўз мақомини англаши – бу унинг киbridан эмас, балки вазиятта тўғри назар сола билиш қобилияти ҳамдир, чунки ўз даражасини билмаган одам тартибни, мувозанатни сақлай олмайди, шунинг учун шоир сўз ва маъно борасида ўзининг қуч ва имкониятини билишини билдирди;

2) сўзнинг қадри нақадар юксак бўлмасин, уни қадрсизлантирувчилар кўп; ҳамма ҳам сўзни ўз қиймати билан истифода қила олмайди, хусусан, шеър ўғрилари;

3) инсон айтажак ҳар сўзи учун масъул, инсон ўз сўзини тақво ва дуо билан ҳимоялаши керак;

4) Алишер Навоий бу таъкидлари сабаб кибр ва ўзига баҳо бериш офати қалбига орадаб қилишидан қўқиб, дарҳол истиффор айтади, шунинг учун айблаган одамларини ўзидан афзал деб эълон қилади.

Бобнинг сўнггида гадолар олдига ўзини гадо билган одамга Аллоҳ шох қурбини бериши айтилади. Матнга суянсақ, Алишер Навоий шеър ўғриларини гадо деб ҳисоблаётгани; бу масаланинг бир томони; иккинчи томони шунки, гадолар дунёга мухаббат қўймаган,

дунё билан машғул бўлмаган инсонлардир: уларнинг дуоси Ҳақнинг ҳузуриди ижобат, демак, уларга эхтиром кўрсатган одамни Аллоҳ хуш кўради ва шохларга яқинлаштириб қўяди. Шох кўрибидан мурод – фақирлик ва гадоликдан унга хабар бериб, ҳақиқатларни аниқлаштириб туришдир.

Алишер Навоий ўн олтинчи бобда Султон Ҳусайн ҳақида сўзлайди, уни мадҳ қилади, бу байт, ўз ўрнида, кейинги мавзу билан боғловчи кўприк вазифасини ҳам ўтапти.

ЎН ВЕШИНЧИ БОБ

(Матн)

Бир неча сўз ул маънидаким, сўздаги маъни жоне дурурким, сўз қолиби онсиз қолибс дурурким жонсиз ва ани топмок ишини киши билмас, балки ани топкон киши топилмас ва аҳли газоф нонинсофлиғига мунсиф бўлмок, балки ўз газофига инсоф бериб, аларнинг узрин қилмок

1. Ул киши сўз баҳрида ғаввос эрур
Ким, гуҳари маъни анга хос эрур.
2. Файз ҳаримида тажаллий анга
Ким, ёрубон машъали маъни анга.
3. Сўз майинни ул киши ошом этиб
Ким, дури маъни садафин жом этиб.
4. Рух сафолик не ажаб роҳдур,
Тийра кўнгул кунжиги мисбоҳдур.
5. Лаб-балаб ул май билда хуми сипехр,
Оғзидаги кирпич анга хишти меҳр.
6. Ғарқа анинг баҳрига аҳли жаҳон,
Кўздин этиб они латофат ниҳон.

7. Қатрасини ҳар киши нўш айлабон,
Нашъасидин хум киби жўш айлабон.

8. Нечаки файзи била олам тўлғуб,
Қатрае, баҳридин анинг кам бўлғуб.

9. Менки, бу май нашъасидин маст мен,
Дайри фано аҳлиға ҳамдаст мен.

10. Андоқ эрур гарм димоғим менинг,
Ким ёкиб ул шуъла чароғим менинг.

11. Гарчи етиб жоми ҳидоят манта,
Сўзда сукут ўлди бағоят манта.

12. Леб бирор вақт бориб ихтиёр,
Май илигимдин чиқариб ихтиёр,

13. Арсаи оламға сабодек бориб,
Меҳрадек ободу бузук ахтариб.

14. Илгима тушмай бори офоқ аро,
Балки тўқуз чархи куҳан тоқ аро.

15. Ўйла ҳарифики, чу бозм айласам,
Ичғали бу бодани азм айласам,

16. Назм бийик маснадида ўлғутруб,
Олима назм аҳли туман минг туруб,

17. Базмда шоҳона ясаб созу барг,
Бошим уза эгри кўюб нимтарк.

18. Сўз майидин олима дарёйи жарф,
Илгима заврак киби жоми шитарф.

19. Ҳар нафас айлаб тўла ул жомни,
Сипкориб ул бодаи гулфомни.

20. Турк суруди била солиб кўлум,
Қилсам адо: «Ҳай тулутум, хай тулутум».

21. Ул қила олмас ҳамовозлик,
Қилса аёлғу била дамсозлик.

22. Бўлмаса бир жомим ичар журъати,
Бўлса бирор журъа чекар қуввати.

23. Базми муродимни сипеҳри баланд,
Қилмади бу тухфа била аржуманд.

24. Ўйқ эди эркинму, бурун ҳам киши,
Ким бу май ичмак эди эркин иши?!

25. Ё бўлғубон борчаси азм эттилар,
Базмға мен етмас экач, кеттилар?!

26. Манта бу бекаслик эмас эрди бас,
Ким чиқибон ҳар сари бир ҳеч кас.

27. Табъ кажу борча такалдумнамой,
Намгагару, борча тараннумсарой.
28. Англамайин сўзда туюк баҳрини,
Қайси туюк, балки кўшук баҳрини.
29. Лафзлари бемаза, таркиби суёт,
Носара маънийю, адо нодуруст.
30. Борчасига даъвийи маънийи хос,
Хосларим топпай алардин халос.
31. Равзаи назм ўлғали рангин манга,
Ҳарне йўлукти – санами чин манга.
32. Бор эди машшотай табъим иши,
Бермак алар хуснининг оройиши.
33. Шона уруб сунбули гисусига,
Сурма чекиб наргиси жодусига.
34. Қон ёш ила оразини ол этиб,
Юзида кўз мардумини хол этиб.
35. Лафз либосин тикибон ранг-ранг,
Киймак учун ул санами шўху-шанг.
36. Кийдурубон хуллай мавзун анга,
Зевар этиб юз дури макнун анга.
37. Қилсам этиб боштин-аёқ жон ани,
Ҳажлаи ноз ичра хиромон ани,
38. Чун анга бу хайли жафогар этиб,
Хуллаларин ғорату торож этиб.
39. Жисмида не хулла кўюб, не ҳарир,
Ўзини бедод ила айлаб асир.
40. Зоҳир этиб йиғлагудек хол анга,
Кийдурубон эски қаро шол анга.
41. Турфа букйим, шеър кўюб отини,
Еткурубон кўкка мубоҳотини.
42. Турфарок улким, тониримни биллиб,
Ҳақдин уялмай, манга зоҳир килиб.
43. Ваҳки, манга жилавагар айлар чоғи,
Истабон эҳсон доғи, таҳсин доғи.
44. Кўнглума кўп тиғи жафо урдилар,
Дема кўнгул, жонима еткурудилар.
45. Қолмади чун ўзга манга чорае,
Қалъа ясардек топпибон хорае.
46. Кулла чу ҳам олий эди, ҳам васиъ,
Устига кўйдум бу бинойи рафийъ.

47. Сувғача хоро била бунёд этиб,
Кўкка дегин пораи пўлод этиб,
48. Хандакини ваҳм анигддек қозиб,
Кимки боқиб қарига ақли озиб.
49. Не тубига нақб бўлуб судманд,
Не етибон кунгирасига каманд.
50. Марнини ул хайл паризод этиб,
Жонларин ул хавфдин озода этиб.
51. Тикмак учун жисму учурмоқка бош,
Анда қилиб таъбия кўп ўқу тош.
52. Тоши анинг тақвийи жонкоҳдин,
Ўқлари ҳам охи саҳартоҳдин.
53. Ногаҳ анга ёвуса бир беадаб,
Тош ила ўқдин анга етгай тааб.
54. Аллоҳ, Аллоҳ, бу не афсонадур,
Ким бу фасона деса, девонадур.
55. Арбада кўп бўлди, матар маст мен,
Ёки жунун қайдиға побаст мен.
56. Эрмас эсам маст, недур мунча лоф,
Маҳз жунун бўлмаса, мунча газоф.

57. Бу неча тандинки, шикоят дедим,
Англамайин ҳарза ҳикоят дедим.
58. Борчасининг нуқтаси рангин эрур.
Назмлари дилкашу ширин эрур.
59. Ўзда йўқ эрдим бу сўз айтгур замон,
Борча алар яхши эрур, мен ёмон.
60. Тебра Навоий-ю, наво демагил.
Ҳарне эмас бўлса равво, демагил,
61. Савтуни эрур боштин-аёқ ҳарза кўп,
Бошлариға эврүл, аёқларин ўп.
62. Борча гадо олида бўлгил гадо,
То санга шах қурбини бергай Худо.

ҲАМШИНАИ БОБ

(Насри баён)

Шундай маънода бир неча сўзҳои, сўзҳои маъно – жондир, сўз қилиши усиз жонсиз бир тан кабудир; ва уни қандай топиши инсон билмайдир; балки уни топиши топишмайди; ёлғончилар аҳлининг ноинсофлиги қошида инсофли бўлмоқ, балки ўз ёлғонига инсоф бериб, улардан ўз сўрамоқ

1. Маъно ғавҳари сўз денгизиди ғаввос бўлган инсонга тегишлидир.
2. Уни маъно машъали ёритгани учун унга файз ҳарамии тажаллий этади.
3. Маъно садафини жом қилган одам сўз майини ичади.
4. Маъно руҳ сафоллик бир майки, у қоронғу кўнгли бурҷагидати чироқдир.
5. Бу май билан осмон ҳуми лаб-балаб бўлиб тўлган ва қуёш ғишти унинг отадаги қирпичдир.
6. Унинг денгизига аҳли жаҳон фарқдир, уни латофат кўздан яширган.
7. Бу майнинг бир қатрасидан ичган киши шундай нашта қиладикки, ичи май тўла ҳум каби жушадир.
8. Унинг файзи билан олам тўлади, денгиздан эса бир қатра камади.

9. Мен бу майнинг наштаасидан маст бўлиб, фано дайри аҳлига ҳамдастман.

10. У чироғим мента шундай шуъла ёқдики, димоғим шу қадар қайноқ бўлди.

11. Мента хидоят жомии етган бўлса ҳам, сўзда сукут сақлаш одатим эди.

12. Лекин баъзи вақтлар ихтиёримни йўқотдим – май қўлимдан ихтиёримни олди.

13. Олам майдонида сабодек елиб, қуёш каби обод ва харобаларни ахтариб...

14. ... бутун офоқлар аро, балки бу эски тўққиз қават осмон токи аро қўлимга...

15. ... шундай бир дўст тушмадики, у билан базм қилсам, бу бодани ичиш учун азм этсам!

16. Назмининг буюк тахтида ўтириб, олдимда ўн минглаб назм аҳли туриб;

17. ... базмда шохона созу асбобларни ясаб, бошимга сойбонлар тутиб...

18. ... сўз майидан олдимда бепоён дарё, қўлимда кема каби қизил жом!...

19. ... ҳар нафас у жомии тўлдириб, бу қизил бодани сипқориб!...

20. ... Турк оҳанги билан қўлимни солиб, «Ҳай тулутим, ҳай тулутим!» – деб қуйласам...

21. ... ёнимда бўлганнинг овози овозимга етмаса ҳам, аёлгунни пуфлаб чалиб турса!...

22. ... мен ичган жомии ичишта журъати бўлма-са, ҳеч йўқса, бир қултум ичишга қувват топса!...

23. Лекин тақдир менинг муродим бўлган бу базмни насиб этмади, бу тухфа билан мени шодлантирмади.

24. Илгари бу майни ичган бирор одам бўлмаган эканми?!

25. Ё бўлсалар ҳам, келганлару, мен бу базмга етмасимдан аввал кетган эканмилар?

26. Бу бечоралик хали мендан ўтиб кетмаган эди – ҳар томондан бир неча каслар пайдо бўлди.

27. Уларнинг таъби тескари, лекин ҳаммаси сўзлашни яхши кўради; нағма қилиб, тараппум қилишга одатланган.

28. Лекин сўзда туюқ баҳрини ҳам, кўшиқ баҳрини ҳам англамайдилар!

29. Лафзлари бемаза, таркиби суст; маъноси ҳам тўғри эмас, услуби нодуруст.

30. Уларнинг ҳаммаси хос маънога даъво қиладилар, хосларим эса улардан халос бўла олмайдилар.

31. Менга назм боғи рангин бўлиб кўрингач, бир чин санамни йўлиқди.

32. Уни зийнатлаш, хуснига оро бериш таъбимнинг иши эди.

33. Унинг сунбул сочларига гуллар тақдим, нартисдек жоду кўзларига сурмалар кўйдим.

34. Қонли ёшларим билан унинг юзини ол қилдим, кўзимнинг қорасини унинг юзига хол этдим.

35. У қувнок санам кийсин учун сўзлар либосини ранг-баранг тикдим.

36. Унга ярашган ипак либосларни кийдирдим, бу либосни эса юзлаб бебаҳо дурлар билан безадим.

37. Уни бошдан-оёк жон қилиб, ноз чодраси ичида хиром қилдирсам...

38. ... бу жафогарлар тўдаси келиб, унинг либосларини тортиб, йиртдилар...

39. ... унинг жисмида на либос, на ҳарирни қолдириб, бедодлик ила ўзини асир қилдилар.

40. Кўрса йиғлагудек холга солиб, эгнига қора ва эски бир шол (жундан тўқилган дағал) матони кийдирдилар.

41. Қизиги шунки, унга шеър деб от кўйиб, қилган ишларидан кўкка етгудек фахрланиб;

42. ... ундан ажабланилиси, танишимни билатгуриб, Ҳақдан уялмай, уни менга тақдим этдилар.

43. Воҳки, уни кўрсатарканлар, бу ишлари учун эхсон ва тахсин истадилар.

44. Бу ишлари билан кўнглимга кўп жафотиғини урдилар, кўнгил эмас, жонимга бу озорни етказдилар.

45. Менда харсанглар билан қалъа ясашдан ўзга чора қолмади.

46. Чўкки олий ва кенг бўлиб, унинг тепасига бағланд бино қурдим.

47. Сувғача тош билан бунёд қилдим, кўкка етгудек қилиб, пўлат парчаларидан деворларини ясадим.

48. Хандақини шундай кўркинчли қаздимки, унга боққан инсон ақлдан озади.

49. Унинг тубидан лаҳм қавлашнинг на бирор фойдаси бор! Унинг чўккисига на бирор ирқон етади!

50. Шу тарика маънони паризод тоифасидан килиб, жонларини хавфлардан озод айладим.

51. Жисмини «тикиш» ва бошни учуриш учун деворга кўпдан-кўп ўк ва тошлар жойлаштирдим.

52. Унинг тошлари жонни кийнайдиган такводан, ўқлари эса саҳар чоғлари чекилган оҳдандир.

53. Ногоҳ бирор беадаб яқинласа, бу тош ва ўқдан унта озор етади.

54. Аллоҳ, Аллоҳ! Бу қандай афсона бўлди! Ким бундай афсона айтса, девонадир.

55. Маст бўлсам керакки, кўп шовкин қилдим ёки жунун занжирига бойланганман...

56. Агар маст бўлмасам, бунча лоф қаердан? Агар бу жунун бўлмаса, ёлгон қаердан?

57. Бир неча одамлардан шикот қилдим, уларни англамай, беҳуда ҳикоятлар келтирдим.

58. Уларнинг барча сўзлари рангин, шеърлари дилкаш ва ширин.

59. Бу сўзларни айтишда ўзимда эмас эдим. Аслида, уларнинг ҳаммаси яхши, мен ёмонман.

60. Навоий, тебран! Лекин наво қилма! Раво бўлмаган сўзни гапирма!

61. Савтинг бошдан-оёқ беҳудалик! Уларнинг бошларига бор ва оёқларини ўт!

62. Гадоларнинг олдига гадо бўлсанг, Аллоҳ сенга шох қурбини беради.

Лугат

Газоф – ёлгон

Мунсиф – инсофли бўлмок

Рух – жон, нафас

Роҳ – 1) май; 2) йўл

Кунж – буручак

Мисбоҳ – чирок

Кирпич – пишган ғишт

Ҳишт – ғишт

Ҳамдаст – ҳамдам, йўлдаш

Ғарм – иссиқ, қайноқ

Кухан – эски, қадимги

Ҳариф – рақиб; дўст

Барг – асбоб; жиҳоз

Нимтарк – бошта кўйилдиган соябон

Жарф – чуқур, бепоён

Заврақ – кема

Шигарф – қизил бўёқ, қизил ранг

Тулфом – тул ранг

Аёлгу – пуфлаб чалинадиган мусиқа асбоби

Дамсозлик – пуфлаш

Каж – қайсар

Такаллумнамой – сўзловчи

Тараннумсарой – нағма қилувчи

Машшота – безак, зийнат

Ғису – соч

Шўху-шанг – жилвали, ўйинқароқ

Хулла – ипак кийим

Мавзун – мутаносиб; ихчам, ўлчанган

Зевар – безак, зийнат

Макнун – яширинган

Ҳажла – ҷодир

Шол – жундан тўкилган кийим

Мубоҳот – фахрланиш, ифтихор

Хора – тош

Кулла – ҷўкки

Васиъ – кенг

Рафӣъ – баланд

Пораи пўлод – пўлат парчаси

Нақб – лаҳм, ер ости йўли

Кунгира – қалъа девори устидаги панжара

Каманд – арқон

Таъбия – жойлаштириш; тартибга солиш

Жонкоҳ – жонни кийновчи

Ёвумоқ – яқинлашмоқ

Тааб – озор

Арбада – шовкин-сурон; мастона бақириш

Қайд – занжир

Побаст – боғланиш

Маҳз – ёлғиз; холис

Ҳарза – беҳуда

Курб – яқинлик

ҲОЛТИНЧИ БОБ

(Шарҳ)

Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳ – давлат одам эди. У Ислом дини шариати билан давлатни бошқарадиган теурийлар сулоласига хизмат қилган. Исломиӣ эътиқодга кўра, шаръий ҳукмдорга итоат этиш – фарз. Алишер Навоӣ шу ақидага кўра, ўз даври султонларининг бирортаси хусусида салбий фикр билдирмаган, беҳурматлик қилмаган; султон ўзида давлатни тасбит этгани учун унинг обрўси давлатнинг обрўси, кадр-қийматини белгилаб берган.

Алишер Навоӣнинг барча асарларида, албатта, Султон Ҳусайн «Ислом подшоҳи» сифатида эсланади. Унинг адолати, куч-қудрати мадҳ этилади. Бунинг бир қанча мантқий ва сиёсий асослари бор эди. Хусусан, салтанат бош вазир, муҳрдор, султонга энг яқин амир, энг улғ амир, дин ва шариат ишлари нозир бўлган Алишер Навоӣ давлатнинг химоячиси ўларок сулоланинг сиёсий мафкураси – исломий ақида ва қонунларнинг амалда устуворлиги, султоннинг хавфсизлиги, мавқеи, чет давлат ҳукмдорлари орасидаги сўзи, халқ ичидagi эътибори учун курашиши керак эди. Шоирнинг султонга аталган шеър-

ларини мазмунан баҳолашда бу биринчи муҳим жиҳатдир. Иккинчидан, Алишер Навоӣ ва Султон Ҳусайн орасида факат расмий ва сиёсий муносабатлар эмас, балки шахсий дўстлик, биродарлик ришталари ҳам мавҷуд эди. Уларнинг болалиқдан бирга улғайгани, Алишер Навоӣдаги донишмандлик, тақво, илм ва ҳикмат билан иш кўриш, сиёсий ирода, мустаҳкам садоқат, давлат манфатини ҳамиша устун билиш каби фазилатларга Султон Ҳусайн мутлақо комил ишона билан қаратган. Ҳақиқатда ҳар қандай ҳолда ҳам суяниш мумкинлигини билган. Шунинг учун Алишер Навоӣ салтанатда жуда катта сиёсий таъсирга эга бўлган. Бу алоҳида тадқиқот масаласи, биз айтиш чоғда шoirнинг Султон Ҳусайн ҳақидаги мактовларининг асослари хусусида таҳлил юритиб, бу шеърлар замирида дўстнинг дўстга бўлган муҳаббати ва садоқати ҳам акс этиб турганини таъкидламоқчимиз.

«Хайрат ул-аброҳ»дан ўқийдиганимиз – ўн олтинчи боб Султон Ҳусайн ҳақида бўлиб, бу қисм факат мадҳ эмас, балки Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳнинг салтанат ишлари, султонда бўлиши керак бўлган фазилатлар ҳақидаги қарашларини ҳам акс эттиргани билан аҳамиятли. Қолаверса, қасида услубидаги бу боб ўз йўналишидаги асарларнинг энг сараси, сўз санъати жиҳатдан юксак қийматли си эканига шубҳа йўқ.

Шарҳга киришар эканмиз, Алишер Навоӣ Султон Ҳусайнни қандай сифатлар билан улғайганига, қандай истиоралар, ташбих ва бошқа воситаларни қўллаганига диққат қаратамиз.

Сарлавҳада шоир Султон Ҳусайнни дин, дунё ва салтанатни азиз этгувчи – «**МУИЗИС Салтанати вад-дунё вад-дин**» деб таърифлайди. Бир қарашда оддий туюлган бу васф замирида бир қанча муҳим нуқталар бор.

Ал-Муиз – «азиз этгувчи» сифати Аллоҳнинг исм ва сифатларидан биридир. Аллоҳ кимни хоҳласа, азиз этади, макомини кўтарари ва хоҳлаган бандасига бу сифатдан насиба ато қилади. Одамлар ичидан бирини бошқаларидан ажратиб олиб, унга султонлик, ҳукмдорлик беради.

Йўлбошчи миллат учун жуда муҳим. Биргина шахсият – одамларни руҳлантириш қобилиятига эга бўлган инсон даврининг, даврининг файзи, баракасига сабаб бўлиши мумкин. Одамлар ўша шахсият атрофида тўпланади, илму ирфон ҳосил қилади, тўғри йўлни топади, қалблар таскинга эришади. Йўлбошчи орадан кўтарилганда қалблар қайғуради, халқ улкан йўқотишни ҳис қилади.

Алишер Навоӣ Султон Ҳусайнни дин, дунё ва давлатни азиз қилгувчи инсон сифатида таъиништириши подшоҳнинг чиндан ҳам беҳад муҳим ўрнига ишора қилади. Эътиборли жиҳатларидан бири, Султон Ҳусайн тайёр тахтга

эгаллик қилмади, у тахтни кураш ва уруш билан эгаллаган, ўз мардлиги, жасорати, жангчиликни амалда кўрсатган ҳукмдор эди. Бу омиллар унинг даврида салтанат тинчлигини, хотиржамлигини таъминлагани сир эмас.

Алишер Навоий султонни таърифлашда шеърятдаги муболага санъатининг қулув туридан фойдаланган. Бу ақлга ситмайдиган таъриф орқали бирор шахснинг сифатини ойдин ва равшан очиб беришда қўлланадиган услубдир.

Бобдаги биринчи масала султоннинг насл-насаби, шон-шухрати ва ҳашаматли давлати ҳақида бўлиб, Султон Ҳусайн учун олам – мулк, одамлар – сипоҳ экани айтилади. Етти қаватли осмон унинг учун қаср, етти аждоди хон, лекин у факирликни ўзига фахр билади. Турк ва мўғул хонлари ҳам унинг итоатида, султоннинг юзи куёшдек, байроғи хилпираб офтобга тегади. Баланд осмон унинг тахти учун бир зина, куёш унинг тожини безайди.

Иккинчи масала султоннинг қаҳру лутфи ва жанговар қобилияти таърифидир. Қаҳр – душманлар учун, лутф – халқ, раият учун махсус. Унинг белидаги камари учун куёш оддий бир ёқут, ханжари эса Ҳут бўржидagi юлдуздир. Ҳут – бағлиқдир, ханжар ва бағлиқ ўртасидаги шаклий ўхшашлик ва бўржнинг хосиятли, баракали эканлиги ҳақидаги тасаввурларга суянилган ҳолда у султон белидаги ханжарга қиёсланган.

Қавс – камон шаклидаги юлдуз бўржи султон қўлидаги ёй, фалак эса қалқони, қалқон куббасида эса Сомон йўли – Қаҳашон бир зийнат; тонгда кўринган юлдуз – шихоб юлдуз эмас, султоннинг найзасидир.

Шу тариқа подшоҳнинг ханжари, ёйи, қиличи, найзаси тасвирлангач, унинг лутфи, қарами макталади. Султоннинг қарами – дарё ва қон учун офат, чунки дарёдан чиқадиган дур, қондан олинадиган жавоҳирларни подшоҳ муҳтожларга ҳада қилиб юборади. Лекин ғазоби жаҳон мамлакатлари учун офат, шох жангта кирса, у олтинранг совутта шундай бурканадики, гўё кузнинг барглари сувга тушибди, деб ўйлайсан. Сабаби жанг чоғи унинг оққан тери ана шундай манзарани кўрсатади. Шох қилични шундай маҳкам тутадик, тиг унинг қўлидан ўсиб чиққандек таассурот уйғотади.

Чаркас – қилич ё пайконнинг тиғидир.

Шох қилич урақан, ҳар зарбда чаркасдан ўт сачрайди. Найзаси душманнинг бошига шундай санчиладик, уни бало яшини ургандек бўлади. Султон минган отнинг ранги чақмоқ тусига қиради, қадам босганда у яшиндек учайди. Шундай югурадик, оёқлари кўринмай қолади, гўё уни шамол етаклаб кетяпти, шунинг учун отнинг оти «Бодпо» – Елоёқдир.

Шоҳнинг совути, қуруллари, жанг маҳорати таърифидан сўнг шоир у минган отнинг тасвирини алоҳида муболагалар билан

Чизади: султоннинг тулпорининг югуриши олдида фалак оти ҳасадагга тушади. Чунки фалак хирмонда дон янчаётган аргумок, холос. Йўк, ундай эмас, десант, кара: фалак хирмон оти бўлмаса, нима учун доира ясаб айланади? Мента хирмонни ва донни кўрсат, десант, мана Сунбула юлдузига ва Сомон йўлига бок!

Сунбула бурама ҳолда ўсадиган ўсимлик бўлиб, кузда қорайиб кетади. Унинг кўриниши бошқни эслатади. Шунинг учун уни Алишер Навоӣ хирмонга, Сомон йўлини эса хирмон узра сочилган донга, фалакни эса бу донни майдалаётган отга ўхшатади. Султоннинг оти эса жанговар от, у дон янчамайди, балки сакрагандан фалаклар узра сакрайди, югурса, тоғ ва дашт унинг қаршисида фарқсиз.

Подшоҳ жанг майдонигаги ишни тутаттач, зафар шукронаси учун базм уюштиради.

Айни шу нуктадан бошлаб, шох базми саҳнасига кириб борамиз.

Алишер Навоӣ султонни жанг майдонига Рустамга қиёслайди. Рустам Форс тарихига кўра, қаёнийлар сулоласига мансуб жаҳон паҳлавони, унинг ҳаёти қаҳрамонликлар билан тўла. Шохнинг тахтда савлат тўкиб ўтириши эса афсонага айланган подшоҳ Жамшидга муқояса этилади.

Султон жангни якунлаб, совутини, бўрка, хафтон каби жанг либосларини ечиб, хулла ва каттон сингари базм кийимларини кияди.

Базмда созандалар соз чалади, хонандалар куйлайди, сокийлар қадах тутади; лекин ҳеч ким султон изн бермаса, бир оғиз гапирмайди. Ҳатто, шохлар одоб билан кўзларини ерта тикиб, беклар сукут сақлайди. Бу базмга кийнотдан Зухра тушиб келиб, соз чалади, Сухайл юлдузи эса шохни мактайди.

Базмда шох ўз саховатини кўрсатади: куз олтин барглари сочандек олтин сочади, баҳор булутти дур тўккандек дур тўкади.

Бобнинг сўнггида шоир шох ҳақида дуо қилади, Аллоҳдан унинг салтанатини то қиёматгача қолдиришини сўрайди; шохнинг тожига абадийлик зийнат бериб, бако денгизининг гавҳари қадалиб туришини хоҳларкан, бу билан султоннинг охирагга ҳам Аллоҳнинг марҳаматига ноил бўлишидан умид қилади.

Ўқиб, мухтасар танишганимиз ушбу боёб Ҳусайн Бойқаронинг шон-шавкатининг мактовидангина иборат эмас, балки Алишер Навоӣ кимил деб ҳисоблаган султоннинг сие-сати, фазилатлари қандай бўлиши ҳақида ҳам муайян ахборот беради.

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

(Матн)

Салотин хайлининг сарафрои ва хаво-
кин мулкининг ганж пардози муизис сал-
танати вад-дунё вад-дин Абулғози Султон
Хусайн Баҳодир-хон халладалоҳу мулкаҳу
ва султонаҳу ва авзаҳа алал-оламина бирра-
ҳу ва эҳсонаҳу мадҳиким, гўё тил била мад-
ҳин демак маҳолдур, батахсиским, қалам

ТИЛИ МАДҲИДА ЛОЛ ДУРУР

1. Қайси шах, ул хисрави олампаноҳ,
Оламу одам анга мулку сипоҳ.
2. Қасри ети гунбази гардон келиб,
Етти атосига дегин хон келиб.
3. Хон келибон ҳам ото, ҳам от анга,
Факр оти бирла мубоҳот анга.
4. Турку мўғул куллари хонлар анинг,
Мулк диҳи, мулкситонлар анинг
5. Куллуғи хонларға келиб фарзи айн,
Хонлару шахлар шаҳи Султон Хусайн.
6. Шоҳ Абул Ғозийи хуршид роӣ,
Роятининг маҳчаси хуршид соӣ.

7. Чархи барин тахти учун поёе,
Шамсаи хур тожиға пиroyе.
8. Абри кафи баҳри жавохир нисор,
Тиғи бу дарё суйиға жўйбор.
9. Меҳр камарбандида ёкут ўлуб,
Ёнидағи ханжар анга Хут ўлуб.
10. Некур, агар Хут эмас ханжари,
Қабзада гавҳардин анга Муштарий.
11. Қавс анга бир ёки, чу тортиб кўчун,
Ости фалак токиға маншур учун.
12. Турки фалак чун анга гоҳи етиб,
Тебрата олмай нечаким, зўр этиб.
13. Чархи мудаввар анга қолкон келиб,
Қуббаси хуршеди дурахшон келиб.
14. Бўлди бу қолкон юзида Каҳкашон,
Қини мурассаъ қиличидин нишон.
15. Найзасидур чархда, эрмас шихоб,
Қавс киби ёпқон анга сийми ноб.
16. Лавлийи таҳ нуқра қилурға шафак,
Рангино афшонға куёш зарварақ.

17. Қаҳри ўти чикти муҳолиф гудоз,
Дутфи ели эсти раият навоз.
18. Борикаи ханжари офок сўз,
Шайай соғари гети фуруз.
19. Илги саховатдин ўлуб зарфишон,
Дутфи талаттуф била гавҳарфишон.
20. Кўнгли билик гавҳаридин ганжхез,
Илги саховат кафидин ганжрез.
21. Ҳам карами баҳр ила кон офати,
Ҳам ғазаби мулки жаҳон офати.
22. Леҳ қачон қаҳри ўти чекса бош,
Афви саҳоби етибон катрапош.
23. Разм кўни бўлса темур ичра ғарқ,
Жавшани зарқор кадам то ба фарқ.
24. Рост хазон барглари сув аро,
Ёки адув чехраси кўзгу аро.
25. Тиғи темур панжа аро чун тутуб,
Тиғи ҳамоно бу темурдин бутуб.
26. Шўблайи тиғин демагил, чаркаси
Чекти забона ҳамул ўт шўбласи.
27. Чун тушубон найза адув фарқиға,
Ўхшабон ул лаҳза бало барқиға.
28. Тушгач анинг абри кафидин бу барқ,
Тўда кулу тоғ аро йўқ ҳеч фарқ.
29. Ашхаби ранг ичра бўлуб барқфом,
Ранги неким, пўда ҳам барқ том.
30. Музмар аёғи, илгида сабо,
Оти бу маънидин ўлуб бодпо.
31. Ҳар сориким, пўя қилиб тезу тунд,
Тавсани афлок ўлуб оллида кунд.
32. Жанбида гардун кўрубон тавсанин,
Уйқи, юруб янчар анинг хирманин.
33. Хирман уйи бўлмаса невчун мудом,
Дойир этар сайру туз этмас хиром.
34. Истасанг ул хирману уйдин нишон,
Бас, бу нишон Сунбулау Каҳкашон.
35. Секримак ичраки, анинг йўқ ҳади,
Гунбади гардун киби хар гунбади.
36. Йўрғаламоқ вақти чу солиб аёғ
Кабки дари оллида андоқки зоғ.

37. Дёк бориш вақти югурган замон,
Тоғ ҳамон оллида хомун ҳамон.
38. Сайр чоғи тушса кўзи ҳар сори,
Солиб аёқ минг йиғоч андин нори.
39. Иш кунни бу рахш уза жавлон уруб,
Юз туман аъдо черигин синдуроб.
40. Разм иши чун қолмаса майдон сори,
Ишрат учун кўйса юз айвон сори.
41. Тушсау Рустам киби қилса хиром,
Тахт уза Жамшеддек этса маком,
42. Ҳам бошидин кўйса олиб тожи зар,
Ҳам белидин ешса мурассаъ камар,
43. Чикса уруш бўқтару хафтонидин,
Кийса тараб хуллау каттонидин,
44. Боғи Ирам саҳнида базм айласа,
Бодаи ноб ичғали азм айласа,
45. Қилса навозандалар оҳанги руд,
Аҳли ғино тортса дилкаш суруд,
46. Сокийи гулчехра тутар бирла кўш
Айласа базм аҳлиға торожи хуш,
47. Шаҳлар адабдин тикибон ерга кўз,
Сўрамаса, белларга не имкони сўз,
48. Анжумани гулшани гардун бўлуб,
Анда куёш соғари майдин тўлуб,
49. Зухра сурудини матоъ айлабон,
Бадр бу мажлисда самоъ айлабон,
50. Балки Аторид киби ҳардам Сухайл,
Зоҳир этиб мадҳ адосиға майл.
51. Базми бўлуб тулшани аҳзар киби,
Кўрси газак ҳар сари ахтар киби,
52. Маснади узра ўзи Жамшеддек,
Йўқки, сипехр авжида хуршеддек,
53. Эл кўзини партави равшан қилиб,
Бал, каро туфроғни гулшан қилиб,
54. Жуд илиғи аҳли ғино бошиға,
Қайси ғино, шоҳу гадо бошиға,
55. Боди хазондек дирами зар сочиб,
Абри баҳорий киби гавҳар сочиб,
56. Токи хазон ели зарафшон эрур,
Абри баҳорий гуҳар афшон эрур,

57. Ул биридек элга зарафшонлиг эт,
Бу бири янглиг гуҳар афшонлиг эт.

58. Баҳри фалақдин санга гавҳар хирож
Гавҳари зотинг бори оламга тож.

59. Тожингга тарсиъ абад зевари,
Авжи уза баҳри бақо гавҳари.

ЎН ОЛТИНЧИ ВОБ

(Насриъ баён)

Султонлар жамоасининг улуғи ва ҳоконлар мулки хазинасининг зийнати, дин, дунё ва салтанатни азиз этгувчи Абул Ҳазиз Сайид Баҳодирхон, Аллоҳ унинг мулкини ва салтанатини абадий қилсин ва яхшилигини ва эҳсонини оламларга кўрсатсин, мадҳидаки, сўзамол тил билан унинг мадҳини қилиш маҳол, ҳусусан, қаламнинг тили ҳам унинг мақтовида лолдир

1. Бу қайси шох? У оламни кўриқлаб турган ҳукмдор! Олам унинг мулки, одамлар унинг сипоҳи – лашкаридир.
2. Қасри етти қават осмоннинг гўмбази, зотан, унинг етти отаси хон бўлиб ўтган.
3. Унинг отаси ҳам, оти ҳам хон, лекин фақирликни ўзига фахр билди.
4. Турк, мўғул хонлари унинг қули, мулк бериш ва мулк унга берилган.
5. Унга қулилик қилиш хонлар учун фарзи айн бўлди, унинг исми хонлар ва шохларнинг шоҳи Султон Ҳусайндир.
6. У шох Абул Ҳазиздир, нигоҳлари қуёш каби! Байроғи офтобга тегиб хилпирайдди.
7. Баланд чарх унинг тахти учун бир зина, қуёш нақши унинг тожига зийнат.

8. Кафтининг булутти жавоҳир денгизларини ҳада қилади, тиғи бу дарё суви учун сув бахш этувчидир.

9. Куёш унинг камарбандида ёкут, Ҳут эса унинг белига осган ханжаридир.

10. Мабодо, Ҳут унинг ханжари бўлмаса, не қилибди? Чангал солса, Муштарий унинг қўлидаги гавҳардир.

11. Фалак тоғининг остига ёйиш учун кўчини тортиб юрадиган Қавс унинг учун бир ёйдир.

12. Фалак кўшини унга гоҳо етиб олади, лекин ҳар қанча зўр қилса ҳам, уни тебратга олмайд.

13. Думалок чарх унинг учун қалқон бўлди, қалқонининг қуббаси эса порлок куёшдир.

14. Қалқонининг юзи Қаҳқашон, қини зийнатланган қиличидан нишон!

15. Самода кўриниб турган пихоб юлдуз эмас, унинг найзаси, Қавс қаби уни ҳам соф қумуш қоплаган.

16. Унинг остини лаъл ва нуқрага тўлдиришга шафак, рангига олтин зарраларини сочишга куёш шай.

17. Қаҳрининг олови душманларини қуйдиради, лутфининг ели раиятни парваришлайди.

18. Ханжарининг чакмоғи уфқларни ёқади, қадахининг шуъласи оламларни ёритади.

19. Кўли саховат билан зар сочади, лутфи юмшоқлик билан гавҳар улашади.

20. Кўнгли илм гавҳари билан тўла хазина, кўли саховат кафти билан хазина тарқатувчи.

21. Унинг қарами денгиз ва конларнинг офати бўлгани қаби ғзаби жаҳон мулкнининг офатидир.

22. Қаҳрининг олови осмонга бош кўтарган паллада афв булутти ёмғир сочади.

23. Жанг қуни совут ичига қираркан, зирхи оёғидан бошигача олтинланади.

24. Бу сув ичидати куз баргларини ё душманнинг кўзгудаги чехрасини эслатади.

25. Қиличини темирдек панжасида тутуди, аслида бу қилич ҳам шу темирдан битган!

26. Тиғнинг шуъласи дема, чарқаси тилини узатиб, ўша ўт шуъласини пайдо қилади.

27. Найзаси душманнинг бошига баҳо яшиндек тушади.

28. Кўлининг булутидан бу чакмоқ чакқач, бир тўда қул ва тоғнинг орасида фарқ қолмайди.

29. Минган бўз отининг ранги чакмоқ тусига қиради, ранги не, қадам босишда яшиндек учади.

30. Шу қадар тезки, оёғи кўринмайди! Кўлида тонг ели, оти шу боис бодпой – елоёқдир.

31. Ҳар томонга тез ва даҳшат солиб қадам босадикки, фалак арғумоғи унинг олдида ожизлашиб, бахиллик қилишга ўтади.

32. Қаршисидаги фалак оти хирмон янчади.

33. Агар у хирмон уйидаги от бўлмаса, нима учун доймо айланади, тўғри юрмайди?

34. Агар бу уй ва хирмондан бир нишон ис-
тасанг, нишони – Сунбула ва Каҳкашондир.

35. Сакрашда унинг четара – ҳадди йўқ, хар
қадмининг ости фалак гумбази кабидир.

36. Йўрғалайдиган бўлса, тоғ каклиги унинг
олдида қарғага ўхшаб қолади.

37. Лекин хужумга ўтиш вақти юғуруаркан,
тоғ ва дашт унинг олдида бир хилдир.

38. Сайр қиларкан, кўзи қай томонга туш-
са, оёқ кўйса минг йиғоч ё ундан кўпроққа
оёғи етади.

39. Жанг кунни у бу улов устида жавлон уриб,
юз минглаб душман кўшинини синдиради.

40. Саваш иши майдонда қолмагаҷ, у ишрат
учун ўз айвонига юзланади.

41. У жангда Рустам каби қадам босади,
тахтда эса Жамшид каби мақом тутади.

42. Бошидан олтин тожини олиб кўйиб, бе-
лидан зийнатланган камарини ечса...

43. ...урушда кийгани – бўғтар, ҳафтонидан
чикиб, ҳулла ва катгонларини кийса...

44. Боғи Ирам саҳнида базм қилиб, соф бо-
даларни ичишга азм этса...

45. ...навоғўйлар руд ҷалиб, оҳанг қилса-
лар, ғино аҳли дилкаш кўшиқлар куйласа...

46. ...гулҷеҳра соқий май тутуш билан базм
аҳлининг хушини олса...

47. ...шоҳлар одоб билан кўзларини ерга
тикадилар, агар у сўрамаса, беқларда сўз ай-
тишга имкон йўқ!

48. Унинг анжумани фалак гулшанига ўх-
шайди, унда куёш қадаҳи май билан тўлади.

49. Зухра ўз куйларини ҷалади, тўлин ой бу
мажлисда тингловҷига айланади.

50. Аторуд каби Сухайл ҳам ҳар дам уни
мадҳ этиш учун майл билдиради.

51. Унинг базми самонинг яшил гулшан
каби, газак кулҷалари ҳар томондаги юлдуз-
лар сингари.

52. Тахт устида ўзи Жамшид каби, йўқ, ос-
мон ҷўкқисидати куёшдек...

53. ...нурлари элнинг кўзини равшан қила-
ди, балки қора тулпроқни гулшанга айланти-
ради.

54. Саховатининг кўли ғино аҳлининг бо-
шига, қайси ғино аҳли – шоҳ ва ғадоларнинг
бошига...

55. ... куз шамолидек олтин дирҳам, баҳор
булутидек гавҳар соҷади.

56. То куз ели ўз зарини, баҳор булути гав-
харларини соҷар экан...

57. ... уни бириддек элга зар соҷувчи, бу би-
ридек гавҳар улашувчи қил!

58. Фалак денгизидан сенга гавҳарлар хи-
роҷдир, зотинг гавҳари эса олам учун тоҷ!

59. Абдийлик зийнати тожининг беэасин
ва авжига бақо денгизининг гавҳари қадал-
син!

Дуғат

Салотин – султон
 Сарафроз – улўф, юксалган
 Муиззис салтанати вад-дунё вад-дин –
 العزيز كىلغۇچى – салтанат, дунё ва динни
 азиз қилгۈвчи

Халладаллоху мулкаху ва султонаху ва
 авзаҳа алаи оламина бирраху ва эҳсонаху –
 خلد الله ملكه و سلطته و اوضح على العالمين برة و احسانه
 унинг мулкини ва салтанатини абадий қилсин
 ва яхшилигини ва эҳсонини оламларга
 кўрсатсин

Батахсис – айникса, хусусан
 Гардон – айланадиган

Дегин – ...-тача, ...-та қадар
 Дих – берадиган

Рой – нигоҳ

Роят – байроқ

Маҳча – байроқнинг матоси

Сой – ...-та етувчи

Шамса – куёш шаклидаги нақш

Хур – куёш

Пироя – безак

Жўйбор – дарё

Қабза – чангал

Кўч – кўч, юк

Маншур – ёйиш

Мудаввар – думалок

Дурахшон – порлок

Қаҳкашон – Сомон йўли

Мурассаб – зийнатланган
 Шихоб – юлдуз
 Ноб – тоза, тиник
 Тах – таг
 Нукура – қумуш
 Афшон – ...-сочувчи
 Лудоз – куйдирувчи
 Навоз – парварипловчи
 Бориқа – чакмоқ
 Шайша – порлаш
 Ети фуруз – осмонни ёритувчи
 Зарфишон – зар сочувчи
 Тагаттуф – меҳрибонлик, сахийлик,
 юмшоқлик

Қатрапош – катра сочувчи

Разм – жанг

Жавшан – совут, зирх

Чаркас – камон ўқининг, тиғнинг учи

Фарқ – бош

Ашхаб – кулранг от

Музмар – яшарин

Бодпо – елоёқ

Кунд – ўтмас; бахил

Жанб – ён томонида; қаршисида

Дойир – айлана

Хомун – дашт, сахро

Йиғоч – масофа ўлчови, тақрибан 6 – 7

километрга тўғри келади

Аъдо – душман

Бўкгар – жангчи кийими

Хафтон – совут ичидан кийиладиган кийим

Хулла – халат, либос

Каттон – канопадан тўкиладиган кийим

Навозанда – наво килувчи

Руд – мусика асбоби

Ғино – бойлик

Магоъ – мол, ашё, давлат

Бадр – тўлин ой

Самоъ – тинглаш

Ахзар – яшил

Курс – кулча

Газак – май ичгач, тановул килинадиган

таом

Жуд – саховат

Тарсиз – безак

ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР

(Шарҳ)

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ кўнгил масаласига алоҳида диққат қаратган. «Хайрат ул-аброр» достонидаги ўн еттинчи боб кўнгил таърифига бағишланган бўлиб, унда кўнгил тарихи, юрак ва кўнгилнинг фарқи, кўнгилга етишмоқ машаққати, соҳибдил – кўнгил соҳибларининг мақомлари ҳақида сўз борган.

Умуман олганда, Алишер Навоий нафс, рух, жон, кўнгил, ақл каби Аллоҳнинг яратикларини Аллоҳнинг сирини деб билади. Уларнинг ҳар бири хусусида алоҳида таърифлар келтирилган, уларнинг вазифалари ҳақида тўхталган. Лекин шоир кўнгилни жисм султони, Хожа деб атайдиган. Бу ҳулоса Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг куйидаги ҳадисларига таянади:

أَلَا وَأنَّ فِي الْجَسَدِ مَضِئَةً إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ أَلَا وَهِيَ الْقَلْبُ

Таржимаси:

«Огоҳ бўлинглар! Ҳамманинг жисмида бир бўлак гўшт бўлади. Агар у салоҳиятли бўлса, бутун жасада салоҳиятли бўлади. Агар

у фасод (айниса, яроксияз) бўлиб қола, бутун жасад фасодли бўлади. Огоҳ бўлинг у қалбдир», дедилар.

Саҳобий Нўъмон ибн Башир розияллоҳу анҳудан ривоят қилинган мазкур ҳадис *муттафақун алайҳ*, яъни имом Бухорий ва имом Муслимнинг китобларида келтирилган.

Шуaro сурасининг 88 – 89-оятларида салим қалб – саломат қалбга охираат куни бу дунё неъматлари фойда келтириши башорат қилинган:

يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ
إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ

Матно таржимаси:

«У кунда на мол-дунё, на фарзандлар фойда бермас! Фақат Аллоҳ ҳузурига соғлом дил билан келган кишиларигагина (фойда берур!)» Салим қалб – иймонли қалбдир. Иймон қаерда бўлади, деган саволга уламолар Моиди сурасининг 41-оятига таяниб, қалбда бўлади, деб жавоб берганлар:

يَا أَيُّهَا الرُّسُولُ لَا يَحْزَنُكَ الَّذِينَ يُسْكِرُونَ فِي
الْكَفْرِ مِنَ الَّذِينَ قَالُوا آمَنَّا بِأَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنْ
قُلُوبُهُمْ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا

«Эй Аллоҳнинг Расули! Яхудиylардан ва оғизларида «Иймон келтирдик» деб, лекин қалбда иймон келтирмаганлардан иборат куфр сари интилаётганлар сизни хафа қилмасин!»

Аллоҳ таоло қалбда иймон келтирмаганлар ҳақида хабар бермоқда. Уларнинг сўзлари оғизларида, холос. Қалблари эса иймондан бебаҳра. Демак, ҳақиқий муслмоннинг қалбда иймони бўлади. Қуръони каримда қалбнинг қуйидаги турлари келтирилган:

«1. Салим қалб – Аллоҳга ихлос қилувчи, куфр, ширк, нифок ва разоматлардан пок қалб (Шуaro сураси, 89-оят).

2. Муниб қалб – Аллоҳга қайтувчи, Унга тавба қилувчи, тоғтига юзланувчи қалб (Қоф сураси, 33-оят).

3. Муҳбит қалб – бўйсунувчи, таскин толувчи қалб (Ҳаж сураси, 54-оят).

4. Ваҳш қалб – соғих амаларини Аллоҳ қабул қилмай қолганидан кўрқувчи қалб (Муминун сураси, 60-оят).

5. Тақий қалб – Аллоҳнинг қонуналарини ҳурмат қилувчи тақвол қалб (Ҳаж сураси, 32-оят).

6. Маҳдий (хидоят қилинган) қалб – Аллоҳнинг тақдирига рози бўлувчи, Унинг амрига бўйсунувчи қалб (Тағобун сураси, 11-оят).

7. Мутмаин қалб – Аллоҳнинг тавҳиди ва зикри билан хотижда бўлувчи қалб (Рабд сураси, 28-оят).

8. Ҳай (турик) қалб – эшитсан гапларини тунувчи, Аллоҳ келтирган мисоллардан иборат олувчи қалб (Қоф сураси, 37-оят).

9. Мариз қалб – шак-шубҳага, нифокка, ман эшитган шахватларга гурифтор бўлган касал қалб (Аҳзоб сураси, 32-оят).

10. Аъмо қалб – тўғри ўйини кўрмайдиган, ҳақиқатни ифрок этмайдиган кўр қалб (Ҳаж сураси, 46-оят).

11. Лохий қалб – Қуръони қаримдан зофиш, дунё шахватлари билан овора, ақл юритишдан маҳрум қалб (Анбийе сураси, 3-оят).

12. Осим (ғуноҳкор) қалб – ҳақ зувохликни беркитадиган қалб (Бақара сураси, 283-оят).

13. Мутақаббир қалб – Аллоҳнинг тавҳидидан, у Зотга ишбат эшитдан қибр қилувчи, кўп зулм қилувчи қалб (Ғофир сураси, 35-оят).

14. Ғализ (қўпол) қалб – меҳр-шафқат ва муравватдан мосуво қалб (Оли Имрон сураси, 159-оят).

15. Махтум (муҳланган) қалб – худоятдан тўсилган, ақл юритмайдиган қалб (Жосия сураси, 23-оят).

16. Қосий (қаттиқ) қалб – имонга юмшамайдиган, танбех ва огоҳлантириш тавсир этмайдиган, Аллоҳнинг зикридан юз ўгирувчи қалб (Моид сураси, 13-оят).

17. Ғофил қалб – Аллоҳнинг зикридан зофиш, нафсига бўйсунувчи қалб (Қаҳф сураси, 28-оят).

18. Азлаф (беркитилган) қалб – Расулulloҳ солаллоҳу алайҳи ва саллам сўзлари етиб бормайдиган қалб (Бақара сураси, 88-оят).

19. Зоуе қалб – ҳақдан тойилувчи қалб (Оли Имрон сураси, 7-оят).

20. Муриб қалб – шубҳаланувчи қалб (Тавба сураси, 45-оят)⁴.

Қалб ўзбек тилида, эски туркий тилда ҳам кўнгиш деб айтилади. Алишер Навоий кўнгиш сўзи билан айнан қалбни назарда тутган. Қалб ақл англамайдиган ҳақиқатларга таслим бўлади, қалб Аллоҳни танийди, Аллоҳнинг қосида таслим бўлади, Аллоҳдан кўркади, Аллоҳни севади. Бирок қалб – кўнгиш ҳаммага насиб этмайди. Тирик инсоннинг танида рух, руҳида жон бўлади. Жон гоҳо нафс сўзи билан ўриндош келади. Ақл миёда жойлашган ва у фикрга, таҳлилга таянади. Юрак инсоннинг кўкрак қисмидаги аъзо бўлиб, тан бўйлаб қон ҳайдаш билан шуғулланади. У бошқа моддий аъзолар каби бир аъзодир. Қалб юракнинг ичида бўлиб, у моддийт касб этмайди, унинг қайфияти, шакли тасаввурсиздир.

Сарлавҳада Алишер Навоий кўнгишнинг таърифига кўнгиш тўлмаслигини айтади. Шоир асарларида роқим, рақам, рақамкаш, маркум сўзлари кўп қўлланади. Роқим, рақамкаш деб бирор сўзни қоғозга туширувчи, рақам эса битиладиган сўз, маркум эса ёзиб бўлинган мисра, байт ё асар маъноларини беради. Кўнгиш таърифини кўнгиш роқим рақам

⁴ «Қуръон – қалблар шифоси», Знеўлдин Раҳим, Тошкент, 2020

килиши ҳақида сатрни мазкур мазмунга суяниб ўқисак, моҳият ойдинлашади.

Алишер Навоий дастлаб Аллоҳ таоло хокий одам – туپроқдан яратгани инсоннинг вужудини гулистон янглиғ гўзал этганини таъкидлаш билан сўз бошлайди. Албатта, гулистоннинг гуллари, сунбул, райҳон ва сарвлари бўлиши табиий. Сажда сурасининг 9-оятida айтиганидек, Аллоҳ Одамнинг вужудига ўз руҳидан пуфлади, натижада инсон тирилди:

ثُمَّ سَوَّاهُ وَفَجَّ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ ﴿١﴾

«Сўнгра уни ростлади ва унинг ичига ўз руҳидан пуфлади, сизларга кулоқ, кўзлар ва диллар пайдо қилди. Қанчалар оз шукр қиласизлар-а!»

Алишер Навоий бу ҳолни насим эсишга қийёслайди: гулистонга енгил шабада эсаркан, ҳаракатсиз турган гуллар, ўсимликлар тебранади ва уларга жон қиради. Инсон вужуди гулистон каби экан, унга Аллоҳ ўз руҳидан пуфлаганда бу гулистонга футух етишди – тан гулшанига жон кирди.

Бундан мақсад не эди? Шоир айтдики, мақсад жисм гулшанидаги бирор гул эмасди, мақсад – кўнгли эди.

Шу нуктадан эътиборан бизда кўнглининг мавқеи хусусида маълумот ҳосил бўлди: инсоннинг яралиши, унга ҳаёт бахш этилишидан мақсад кўнгли бўлган экан, демек кўнгли, шубҳасиз, Аллоҳнинг наздида беҳад улкан мақомга эга.

Кўнгли ва юракнинг фарқи борми?

Бу Алишер Навоий мазкур бобда кўтарган иккинчи масаладир.

Кўнгли тан гулистонидаги гўнча эмас, ё кўнгли гўнчадек қон эмас. Бу шакл ва ранг билан кўнглини тасвирлаш ё тасаввур этиш маҳол. Чунки ҳар қандай жисмнинг тириклигига боис Аллоҳ сабаб ўлароқ яратган гўнчадек қон бўлади. У дажжолда ҳам, пайғамбарда ҳам бор. Агар бу билан инсон макomini белгиласак, Исо алайҳиссалом ва у минган уловнинг даражаси тенг бўлиб қолмайдими? Агар биз шу бир парча қонни кўнгли десак, уни жисм султони – Ҳожаши атасак, аҳли дил уни кўнгли деб ҳисоблайдими?

Йўқ, бу кўнгли эмас, агар уни кўнгли деб билсанг, ундан юз ўтир, воз кеч, чунки у юракдир, лекин исми кўнгли билан ўхшаш. Кўнглига муштарак.

Биз бу сўзлар орқали кўнгли ва юракнинг икки хил яратик эканлигини билдик. Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам назарда тутган «бир парча гўшт»дан мурод юрак эмас, балки кўнгли эканлигини англадик.

Матнда ёритиб берилган кейинги мавзу – кўнглининг моҳияти, унинг хусусияти, белгилари ҳақидадир.

Алишер Навоий Аллоҳнинг ҳикматларини, Аллоҳга бўлган қурбатни, Аллоҳни танишни бир сир деб билади. «Бўстони роз» деб атайди. Бу бўстонга кадам қўйиш ҳаммага насиб этмайди, чунки у Ҳақнинг ҳарами – Ҳаққа хос бўлган пинҳонийликдир. Ақл уни англашдан ожиз. Шу боис қудс ҳарамига хос бўлиш неъматини кўнглига ато этилган. Шунинг учун кўнгли жаннати аълонинг муборак ҳиди, Аллоҳ ҳикматининг тажаллийсийдир. Солиқлар – руҳий тарбия йўли (сулук) йўловчилари кўнглини Аршга тенглаштиришган. Улар наздида кўнгли Олий Аршдир. Сўфийлар – тасаввуфдан юриб, дунё неъматларига қайрилиб ҳам бокмайдиған, қалби Аллоҳ зикри, вужуди Аллоҳга итоат билан банд бўлган зотлар эса кўнглини олами кубро – улў олам деб танитадилар.

Кўнгли – покдир. Агар у пок бўлмаса, демак, кўнгли йўқдир. Шунинг учун у назоҳат – покликнинг кўзидати, моҳиятидаги буюк олам; лекин у жаҳон аҳлининг кўзидан яширинган. У яширингани учун ҳам қадрили, кийматлидир. Унга етиш машаққат бўлгани учун ҳам у беҳад суюклидир.

Қаъбани Аллоҳ олам аҳли учун қибла этиб буюрди. Ислоом дунёси Қаъбани ўзига саждагоҳ ўлароқ қабул қилди. Лекин кўнгли ундан қадр-

ли, чунки кўнгли – Аллоҳнинг жилвагоҳидир. Жилва – нурнинг шаффоф бир юзага тушиб, акс этишидир. Аллоҳнинг нури – иймон; иймон эса қалбда. Демакки, кўнгли Холиқнинг жилвагоҳи дейилишидан мурод – кўнгли иймон маскани эканлигини ифодалашдир.

Кўнглининг мақоми ва сифатлари хабаридан кейинги мавзу кўнглига эришмоқ тўғрисида бўлиб, бу кўнгли неъматига соҳиб бўлишнинг машаққатли синовлари борлиги билан боғлиқ. Инсон оддий юракка эмас, балки кўнглига, кўнгли ичидати кашфий иймонга етишмоғи учун узун бир йўлни босиб ўтишига тўғри келади. Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ ана шундай тушунтиради.

Тақлидий иймон ўтга заифдир. Кашфий иймон эса инсоннинг ич-ичидан иқроҳ бўлган, таслимият келтирган, муҳаббат, садоқат билан мукаммаллик касб этган иймондир. Кашфий иймонга муваффақ бўлиш билан одам кўнгли соҳибига айланади. Бунинг учун у, жониз бўлса, тақдир чигиринидан ўтиши, синов тегиримонларига тушиши, қўрқмаслиги, тўғри ниятда собит туриши талаб қилинади. Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ айтадики, бу сирлар хазинасини топиш учун солиқлар хуликига, уларнинг йўлига, саботига эга бўлмоқ лозим. Шоир шартли тарзда бу йўлда рўй берадиган имтиҳонларни куйидагича келтириб ўтади, биз мазмунни аниқроқ қабул қилишимиз учун уларни рақамлаб кўрсатамиз:

1) «**Қаъбага қатъи манозил қилиб**» – Қаъбага борсин, Қаъбани зиёрат қилсин! Қаъбани зиёрат қилиш – Ислом фарзларининг бири, Ислом биносининг устунидир. Эътиборли жиҳати, Расули акрам солаллоҳу алайҳи ва саллам сўзларига мувофиқ, Ислом беш нарсата бино қилинган, биринчиси, иймон, иккинчиси намоз, учинчиси рўза, тўртинчиси закот ва бешинчиси ҳаж – Қаъба зиёратидир. Яъни дастлаб тўрт фарзни адо қилган инсонда Қаъбага бориш учун маънавий ҳуқуқ пайдо бўлади, иймонсиз ҳолда ёки соғлом бўла туриб, рўза тутмайдиган ва намоз ўқимайдиган, умуман, Ислом фарзларини тўқис бажармаган инсоннинг Қаъбага боришидан наф йўқ. Қаъба зиёрати, муқаддас масжидларда ибодат қилиш, ҳажни адо қилиш билан бир мусулмон зоҳирда Исломнинг фарзларини тугал адо этган инсонга айланади. Алишер Навоий таъкиди бўйича эса кўнгилга эришмоқ йўлига – сулуққа кирган инсон учун бу асосий сафарнинг бошланишидир. Яъни дин арконларини мукаммал адо қилган: иймони етук, ибодати комил мусулмон сулуққа мушарраф бўлади; аслида, бу Ҳақ йўлидаги биринчи кадамдир; ҳўш, кейин нима бўлади?

2) «**Дайрга ҳам таййи мароҳил этиб**» – дайрга бориб кўрсин! Дайр – оташпарастларнинг ибодатхонаси. У ерда оловга сиғинилади. Оташпарастлар эътиқодига кўра, май

ичиш – фарз. Дайрдаги дин пешвоси – муфидир. Муф ибодатга келганларга май ичиради, май куйиб беради. Поҳо бу иш юзи кўркем ўсмирларга юклатилган. Алишер Навоий нима учун дайрга даъват қилмоқда? Гап шундаки, тасаввуфий истилоҳга кўра, дайр ирфоний суҳбатлар маскани бўлиб, муф – ориф инсон, Ҳаққа етишган муршидини ифодалайди. Исломининг акси бўлган оташпарастлар, дайр ва муф қабилаарнинг истилоҳ ўлароқ олиниши сабаби шуки, биринчидан, сўфийлар ўз амаллари билан ғурурланиш, қалбларида Аллоҳ зикридан бўлак ўй пайдо бўлишидан сакланиш учун ўзларини бениҳоя ҳақир тутар эдилар, шу мақсадда гуноҳкорлик никоби билан қалб покчилигига интиланлар; иккинчидан, динга амал қилаётгани ҳақида иддао этувчи риёкорлар, Ислом номидан кўп ғайримашруъ ишлар содир қилаётганларга муҳолиф ўлароқ мазкур истилоҳлар қўлланган. Байт мазмунига келадиган бўлсак, дайрга бориш – муносиб муршиддан муносиб сабоқларни олиш, маърифатга эришиш керак, деб тушунилади;

3) муножот қилаётганлар билан, хароботда яшаётганлар билан юзлашмоқ лозим – уларнинг дардларини ҳис этсин!

4) хонақоҳларда эътиқофлар тутсин, яъни Аллоҳ учун бутун дунёдан ўзисин; шайхларнинг хизматини қилсин;

5) ишк нималигини татиб кўрсин – ишқдан бебаҳра инсонда асло кўнтил бўлмайди; васл ва фироқ туйғусидан беҳабар одам ҳаётдаги ҳамма нарсадан беҳабардир; дард чекмаса, Фарҳод каби тоғларни тирноқлари билан ўймаса, Лайли ишқиди Мажнундек даштларда саргашта бўлмаса, инсон кўнгилини оруз этмасин! Чунки бу ҳолатларнинг ҳаммаси кўнгилга ҳосдир.

Диккат қилсак, Алишер Навоий ҳаётнинг ҳамма кирраларини кўриш, оғир изтироблар билан танишиш инсонни юксалтиришини – кўнгилга етаклашини таъкидламоқда.

Аслида, баъзи инсонлар ботинида тинмай-диган бир олов бўлиб, у зинҳор биқиқликка, турғунликка, зулм ва кулликка тоқат қилмайди. У ҳаммаша ўз атрофидаги занжирларга исён қилади, ўзини боғлаган арконлардан, кўзини тўсган пардалардан ҳалос бўлишга интилади – шундай одамларда кўнгилга эришмоқ имкони мавжуд. Бу ўзига хос шартли босқичлардир. Инсон ўз босқичини, даражасини, ҳолатини била олмайди, белгилай ҳам олмайди. Чунки ҳаётнинг синови кўнтил соҳиблари учун тутанмасдир.

Бу машаққатларни бошдан кечиргач, инсон қандай рухий ҳолга эришади? Унга қандай мақом насиб қилади?

Бу бобнинг якуний муаммоси, айни пайтда энг юксак чўққисидир. У билан мавзу тўлиқ очилади, мақсад аниқ ва равшан англашилади.

Шариат қоидаларини мукаммал адо қи-

либ, ишқдан Аллоҳ неъматлантирган инсон синовлардан ўтгач, унинг исёнлари босилганди: самандар кушидек олов ичиди сокин тортади, гавҳар каби суви тубига чўқади.

Самандар деган афсонавий куш бўлиб, унинг рамзи мажозий маънода қўлланади: бу куш умр бўйи ўтин йиғида ва шу ўтинда ёниб кул бўлгач, кулдан полапон куш чиқади ва у ҳам ўтин йиғишга қиришади. Кўнгили талабгори барча синовлардан ўтгач, ўтин устида ёнишини кутаётган самандар кушдек сокин тортади. Тўпроқдаги танждек одамлар кўздан ғойиб бўлади.

Айтадиларки, булутлардан йилда бир марта хосиятли ёмғир ёғади. У ёмғир катралари денгизга тушади ва денгиз суви билан аралашмай денгиз тубидаги садафнинг ичига боради. Айни шу катрадан гавҳар пайдо бўлади. Осмондаги булутнинг ичи гавҳар, лекин у ҳаво каби. Унинг гавҳарини кўриш ва олиш имконсиз. Кўнгили талабгори ҳам ўша булутга айланади.

У етмаган, кесиб ўтмаган бирор водий, туймагани бирор изтироб қолмайди. Унда камолот аломатлари ҳосил бўлади. У чинакам олами куброга – улуғ оламга айланади. У ўлимни-да хотиржам кутиб олади, дунёнинг бирор ишидан ҳаяжонга тушмайди, шодланмайди, дунё учун қайғурмайди, йиғламайди, кулмайди: у тақвою муҳаббат, кўркув ва умидини ёл-

ғиз Аллоҳга бағишлайди ва буткул Аллоҳнинг қошида таслим кул макомига эришади.

Аллоҳ таоло фаришталарга Ер юзида ўз халифасини – ўринбосарини яратиши хақида айтган. Бу ҳақда Бақара сурасининг 30-оятини ҳам хабар берилган:

وَاِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنِّىْ جَاعِلٌ فِى الْاَرْضِ خَلِيفَةً

Матно таржимаси:

«Эсланг! Парвардигорингиз фаришталарга: «Мен заминга (одамни) халифа қиламан», – деди...»

Аллоҳнинг Ердаги ўринбосари бўлиш ҳар бир инсон учун насиб этмайди. Балки бу мавқега муносиб бўлиш лозим. Шунинг учун Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ «Улки, етиб маҳзани раъфат анга // Бўлди бу оламда хилофат анга», яъни раъфат – меҳрибонлик, Аллоҳнинг шафқати насиб этган инсон оламда хилофатга – Аллоҳнинг ўринбосари бўлишга эришади, деб таъкидлайди. Бундай инсонга учрагандлар унга жону кўнгил ила иқтидо этиши керак. Чунки бу мақомдаги бир одамни топиш беҳад мушкулдир.

Алишер Навоий шунинг учун бу каби соҳибдилнинг этакини тутта олмаса ҳам, унинг либо-

сидан бир ришта етарли, яъни шу риштани ушлаб, туғри йўлга эришмоқ мумкин, дейди. Маъкур муболағали изҳор замирида соҳибдилнинг даражаси, қадри хақида комил бир ишончни кўрамиз. Хулоса қилиш мумкинки, Алишер Навоий кўнгил деганда Куръонда *салим, муниб, муҳйиш, вақил, тақий, маҳдий, муттақин, ҳай (тирик)* сифатлари билан таърифланган кўнгилни (қалбни) назарда тутмоқда. Кўнгилнинг бу сифатларга эга бўлиш жараёнлари кейинги уч хайрат бобларида батафсил ёритилган.

ҮН ЕГТИНЧИ БОБ

(Матн)

Кўнгул таврифидаким, кўнгул тилаган-
дек қилилмайдурур ва анинг васфин со-
ҳибдиллиқга мавсуф бўлгон кишидин ўза
киши билмай дурур. Кўнгулсиз роқим хома-
син рақамкаш қилмоқ ва бу рақам саводи
билан кўнглин хуш қилмоқ

1. Субҳи азал, қилди чу деҳқони сунъ
Одамий хокийни гулистони сунъ.
2. Эсти насими бу гулистон сари,
Сунбулу сарви гулу райхон сари,
3. Ким бу раёҳинға етишти футуҳ,
Ўйлаки, тан гулшаниға кирди руҳ.
4. Эрмас эди анда ғараз ҳеч гул,
Ғайри кўнгулким, ғараз эрди кўнгул.
5. Эйки, кўнгул васфи баён айладинг,
Сен бу кўнгулни не гумон айладинг.
6. Гулшани жисминг аро гул ғунчаси,
Битса гумон этма кўнгул ғунчаси.

7. Ғунча эмаским, бу кўнгул қон эрур,
Ё бўялиб, қон аро пайкон эрур.
8. Йўкки, бу бир шакл дурур рангу бў,
Ҳарне керак бўлсун, агар бўлса бу.
9. Гар бу дурур, ҳар нимаким жони бор,
Жисмида бу ғунча сифат қони бор.
10. Ҳам они дажжол топиб, ҳам наби,
Ийси бида тенгму бўлур, маркаби?
11. Гар бу эса Хожа, ўзин муттасил –
Қайси кўнгул бирла дегай ахли дил?
12. Бу ҳуд эмас жазм сен истар кўнгул,
Гар бу кўнгул бўлса, сен андин тўнгул.
13. Буки кўнгул дерсен, эрур бу юрак,
Исм кўнгул бирла анга муштарак.
14. Кўнгул эрур булбули бўёстони роз,
Қудс ҳаримида бўлур жилвасоз.
15. Ройиҳаи жаннати аъло ҳам ул,
Партави мисбоҳи тажалло ҳам ул.
16. Солик ани арши муалло, деди,
Сўфи ани олами кубро, деди.

17. Айни назоҳатда бу аъзам жаҳон,
Борча жаҳон аҳли кўзидин ниҳон.
18. Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ андоқки, кўнгул қаъбаси
19. Ким, бу ҳалойикка эрур саждагоҳ,
Ул бири Холиқка эрур жилавоҳ.
20. Топқуча ганжинани асрорлик,
Кўп қилибон солики атворлик.
21. Каъбага ҳам қатъи манозил қилиб,
Дайрға ҳам таййи мароҳил қилиб,
22. Ҳам етибон аҳли муножот аро,
Ҳам тушубон кўйи харобот аро.
23. Гоҳ бўлубон муътакифи хонаках,
Шайх ани тоатга қилиб рўбароҳ.
24. Гоҳ кириб дайри фано сори маст,
Муғбача олида бўлуб бутпараст.
25. Гоҳ қилиб шамъга парвоналик,
Гоҳ пари ишқида девоналик.
26. Гоҳ висол ичра бўлуб айш соз,
Гоҳ фироқ ўтига айлаб гудоз,

27. Гар кўрубон чобуки сиймин тане,
Хандаи ширин бида шўрафгане.
28. Дарду бағло тоғида Фарҳод ўлуб,
Тирноғ анга тешаи пўлод ўлуб.
29. Ё йўлқуб моҳрухи дилкаше,
Дашти малоҳат аро лайливаше,
30. Ишқида сарғашта чу гардун ўлуб,
Дард биёбонида Мажнун ўлуб.
31. Сокин ўлуб ўтда самандар киби,
Дта уруб сув аро гавҳар киби.
32. Ғарқи ҳаво абри гуҳар санждек,
Туфроқ ичинда ётибон ганждек.
33. Водие қолмай ул анга етмаган,
Қатъида тақмили сулук этмаган,
34. Ориз ўлуб жумлаи ҳолот анга,
То бўлубон касби камолот анга,
35. Олам аро ҳар не кўруб, касб этиб,
То лақаби олами кубро этиб.
36. Кимга бу олам сари очилса йўл,
Олам аро аҳли дил ул бўлди, ул.

37. Улки етиб махзани раъфат анга,
Бўлди бу оламда хилофат анга.

38. Тахти сафо бўлди анинг маскани.
Сўфийи соҳиб дил ани бил, ани.

39. Йўлида жону кўнгул айлаб фидо,
Жону кўнгулдин анга кил иқтидо.

40. Гар этагин тутмоқ эмас даст рас,
Тушса Навоий сари бир ришта бас.

ҲАМРАТ ҲАМРА

(Насрий баён)

Кўнгили таърифидаки, уни кўнгили хоҳла-
гандек таъриф қилиш қийин; унинг васфи-
ни соҳибдил ўлароқ сифатланган инсондан
бошқа киши билмади; кўнгилисиз қаламқаш
қаламини бу ишга сафарбар этмоқ ва бу ра-
камни қора қилиб, кўнгилини хуш қилмоқ

1. Санъат деҳқони бўлган Зот азал субҳида
хокий одам жисмини гулистон ўлароқ яратди.
2. Насими бу гулистон сари – ундаги сун-
бул, сарв, гулу райхон сари эсди.
3. Бу райхонларга футуҳ етиб, гўё тан гул-
шанига руҳ кирди.

4. Мақсад бу гулистондаги гул эмас, балки
кўнгили эди.

5. Эй! Кўнгили васфини баён қилган инсон!
Сен кўнгилини нима деб гумон қилган эдинг?

6. Жисмининг гулшанида бир гул гунчаси
битса, сен буни кўнгили гунчаси деб ўйлама.

7. Кўнгили гунча эмас, қондир! Ё қон қонга
бўялган, қон ичига қадалган пайқондир.

8. Йўқ, бу бир ранг, хид ва шакл, холос. Агар
бу кўнгили бўлса, ҳар не керак, бўлсин!

9. Агар бу кўнгили бўлса, ҳар ниманинг жони
бор! Жисмида гунчага ўхшайдиган қони бор!

10. Бўни дажжол ҳам, Аллоҳнинг набийси ҳам топган, ахир, Исо алайҳиссалом ва у минган улов тенг эмас-ку!

11. Агар бу Хожа бўлса, қайси кўнги билан аҳли дил ўзини аҳли дил деб аташи мумкин?

12. Бу сен истаётган кўнги эмас, агар бу кўнги бўлса, ундан юзингни ўтир, воз кеч.

13. Бўни кўнги деб атапсан, бу юракдир, исми кўнги билан муштарак, холос.

14. Кўнги – роз бўстонида булбулдир; кўнги – қудсият ҳарамиде жилва этувчидир.

15. Аъло жаннатнинг хиди ҳам у! Тажаллий чирғининг нури ҳам у!

16. Солик уни олий арш деб атади, сўфий эса улуғ олам деб ҳисоблайди.

17. Поқлик кўзидеги улғувор жаҳон у! Барча жаҳон аҳлининг кўзидан пинҳон у!

18. Оламнинг қибласи бўлган Каббанинг кўнги қаббаси қаб қадри йўқ.

19. Чўнки у ҳалойиқ учун саждагоҳ, бу эса Холиқнинг жилвагоҳидир.

20. Бу сирлар хазинасини топиш учун инсон солиқ табиатли бўлиши керак.

21. Каббага бориш учун манзилларни кесиб ўтсин; дайрларга йўл босиб борисин!

22. Муножот аҳли орасига кирсин, харобат кўчаларига қадам қўйсин!

23. Гоҳо хонақоҳларда эътикофда ўтирсин, шайхнинг тоатига рўбарў келсин.

24. Гоҳо фано дайрига маст бўлиб кирсин, муғбачанинг қошида бутпарастлик қилсин.

25. Гоҳо шамта парвоналик этсин, гоҳо бирор пари ишқиде девона бўлсин!

26. Гоҳ висол ичра айш этсин, гоҳ фирок ўтида ёнсин.

27. Агар қумуш танлик, ширин ханда билан шўр ишларга ташловчи бир шўхни кўрса...

28. Дарду бало тоғиде Фарҳод бўлиб, тирноғини пўлат тешадек қилсин!...

29. Ё бирор ой юзли дилкашга – малоҳат даштида бир лайливашга йўлиқиб...

30. ... унинг ишқиде гардуни саргашта кезиб, дард биёбониде Мажнун бўлсин!

31. Оқибатда оловда самандардек сокин бўлсин! Гавҳар қаб сув тубига чўксин!

32. Ичи гавҳарга тўла булутдек ҳавога сингсин! Тупроқнинг ичиде хазинадек ётсин!

33. У етмаган водий, камолотда кесиб ўтмагани сулук (йўл) қолмасин!

34. Жумла ҳолатлар унда кўринсин ва камолот касб этсин!

35. Олам ичиде ҳар не кўргани, ҳар не касб этгани лақаби олами кубро бўлган оламга етсин!

36. Кимга бу олам сари йўл очилса, олам ичра у аҳли дил бўлди.

37. У меҳру шафкат хазинасига етиб, бу оламда хилофат унга насиб этди.

38. Сафо тахти унинг маскани бўлди, соҳибдил сўфий деб уни тани!

39. Унинг йўлида жон ва кўнглини фидо қил, жон ва кўнглидан унга иқтидо қил.

40. Агар этагини туттишга кўли етмаса ҳам, Навоийга бир риптаси насиб этса ҳам, етарли.

Дуғат

Мавсуф – сифатланган, сифатли

Роқим – рақам қилувчи

Рақамкаш – рақам қилувчи

Бў(й) – хид, ис

Тўнг – қайт, юз ўтир; музла, сови

Ройиҳа – хид, ис

Назоҳат – тозаллик, поклик, софлик

Атвор – хулқ

Манозил – манзиллар

Мароҳил – йўллар

Муътакиф – эътикоф ўтирувчи

Афган – ...ташловчи, таратувчи

Ўта – шўнғиш

Такмил – охирига етиш, камол топиш

Сулук – йўл, тариқат

Ориз – пайдо бўлиш

Ҳолот – ҳолатлар

Раъфат – меҳрибонлик, шайхатлилик

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

АВВАЛГИ ХАЙРАТ

(Шарҳ)

Кўнглининг таърифидан сўнг Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ кўнглининг саҳатлари, сайрлари ва бу жараёнда у топган хайратларни учта боскичда тасвирлайди.

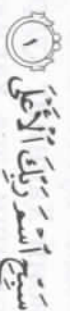
Хайрат, хайратланиш сўзининг замирида лол қолиш, ақлни йўқотиш, хушдан айрилиш, ақлни бой бериш каби маънолар тушунилади. Кўнглининг хайратларини Алишер Навоий Ҳақнинг қудрати қаршисида ақлни йўқотиши, асл ҳақиқатни англаб, лол қолишдир, деб таърифлайди.

Ўқийтганимиз мазкур ўн саккизинчи боб ва гадаги икки боб ҳам хайратларга бағишланган. Уларнинг мазмуни, моҳияти, кўтарилган муаммолар тўғрисида таҳлил давомида ҳулоса қиламиз.

Биринчи хайрат кўнглининг йўқликдан борликка келиши – яралиши ҳақида бўлиб, Алишер Навоий унинг мулк олами баҳористонига қадам қўйганини айтади. Шу чоққача тарқалган нашрларда бу сўз «малак» – фаришта, деб ёзиб келинган. Бирок биз ушбу бобни қайта-қайта ўрганиб, арабийда **ش** шаклида

ёзилган сўзни «малак» эмас, «мулк» деб ўқисак, тўғри бўлади, деган хулосага келдик. Чунки кўнгли сайр қилган оламда бирор фаришта ҳақида маълумот йўқ, унда Ер юзи – инсониятта мулк қилиб берилган ҳудуд ва унинг тўзаллиги васф этилган. Демак, бу малак олами эмас, балки мулк оламидир.

Алишер Навоий кўнглини Хожа деб атайдди. Нима учун Хожа деб атагани учинчи хайрат бобида ойдинлашади. Ўрганаётганимиз аввалги хайрат бобида Хожа мулк оламини кезиб, у ердаги ҳар бир яратик Аъло сурасининг 1-оятигаги ушбу амрни адо этаётганига гувоҳ бўлади:

Мавно таржимаси:

«Буюк Роббингиз исминни барча нуқсондан пок тутган ҳолда тасбих ўқинг!»

Бу ҳол эса кўнглининг хайратини оширади ва хушидан айрилишга сабаб бўлади. Мазкур ҳодиса қандай рўй берди? Бўни Алишер Навоий батафсил тасвирлаган. Тасвирларнинг ҳар бири китобхоннинг ҳам хайратини уйғотиш учун йўналтирилган. Тасвир жонлангирилган: инсонлар жонсиз кўрадиган мавжудотларга ўзига хос феъл, хусусият ва ҳолатлар бериб, таърифланган.

Ўқувчига тушунишни осонлаштириш мақсадида биз ҳар бир ҳодисани рақамлаган ҳолда ёзишга қарор қилдик. Дастлаб тонг суврати чизилади: субҳ – тонг тун қазрига беркинган куёшни фаш этди; шоир шукрона учун куёш каби жом сўрайди:

1) Тонг бир қушдир, у сайради ва сабуҳ – тонгда ичиладиган майдан дарак берди, муаллиф бўни тинглайди ва субҳ каби соф майдан ичиб маст бўлишни, нолада қушга ҳамроҳлик қилишни истайди. Бу – тонгни зикр ва ибодат билан бошлаш истагининг ифодасидир;

2) саҳарнинг зарли бир либоси бор, у шу либосни кийиб, ўзини кўрсатди. Тун тутиб қўйган парадан бир ип ҳам қолмади – у ғойиб бўлди;

3) тақдир қалами Аллоҳнинг изни ила фалакнинг тоғига «Ваш шамс» ва «Ваз зуҳо» деб ёзиб қўйди. Чунки бу Қуръон оятлари бўлиб, «Ваш шамс» – «Куёшга қасам!», «Ваз зуҳо» – «Кундузга қасам!» – демакдир. Аллоҳ куёш ва кундузни тўзал ҳикмат ила яратдики, унинг сирини ўзи билади ва шунинг учун Қуръонда бу икки яратиги билан қасам ичди; бу сўзни эса Қалам Аллоҳнинг амри билан ёзиши ана шу ҳикматга ишорадир;

4) субҳ – сўфийдир; у ўзини кўрсатди ва осмонга нурдан жойнамоз тўшади;

5) субҳ қўлида супурти тутиб, шомнинг қора тушроқ каби қуқунларини супуришга киришди;

6) чарх – осмон тунда олам узра кора кукун сепган эди, энди эса ок кукун сепга бошлади;

7) чарх нилуфар гулдир, у ўз кўёшларини тўқди ва саҳарнинг боғида сарик лола очилди: яъни куёш порлади;

8) обнус – кора, танаси каттик, ўзи хушбўй дарахт; тун осмони – обнус дарахтидан ясалган панжара ёҳуд туннинг ўзи обнус кабидирки, шохлари панжара ҳосил қилган. Панжара орасида эса юлдузлар. Тонг отиши билан бу панжара филнинг тишларига айланди – оқарди. Сандарус – сарик тусли дарахт, у чўғдонларга солиб ёқилган. Куёш бамисоли сандарус чўғдони, ундан эса ўт сочилди;

8) кўёшнинг ўти зулмат тунини куйдириб, ҳавога юлдузлар учкундек сачради, ғойиб бўлди;

9) тун – товусдир, у жилва қилиб юрган эди, аммо тонг отиши билан жилваси тум бўлди; унинг гулларининг кўзгусидан нур ҳам йўқолди.

Алишер Навоий мазкур истиоралар ва жонлантиришлар воситасида тонгни васф этади, китобхон тасаввурига тонг гўзаллигини олиб қиради. Ўқувчини тонг ичига етаклайди, унинг чиройидан завқланишга чорлайди.

Тонг чоғи Хожа – кўнгил йўқлик тунидан кўз очди – тонг ели бир хушхабар бўлдию, бу хушхабар унга жон бағишлади. «Тонг ели» Аллоҳнинг инсон танасига рух пуфлаши маъносини ифодалаши ҳақида аввалги боб шарҳида айтиб ўтган эдик.

Хожа, яъни кўнгил йўқликдан борлиққа келганида, яралганида у ўзига бегона эди. Ҳеч нарсани билмай ўзини ҳар томонга телбаларча, девоналарча урди. Юзи тонг каби сарғайди, тонг ели кетганидек, ўзидан кетди. У ўзи келиб қолгани – олам ичигаги ажойиботларга боқар, лекин ҳеч нимани англамас, тушунмас эди. Кўраётган ғаройиботларининг сирини билгиси келар эди. Ҳар бир яратик ҳақида «Бу нима?» каби саволларни ўзига берар, жавоб топа олмай, ўзининг бу оламга нима мақсада келганлигини билмай қайғута тушар эди. У гўё бир парда билан ўралган, кўзлари зулматда; Ерга йиқилди ва сажда қилди, ўзининг ожизлигини айтиб, «Мен нима учун борман?» – дея кўп йиғлади.

Ҳарам – ман этмок, тақиқламок, беркитмокдир. Қаср ҳарими – беркитишнинг кўплиги, тақиқларнинг беҳадлиги бўлиб, кўнгил ана шу мақомда туриб қолди. Унинг учун ҳамма нарса берк ва ёппик эди. Фарёд билан бу саволни бераверганидан кейин ғойибдан бир нидо келди: «Ўрнингдан тур ва ўзинг ичига бўлганинг бу яшил оламга назар сол!»

Кўнгил ўрnidан турди ва бир-икки қадам кўйиши билан кўз ўнгида Боғи Ирам пайдо бўлди. Қандай Боғи Ирам? Бамисоли ойнадан бўлган гулшан, жаннатнинг бир боғи эди бу.

Алишер Навоий шундан сўнг Ер юзининг васфига киришади. Унинг гўзалликларини

дарахтлари, гуллари, сувлари мисолида аниқ ва равшан кўрсатиб беришга интилган. Биз шоир қаламга олган ҳар бир манзарани ўзимизда тутал тасаввур ҳосил бўлиши учун ракамлаб таҳлил қиламиз:

1) Дарахтлар: ҳар бир дарахт сидрага бориб тегади. Сидра – коинот тутатган чегарада ўсадиган дарахтдир. Дарахтларнинг шохи сидра шохлари билан чирмашиб кетган. Барглари эса кўкни кўрकитади, соясида куёш улғаяди, тарбия топади, хусусан –

сарв дарахти: сарв саркаш, чулки унинг қадди тик, у эгилишни билмайди; ранги эса зантор – мовий; сарвларнинг ҳар бирини осмон учун устун қилиш мумкин;

чинор дарахти: чинор шундайки, унинг баландлиги куёшга озор беради, шунинг учун офтоб бу жонни азобловчи қийноқ сабабли сарғайиб кетган, оқибатда чинорни қизитган охи билан куйдиради. Ривоятларга кўра, чинор минг йиллаб кўримаydi, аммо умри сўнгида ўз-ўзидан ёниб кетар эмиш, шоир шувоятга ишора берапти;

сандал дарахти: сандал жигарранг ва хушбўй бўлиб, унинг атри Исо Масих алайҳиссаломнинг нафаси қабидир. Ривоятларга кўра, Исо алайҳиссалом ўлик одамни силлаб тирилтирган, сандалнинг хиди боис ўлик ҳам тирилиб кетади. Сандалнинг хиди боис сув гулобга, тушроқ эса мушки ноб, яъни тоза

хушбўйга айланган. Мушк сўзи қора маъносига эга бўлиб, тушроқнинг қоралигига ишора қилиб, у «мушки ноб» деб таърифланмоқда;

сапидор дарахти: сафедор, яъни оқ теракнинг танаси шундай кумушки, насим эсиб, унда зарра гадани қолдирмаган; суман ёки ёсуман (ясмин) ўсимлигининг гули оқдир, сапидорнинг кумуши худди суман гулидек; оқ теракнинг барги шундайки, унинг юзаси яшил, ости – оқ, шунинг учун Алишер Навоий сапидорнинг япроғи тагига шиша қаби оқ кумуш қуқуни сепилган, деб айтади;

санубар дарахти: санубарнинг бўйи 15 – 25 метр орасида бўлиб, шохлари дастлаб конуссимон бўлса, йиллар ўтиб, ясси соябон шаклига киради, бу дарахтнинг ватани Шимолий Америка дейилади, яна бир номи Италия қарағайи; кўриниши гўзал дарахт. Алишер Навоий санубар дарахти ҳақида ёзиб, унинг шохлари осмонга етишини таъкидлайди; тумма қаби майда барглари ясси соябон ҳосил қилгани учун бош қиймни эслаглади. Шу бош қийм юлдузларнинг бошига қийилади. Қийилганда ҳам, тангалари билан зийнатланган бош қийим сингари.

Умуман, сарвлар, сапидорларнинг сафлари шу қадар текиски, ҳатто, бу борада сарв ва сапидорни хижолатга солади. Бу дарахтларнинг бошида очилган гуллар ўзларининг оёғига сочилади, яшиллиги зумрадага, танасида-

ги ришталар – томирларнинг туғмалари эса забаржада ӯхшайди.

Дарахтлар суврати яқунига етгач, Алишер Навоӣ ховузларни тасвирлайди:

2) сув: хар ёнда ойна рангидаги ховузлар кўзга ташланади, унинг нами ойнани ҳам, бошқа нарсани ҳам занглатмайди. Маблумки, сув занг пайдо бўлишининг асосидир, лекин бу сув ундай эмас. Бу ховузлар кўзгу каби, унда жон жилава қилади, акс этади, яъни сув тириклик омилидир. Ховузга қуйиладиган ариқнинг кўриниши худди дастани эслатади. Бу ариқнинг суви руҳ учун озука, ариқнинг тубидаги майда тошлар эса лаъл ва ёқутдир. Ариқда оқётган сув гулнинг оёғига бошини қўйган, балки ўзидаги ушқоқдай тошларни гулнинг пойига тўқади, бу худди ёрнинг оёғига зару жавоҳир сочишдир;

3) ғунча: ғунча эса бокира кизга ўхшайди. У ўз пардасига ўранган. Ғунчанинг шакли – тутилган туғунни эслатгани учун уни Алишер Навоӣ бахт риштасидаги туғунни очилмаган, деб ёзади. Нега бахти очилмаган? Чунки у ўз ҳуснини ўз ошиғи учун саклайди, бир хон каби инсон келиб, завқланиши учун чиройини намоён этмайди. Шабнам унга дур солади, насим эсса, гулнинг барги унга кумуш тўқади, гулнинг юзи ва яшил баргининг акси сувга тўшади. Натижада, кўзгуда бир ғўзал юз (гул) ва хатт (барг) акс этади, ғўё. Хат – ўсмирлар ва

ёш кизларнинг лаблари устидаги яшил тусли ва майин тук бўлиб, у муғтоз адабиётда ғўзалликни ифодалаш учун қўлланган;

4) сунбул: кўкламда кўк, кузда эса қора тусга қиради, буралиб, илонга ўхшаб қолади. Алишер Навоӣ сунбулни заҳарли илонга қиёслайди: у ғунчани чакиб олган, ғунча эса ундан озорланган. Заҳар боис ғунчанинг танаси кўкариб кетган, булбул эса унинг бошида афсунгарлик қилади. Зотан, афсунгарлар, одатда илонларни авраб, томоша кўрсатанлар. Ғунчанинг тағидаги яшил туғунча илоннинг ғунчанинг оёғига тушиб, тўпланган заҳри. Бирок ғунчанинг тикани бор, у ўз тиканини афсунгар булбулга санчдики, бу оғриққа чидамаган булбул ўз тумшугини най каби чалиб юборди, яъни сайради;

5) тазарв: Алишер Навоӣ тустовукни тазарв деб айтади, тустовук – думи узун бир куш, учмайди, балки жуда тез югуради, шоир шунинг учун тазарвни оловга ўхшатади, сарв дарахти тагидан юрган тазарв – шуъла, сарв эса унинг тутунни каби кўринади;

6) товус: товус, одатда такаббурлик тимсоли бўлиб, унинг юришидан гулларга, гул буталарига шикаст етади;

7) тол: тол дарахти янги шохлар чикарган, унинг барглари беҳад кўп, шохларини осилтириб туриши билан у сочлари тўзғиб кетган девонага ўхшайди, боғ ҳакими, яъни эгаси

эса макр-ҳийла қилиб, бу телбанинг оёғига сувдан занжир солган. Боғ эгасига «ҳаким» сифати қўлланаётгани бежиз эмас, чунки мажнуну телбаларни даволовчи одам ҳаким дейилган, Алишер Навоий эса мажнунтолани тасвирлар экан, унинг сув бўйида ўсишини назарда тутиб, оёғига сувдан занжир солинди деган ифодани қўллайди;

8) наргис: наргис гули кўзни эслатади, шунинг учун мумтоз адабиётимизда наргис ва кўз ўзаро ташбих ўлароқ қўлланган ўринлари кўп учрайди. Касал бўлгани учун наргиснинг кўзлари сарғайган, сувга қараб, унинг остидати яшил ўтларни балиқ деб ўйлайди;

9) ҳамишабаҳор: ҳамишабаҳор гули жуда беозор бўлиб, хокисор бўлиб очилади, у ҳар томонга ўсиб, кўпайиб, атрофни гўзалликка тўлдиреди. Номия – ўсимликларнинг ҳар томонга ўсиш хусусиятидир. Ҳамишабаҳорда эса айнан номия кучли. Алишер Навоий унинг бу хусусиятини назарда тутиб, ҳамишабаҳор ҳар томонга зар ошкор қилди, деб таърифлайди;

10) лола: лола очилиб тураркан, тонг маҳали унинг бағрида шудринг пайдо бўлади. Алишер Навоий эса лолани маст бир киморбоз ўлароқ кўрсатиб, у ўз тосига (яъни бағрига) ёмғирдан кимор тошларини солиб, ўйин қилади, деган ташбихни қўллайди. Гул эса лоланинг бу ўйинига ҳавас қилиб, ўйнайди,

лекин ютказадӣ, чўнтағидағи хурдаларини – майда олтинларини ютказиб кўяди. Тап шундаки, лоланинг ичидағи шудринг томчилари нисбатан узоқ вақт сақланади, лекин бошқа гулларда ундай эмас: уларнинг юзасига кўнган шабнам тезда окиб кетади. Шoir ана шу ҳолатни тасвирлашти, тонгда куёш акси тусадиган томчиларни хурда – майда олтин бўлаклари сифатида кўради;

11) барқ – чакмок: булут ичидан чакмок ўзининг ялтирашини намoён этади, булутдан ёғажак ҳар қатра эса Хизр чашмасидек ҳаётбахшдир. Хизр чашмаси, ривоятларга кўра, мангу ҳаёт суви қайнаб чиқадиган булақдир;

12) насим: насим (тонгги ел, шабада) ўликларни тирилтиргувчи, у Исо алайҳиссалом нафаси каби;

13) сув ва тулпроқ: қатра суви гавҳар сувидан зиёда, тулпроғи эса жаннат гулидан тоза-роқ, софроқдир.

Хожа бемисл гўзаллик ва чирой билан тўлиб тошган бу маконда ҳар томон боқаркан, бир ғаройибот унга минг бўлиб кўринади, томоша қилишга иштиёқи ошгани сайин таажжуби устига таажжуб бўлаверди. Бу яратикларнинг боши – манбаси қаерда деб шу қадар кўп бош қотишлики, хайрати уни қамраб олади. Ҳатто, саволига жавоб топа олмагани учун қайғу ақлини жунунга солди, васвасага тушиб, хуши забун бўлди.

Кўнгли мўъжизалари: бу жаҳон ўз-ўзидан пайдо бўлмаслигини тушунди, модомики, шундай экан, Яратувчи ким? Хожа бу ўйлар ва ҳайратлар оғушида экан, ғойибдан садо келди: «Бу қандай фойдасиз ҳайрат! Сента бу ҳайратда қандай наф бор? Ҳақиқат сирридан баҳраманд бўламан десанг, басират кўзи билан назар сол!»

Басират кўзи ички, ботиний нигоҳ бўлиб, у шакллар ортидаги моҳиятни, аслиятни кўради. Кўнглига ғойибдан келган овоз унга басират кўзи билан оламга назар солмоқ амрини берди. Кўнгли бу сўзни дур каби кулоғига тақди ва унга ҳидоят нури келиб, кўз очди. Шунда у ўзини ҳайратга солган бу ажойиботларнинг ҳаммаси бир Буюк Вазифа билан бандлигини кўрди: булбулу кумрилар, даракту япроқлар ўз Яратувчиларининг Қайом Зотини мактаб, улуглаб зикр этар эдилар. Ҳар бир зарра ўз Роббисига тинимсиз шукур қилиш билан банд! Агар ел эсиб, ундан нидо келса ҳам, сув оқиб, шилдираган товуш чиқарса ҳам, буларнинг ҳаммаси ас-Сонитъ (санъат эгаси) бўлган Аллоҳнинг марҳамати билан билан ўзгача сирлилиқ касб этар эди.

Кўнглининг жоҳиллик ҳайрати – билмаслик ҳайрати орифлик – билиш ҳайрати билан алмашди. У бу ҳайрат билан шу қадар оҳ чекди, чунки жамики мавжудотлар ўз Роббига ҳамду шукур айтсаю, бу соқов ва гунг бўлиб

сукут этса, хомуш турса! Кўнглининг ўз хошлиғи бойс тортган оҳи тутун каби уни беҳуш қилиб қўйди.

Яна бир ҳикмат шуки, барча яратик ўз-ўзидан, бетартиб шаклда эмас, балки Аллоҳнинг амрига кўра бу вазифани муҳаббат ила адо қилар эдилар:

سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ رَبِّ الْعَالَمِينَ

Маъно таржимаси:

«**Буюк Роббингиз исминни барча нуксондан пок тутган ҳолда тасбих ўқинг!**»

(Аъло сураси, 1-оят)

Зотан, Аллоҳ ўзи исминини барча нуксондан поклаган ҳолда улуглаб зикр этишни буюрган. Кўнглидан бўлак барча мавжудот шу амр ижросига машғул. Кўнгли эса ўзини ҳам, Роббинини ҳам танимагани учун хомуш ва ғафлатда. Яқунда шоир соқийга мурожаат қилади, ҳарорати ошиб, хушидан кетганини айтади. Юзимга бода сеп, дая илтимос қилади. Хушига келиб, сўзлашни, Роббисига ҳамду сано айтишни орзулайди.

Хулоса қилиш мумкинки, Алишер Навоӣ-га кўра:

1. Кўнгли – Аллоҳнинг яратиги, Аллоҳга оид сир ва унинг тарбияси ҳам Аллоҳнинг қарамии, марҳамати билан амалга ошади.

2. Кўнглининг кўзи Аллоҳ насиб этса, марҳамат кўрсатса, очилади, акс ҳолда, кўрлигича қолади – оламдаги гўзалликларни мутлақо ҳис қилмайди. Зотан, оламнинг гўзаллиги ва мўъжизаларини кўриш, ундан хайратланиш ҳаммага насиб этмайди.

3. Олам гўзаллигини кўришнинг ўзи ҳақиқатни англаш учун етарли эмас, гўзаллиқнинг ҳикматини, маъносини англаш лозим, бу эса яққа йратувчинини танимоқни талаб қилади.

4. Оламдаги ҳар бир яратилгннинг ягона Роббга ҳамду шукр айтишини англаш басират кўзи билан кўлга қиради, лекин мазкур неъматга Аллоҳ раво кўрганлар мушарраф бўладилар.

Шоирнинг ўз беҳушлигини эътироф этиши, соқийга юзланиб, бода сўраши эса, ўз ғафлатига иқрорлик келтириб, ҳар бир мавжудотга йўл кўрсатувчи Соқий – Аллоҳдан нусрат ўтинмок маъносига эга. Зотан, тасаввуфга кўра, соқийнинг истилоҳий маъноларидан бири Аллоҳнинг исмини ифодалайди. Ирфон, муҳаббат ва ҳидоятнинг манбаси – Аллоҳдир.

Бу – ҳидоят нури билан оламни кўриш улуғ йратувчинини танишнинг илк босқичидир. Кўнглининг Ер юзидаги ажойиботлар туфайли туғилган хайрати ҳали етарли эмас. Унинг кейинги мақомлари – сайрлари, юксалиши ҳақида иккинчи хайрат бобида сўз боради.

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

АВВАЛГИ ХАЙРАТ

(Матн)

Кўнгулнинг адам тунидин кутулуб, вужуд субҳига ҳамнафас бўлуб, мулк олами баҳористонининг ранго-ранг азҳори ва гуногун ашжорин тамоша қилғони ва аларни «Сабаҳа исми раббикал аъло» амри била қайюми ҳақиқий тасбиҳига машғул эркинин биллиб димоғи боғида хайрат гуллари очилғони ва ул гуллар атри димоғидин хуш олиб беҳуш йиқилғони

1. Субҳдур, эй соқий, этиб меҳр фоти,
Тут манга бир жом нечужким куёш.
2. Тонг куши чун берди паёми сабух,
Нўш этайин бир-икки жоми сабух.
3. Субҳ сафолик майидин маст ўлай,
Тонг кушига нолада ҳамдаст ўлай.
4. Берди сахар хулласи зар ришта тоб,
Қолмади тун пардасидин ришта тоб.

5. Ёзди фалак токиға килки қазо,
Ояти «Ваш шамс» била «Ваз зухо».
6. Сўфийи субҳ айлабон ул дам зухур,
Ёйди сипеҳр узра мусаллоийи нур.
7. Шом саводи асарин тийра хок,
Субҳ супургуси била қилди пок.
8. Чарҳки, даҳр узра эди мушкрес,
Бўлди ҳамул мушк уза кофурбес.
9. Нилуфари чарҳ тўқуб жоласин,
Очти сахар боғи сариг доласин.
10. Ож ўлубон панжараи обнус,
Ўт сочибон мижмараи сандарус.
11. Кўйди куёш ўтиға зулмат тунни,
Учти ҳаво узра нуҷум учкуни.
12. Жилва бўлуб гум кеча товусидин,
Нур кетиб гуллари кўзгусидин.
13. Кўз очибон Хожа адам шомидин,
Жон топибон тонг ели пайғомидин.
14. Шомни адамни суруб андоқки дул,
Эсти димоғиға насими вужуд.
15. Зоҳир ўлуб ўзига бегонавор,
Юз урубон ҳар сори девонавор
16. Ҳар нафаси субҳ киби сорғориб,
Тонг елидек ҳардам ўзидин бориб.
17. Юз туман аъжуба тамошо қилиб,
Сиррини билмакни таманно қилиб.
18. Фикрати қилгон сойи кўпрак хаёл,
Англабон ўз комини кўпроқ маҳол.
19. Бўлмади ул пардада чун кашфи роз,
Кўп қилиб изхори сужуду ниёз.
20. Каср ҳаримида мақом айлади,
Ажзу тахайюрга киём айлади.
21. Ўйс ила ўз ажзини қилғоч адо,
Қилди анга хотифи ғайбий нидо
22. Ким: «Кўпу, сайр айла бу гулшан сори,
Айла назар сабзаи равшан сори».
23. Кўптию, кўйди чу бир-икки қадам,
Бўлди аён равзаи боғи Ирам.
24. Қайси Ирам, гулшани минусиришт,
Гулшани мину дема, боғи биҳишт.

25. Ҳар шажари сидраға бош еткуруб,
Шоҳин анинг шохига чирмаштуруб.
26. Барглари кўкка қилиб сарзаниш,
Соҳсида меҳр топиб парвариш.
27. Сарвлари саркашу зангоруи,
Ҳар бири кўк борғаҳига сутуи,
28. Меҳр чинор офатининг ранжаси,
Панжасини ожиз этиб панжаси.
29. Сорғориб ул меҳнати жонкоҳ ила,
Кўйдурубон они қизик оҳ ила.
30. Сандалининг атри Масиҳо дами,
Андин ўлуқ мисли Масиҳ одами,
31. Сув бўлубон ройиҳасидин гулоб,
Соҳси туфроғни қилиб мушки ноб.
32. Соқи сапидорнинг, андоқки, сийм,
Гард анинг сиймиға кўймай насим.
33. Сийм анга чун соқи сумансо бўлуб,
Яфроғи таҳ нуқраи мино бўлуб.
34. Чархаким, шоҳи санубар етиб,
Тутмаларин анжум учун худ этиб.

35. Сарву сапидор сафи муттасил,
Сарву сапидорни айлаб хижил.
36. Турфа буқим, бошида гул очилиб,
Ул гул аёғига доғи сочилиб.
37. Сабзасининг ранги зумурад киби,
Риштасида тутма забарҷад киби.
38. Ҳар сори бир ҳавзаи ойна ранг,
Қим наминдин тутмайин ойна занг.
39. Жилвағар ул кўзғуда жон сурати,
Даста бўлуб анга ариғ ҳайъати.
40. Рухқа ариғ суйидин кут ўлуб,
Реза тоши лал ила ёкут ўлуб.
41. Гул оёғига сув кўюб бошини,
Бошини кўйқим, бу ушоқ тошини.
42. Зийнат учун қилғали халхол анга,
Йўқки, бу нақд ўлғали помол анга.
43. Бикр сифат гунча бўлуб парда чех,
Риштаи бахтидин очилмай гирих.
44. Шоҳиди гул хусну намойиш учун,
Хон олиб илғига кушойиш учун,

49. Дур солибон шабнаму эстаъ насим,
Барги шукӯфа тўқубон анда сийм.
50. Сабзау гул акси тушуб сув аро,
Оразу хат ўйлаки кўзгу аро.
51. Гул уза шабнам чу тушуб, ҳар варақ
Кўргузуб афрухта юзда арақ.
52. Сунбули печон бўлуб афъий мисол,
Гунча анинг нишидин озурда ҳол.
53. Заҳр ила ёшил бўлубон пайкари,
Булбул анинг бошида афсунгари.
54. Тутмаки, остида гумон этти хайл,
Заҳр дурӯр, қилгон оёғига майл.
55. Ништар ураға чидамай хордин,
Булбул этиб доия минкордин.
56. Сарв аёғида хиромон тазарв,
Шўъла тазарв ўлди, анинг дуди – сарв.
57. Жилва қилиб ҳар сори товус маст,
Гуллару гулбун топиб андин шикаст.
58. Толни янги шох ила барги гулу
Айлади девонаи жўлидамў.

59. Боғ ҳакими хиялу макр ила
Солиб аёғига судин силсила.
60. Наргис арилмай маразидин ариғ,
Кўзлари айни ярақондин сариғ.
61. Кўз тикибон сувғау ранги синиб,
Сабзани сув ичра балиғ соғиниб.
62. Ҳар сори занг зар этиб ошкор,
Номия пайкига ҳамишабахор.
63. Ринд мукаммирдек этиб лола шайн,
Тоси аро жола бўлуб каъбатайн.
64. Гул ул ўюнға чу ҳавас кўргузуб,
Жайбидағи хурдаларин утқузуб.
65. Жола бинафшаға уруб тошини,
Боглаб кўк ёғлиғ ила бошини.
66. Кўргузубон барк булутдин дарахш,
Қатра Хизр чашмасидек руҳ бахш.
67. Қилғали амвотни ихё насим,
Фош этиб анфоси Масиҳо насим.
68. Қатраси гавҳар суйидин ҳам фирих,
Туфроғи жаннат гулидин ҳам назих.

69. Ул бу Ирам тавфида беҳол ўлуб,
Зойил ўлуб хуш тили лол ўлуб,
70. Ҳар тарафиким боқиб ул равзанинг,
Кўза ғаройиб кўрунуб бирга минг.
71. Неча назар бўлса тамошоталаб,
Булъажаб узра кўрунуб булъажаб.
72. Топмади сарриштани чун фикрати,
Ҳайрат уза қилди гулу хайрати.
73. Ақл ишин яъс жунун айлади.
Васваса хушини забун айлади,
74. Ким бу гулистонким, эрур бу жаҳон,
Балки жаҳоне гул ичинда ниҳон!
75. Бутмак ўзи худ эмас имкон анга,
Гар бу эмас, ким эса Деҳқон анга?!
76. Солди ниҳодига бу хайрат хуруш
Ким, деди ул хайрат ичинда Суруш
77. Ким: «Недурур хайрати бефойида?!
Санга бу хайрат ила не фойида?!
78. Сирри ҳақиқатдин ўлуб баҳравар,
Айла басират кўзи бирла назар!»
79. Дур киби етгач қулоғига бу сўз,
Нури ҳидоят била очти чу кўз.
80. Фохтадин қумрию булбулгача,
Балки шажар яфроғидин гулгача,
81. Барчаси Қайюмига зокир эди,
Ҳар бир Анинг шукрига шокир эди.
82. Гар ел, агар сув бўлубон нағмасоз,
Соний ила ҳар бирига ўза роз.
83. Чекти бу хайрат била ўтлук хуруш,
Ким бори гўё эдилар, ул – хамуш.
84. Солди димоғига бу хомушлук
Ох бухори била беҳушлук.
85. Соқий, етубдур ана жисмипта тоб,
Юзума ур, бода суйидин гулоб.
86. То топибон хуш, такалум тузай,
Сўз чамани ичра наво кўргузай.

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

АВВАЛТИ ҲАЙРАТ

(Насриӣ баён)

Кўнглининг йўқлик тунидан кутулиб, вужуд тонигига ҳамнафас бўлгани; мулк олами баҳористонининг ранго-ранг гуллари ва ажиб дарахтларини томоша қилгани; ва уларнинг «Буюк Роббингиз исмини барча нуқсондан пок тутган ҳолда тасбих ўқинг!» амрига мувофиқ Қайюми Ҳақиқий тасбихи билан машғул эканлигини билиб, димоғи боғида ҳайрат гуллари оқилгани ва у гуллар атри димоғидаги хушнии олиб, беҳуш йиқилгани

1. Тонг вақти. Эй соқий, офтоб ўзини қош этди, куёш каби бир жомни май билан тўлдириб мента тут!
2. Тонг куши сабуҳ хушхабарини берди, мен ҳам бир-икки жом сабуҳий ичай!
3. Субҳнинг сафоли майдан маст бўлиб, тонг куши билан бирга нола қилай.
4. Саҳарнинг ипак либоси ўзининг зар ришталарини ёйди, тун пардасининг ришталари қолмади.
5. Фалак тоғига Қазо қалами «Ваш шамс» билан «Ваз зухо» оғтларини ёзди.

6. Тонг сўфийси ўзини намойиш қилиб, осмонга нурдан жойнамоз ёзди.

7. Шомнинг қора тулпроғи асарини тонг ўз сулургиси билан сулурди.

8. Чарҳи, дунё устига қора кукун сепувчи эди, энди у қора устидан оқ кукун сепувчига айланди.

9. Фалак нилуфари ўз ёмғирини тўкиб, сарҳар боғи ўзининг сариқ доласини очди.

10. Обнус дарахтининг шохлари фил тишларидек оқарди, сандарус чўғдони оламга ўт сочди.

11. Зулмат тунни куёшнинг оловини куйдирди, ҳаво узра юлдўз учкунлари учди.

12. Туннинг товусидан жилва ғойиб бўлди, тун гуллариининг кўзгусидан нур кетди.

13. Хожа йўқлик тунидан кўзини очди, тонг елининг пайғомидан жон тоқди.

14. Йўқлик шамолини тутунни сургандек суриб унинг димоғига вужуд насими эсди.

15. У ўзига ўзи бегона кўриниб, ҳар тарафга телбаларча юзини уради.

16. Ҳар нафас тонг каби сарғайди, тонг елидек ўзидан кетади.

17. Юз минглаб ажойиботларни томоша қилиб, уларнинг сирини билиш орузсига тушди.

18. Фикрати бу ҳақда қанча ҳаёл қилса, ўз мақсадига етишмоқни тобора маҳол кўрди.

19. У қанча сажда қилиб, ожизлик изҳор этмасин, парда кўтарилмади, сирлар кашф бўлмади.

20. Ададсиз тақиқлар устида мақом тутиб, ожизлик ва ҳайрат ичидида туриб қолди.

21. Мавҷослик ва ғам билан ўз ожизлигини адо қилганидан сўнг, хотифдан ғайбӣ нидо келди:

22. «Ўрнингдан тур! Бу гулшанга сайр қил! Қўриниб турган яшил оламга назар қил!»

23. У ўрнидан турди ва бир-икки қадам қўйди: Боғи Ирамдек раваз аён бўлди.

24. Қандай Ирам! Ойна каби мовий гулшан! Ундай дема, жаннат боғи де!

25. Бу боғдаги ҳар дарахтнинг боши сидрага етган, шохлари сидра шохларига чирмашган.

26. Барглари кўкка таъна қилиб, уларнинг соясида куёш ҳам парвариш топади.

27. Кўк рангли сарвлари бўйсунмас; ҳар бири осмон уйига устун бўлгудек.

28. Чинор офат бўлиб куёшни ранжу ма-шаккатга солади, унинг панжаси офтоб пан-жасини ожиз қилади.

29. Натижада куёш жонни олувчи меҳнат билан сарғайди, унинг қизиган оҳи чинорни қўйдирди.

30. Сандалиннинг атри Масиҳнинг нафаси каби бўлиб, ундан ўлик инсон тирик одамга айланади.

31. Унинг хуш бўйларидан сув гулоб, сояси-дан тушроқ тоза мушк бўлди.

32. Сапидорнинг танаси – қумуш, чунки шабада унинг қумуш тани устида гад қол-дирмаган.

33. Унинг қумуши суман гулидек, япроғи-нинг тағи пиша каби қумушдир.

34. Санубарнинг шохи осмонга етиб, тугма-ларини юлдузлар учун темир қалпоқ қилди.

35. Сафи узилмаган сарву сапидорлар текис ва раволиги билан сарву сапидорнинг ўзини хижолатга солди.

36. Қизғи шуки, унинг бошида гул очилди ва бу гул унинг оёғига сочилди.

37. Яшил ранги – зумурад, риптасидаги тугмалар – забаржад.

38. Ҳар томонда ойна рангли ховузлар, бу ховузнинг наmidан ойналар зангламайди.

39. Бу кўзгуда – жоннинг сурати, ариқлар-нинг қўриниши гўё унинг дастаси.

40. Бу ариқ суви рух учун қут, унинг ичиди-ги майда тошлар эса лаъл ва ёқут.

41. Сув гулнинг оёғига бошини, балки бу ушқдай тошларини қўйди.

42. Гул оёғига таксин – зийнатлансин учун ҳалхол, балки оёқлари остига нисор қилин-ган хазинадир.

43. Бокира сифатли ғунчаннинг пардаси ёпик, унинг бахт риптасидаги туғун очилмаган.

44. Гулнинг хусни, намоёйиши ва хон қўлига хурсандчилик учун олсин дея...

49. ... насим эсгач, шабнам дур солди, гул-нинг барги эса унга қумуш тўкди.

50. Сабзанинг ва гулнинг акси – сувда: гўё ораз ва хатт – кўзгуда.

51. Гул узра шабнам тушди ва ҳар варак алангеланиб турган юз узра томган терларни намоён этди.

52. Қорайиб, ўзига ўзи чирмашган сунбул заҳарли илон каби, унинг нишидан гунча озорда.

53. Бу илоннинг заҳридан гунчанинг сура-ти яшил тусга кирди ва унинг бошида булбул афсунгар бўлди.

54. Бошқалар тутма деб ўйлаганлари гул-нинг оёғидаги заҳардир.

55. Лекин гулнинг ништари бор, унинг ниш-тар уришига чидай олмай, булбул нола чекади.

56. Сарвининг оёғида тазарв хиромон юриб, шуъла каби ёнади, гўё ундан чиққан тутун – сарвадир.

57. Товус ҳар томонга жилва қилиб, ўзини кўз-кўз этади; гуллар, гул ниҳоллари эса ун-дан шикастланади.

58. Янги чиққан шохлари ва беҳад кўп каби барглари толни сочлари ёйилган девонага ай-лантирди.

59. Боғ ҳақими хийла ва макр билан унинг оёғига сувдан занжир солди.

60. Наргис беморликдан халос бўлмай, кўз-лари ярақондан сарғайган.

61. У ранги синикиб, сувга кўзини тикади ва сув ичидаги яшил ўтни балиқ деб ўйлайди.

62. Ҳамишабаҳор гули номиядан келган эл-чига занг каби зарини ҳар сари сочиб, ўзини ошкор қилди.

63. Лола майпарасти киморбоздек шовқин солдики, унинг тоғораси ичида ёмғир кимор-нинг тошлари бўлди.

64. Гул бу ўйинга ҳавас кўрсатиб, чўнтаги-даги олтинларни ютказди.

65. Дўл ўз тошини бинафшага урди, бинаф-ша эса бошини кўк рўмол билан боғлади.

66. Чакмок булут ичида бир шуъла кўрсатади, бир қатра сув Ҳизр чашмаси каби руҳбахшдир.

67. Уликни тириштириши учун Тириклик нафаси елга айланди.

68. Қатраси гавҳар сувидан кўпроқ, тупро-ғи жаннат гулидан покиза.

69. Кўнгли бу Ирамни таовоф қилишда беҳол бўлиб, ақлу хуши учди, тили лол котди.

70. Бу равзанинг ҳар тарафига бокиб, бир фаройибни минг қарра зиёда кўрди.

71. Унинг кўзлари ҳар қанча томошаталаб бўлса, таажжуби узра яна таажжуб ортди.

72. Фикрати қалаванинг учини тополмай қолди, хайрат устига хайрати авжга чиқди.

73. Ақлнинг ишини ғам жунунга айлантир-ди, ваваса хушини забун қилди.

74. Бу гулистонки, у жаҳондир! Балки гул-нинг ичига жаҳон яшириб қўйилган!

75. Бу ўз-ўзидан пайдо бўлиши мумкин эмас, модомики, шундай экан, унинг Деҳқони ким?

76. Хожанинг табиатига бу хайрат улкан тўлқинни, ғавғони солди; хайратнинг ичида бир Овоз унга деди:

77. «Бу бефойда хайрат нимадир? Сента бу хайратдан не фойда бор?»

78. ...Ҳақиқат сирридан баҳраманд бўл ва ботин кўзи билан назар сол!»

79. Бу сўз унинг қулоғига дур каби етгач, у ҳидоят нури билан кўз очди.

80. Сайроки қушлардан қумрино булбулча-ча, балки дарахт япроғидан гулгача...

81. ...барчаси Унинг Қайом сифатини зикр этиб, ҳар бири Унинг шукри билан шукр қилувчи эди!

82. Агар ел ва сув нағма қилаётган бўлса, Сониб бўлган Аллоҳни таниш билан уларнинг ҳар бирида ўзгача сирлар намён!

83. Кўнгли хайрат билан ўтги фарёд чекди, чунки бутун борлиқ зикр ила сўзлапти, у эса хомуш!...

84. Бу хомушлик оҳ тутуни билан димоғига беҳушликни солди.

85. Сокий, жисмига ҳарорат етди, бода су-видан юзимга гулоб ур.

86. То хушимга келай ва сўз айттай! Сўз чамани ичра бир наво кўрғазай!

Дуғат

Азхор – гўзалликлар, гуллар

Ашжор – дарахтлар

Сабаҳа исми **раббикал аъло** – رَبِّكَ الْأَعْلَى

– «Буюк Роббингиз исмини барча нуксондан

пок тутган ҳолда тасбиҳ ўқини!» (Аъло сура-си, 1-оят)

Сабуҳ – тонгда ичиладиган май

Мусалло – жойнамоз

Ож – фил тиши, фил суяги

Обнус – қора тусли, танаси қаттик, хушбўй дарахт

Сандарус – сариқ тусли дарахт

Сарзаниш – маломат, озор, таъна

Зарноғун – кўк тусли

Соқи – дарахт танаси; болдир

Сапидор – оқ терак

Сумансо – суман (ўсимлик номи) каби, гўзал

Мино – шиша, ҳаворанг

Хўд – икки чакка ва иякни ёпиб турадиган темир қалпоқ

Хижил – хижолат

Хайъат – кўриниш

Ариғ – ариқ, анхор

Халхол – оёққа тақиладиган ҳалқа, тақинчоқ

Помол – оёқ остида эзилган

Чех – ...-чи

Шукуфа – гул, чечак, гунча

Ораз – юз, чехра

Хат – лаб устидаги сезилар-сезилмас майда туклар

Афрухта – порлаган, аланталаниб турган

Арак – тер

Афъий – захирали илон

Пайкар – сурат, шакл

Хор – азоб, дард
Доия – истак; чакирик
Минкор – тумшук
Тазарв – тустовук
Ғулу – ҳаддан ташқари кўп
Жўлида – паршон, тарқок
Мў – мўй, соч
Ҳийл – хийлалар
Силсила – ҳалқалар, занжир
Мараз – касаллик
Ариғ – пок
Ярақон – сарик касаллик
Номиа – ҳайвон ва ўсимликнинг ҳар то-
 монлама ўсиш хоссаси
Пайк – хабарчи, элчи
Ринд – майпараст
Муқаммир – киморбоз
Тос – тоғора
Қаъбатгайн – кимор, нард тошлари
Жайб – чўнтак, этак
Хурда – майда олтин бўлаклари
Жола – – дўл
Ёғлиғ – – рўмол, даструмол
Дарахш – чакмоқ, ялтираш, порлаш
Амвот – ўлим
Иҳе – ҳаёт
Анфос – нафаслар
Фирих – ортик, зиёда
Назих – покиза
Тавф – кўза суриш, тавоф

Бутъажаб – таажжубланарли, энг кизик
Сарришта – калаванинг учи
Яъс – ғам
Ниҳод – табиат, таъбъ
Хуруш – тўлқин, ғавғо
Суруш – овоз
Баҳравар – қалб кўзи, ботиний кўз
Фохта – сайроқи куш
Сонитъ – гўзал ва бетакрор шаклда ёратув-
 чи, Аллоҳнинг исму сифати
Буҳор – туғун
Тооб – ҳарорат

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

(Шарҳ)

Набиймиз, ҳабибимиз, оламлар сарвари Мухаммад мустафо Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва салламга кирк ёшларида ваҳий келди. Ҳиро ғорида Жаброил алайҳиссалом Аллоҳнинг илк каломини етказдилар. Мухаммад соллalloҳу алайҳи ва саллам кўрқиб кетдилар. Ўйларига келдилар ва Ҳалича розиulloҳу анҳо онамизга: «Мени ўраб кўйинг! Мени ўраб кўйинг!» – дедилар...

Ибн Аббос розиulloҳу анҳумонинг айтишларича, пайғамбаримиз Мухаммад соллalloҳу алайҳи ва саллам ўз ҳаяжонларини босиш учун ўраниб ётиб олдилар. Шунда Жаброил алайҳиссалом яна келдилар ва Музаммил сурасининг илк оятлари нозил бўлди:

يَا أَيُّهَا الْمَرْءُ
كُنْ
أَنْتَ الْإِنْفِيلُ

Маъно таржимаси:

«Эй ўраниб олган зот! Тунлари ўрнингдан тур – кечанинг бир қисмини ибодатда ўтказ, бир қисмида истироҳат эг!» (1 – 2-оятлар)

«Музаммил» сўзи лугатга кўра, «ўраниб олган одам» маъносини билдиради.

Музаммил сураси 20 оятдан иборат. Ўн тўққиз ояти Маккада тушган. Йигирманчи ойти эса Мадина шаҳрида нозил бўлган. Оятлар сиёқига кўра, Аллоҳ таоло ўз Расулини, соллalloҳу алайҳи ва саллам, кўллаб-қувватлайди, унга кунларни, тунларни қандай тақсимлашни ўргатади, Аллоҳга ибодат қилиш йўл-йўриқларини беради, Аллоҳнинг динига кофир бўлганларга азоб ваъда қилади.

Алишер Навоӣ «Хайрат ул-абро» достонидаги иккинчи хайрат бобида кўнглининг мулк – Ер олаmidан дунё осмонига – коинотга қилган саёҳати ҳақида ҳикоя қилган. Бобнинг сарлавҳасида эса юқорида тарихи ва мазмунидан гап бошлаганимиз Музаммил сурасидаги 8-оятни келтирган. Шоир айнан Музаммил сурасини танлагани нафақат кўнглининг саёҳатларини тушунишда, балки «Хайрат ул-абро» достони, умуман, «Хамса»нинг тўлиқ концепцияси, ғовий йўналиши, мақсад-муддаоси, шоирнинг маслағу эътиқоди ҳақида аниқ, равшан, қатъий хулосани беради.

Кўнгли мулк оламинини кўрди. Замон ва макон жиҳатдан олиб қарасак, горизонти ва вертикал ўлчамлари бениҳоя кенг, ҳатто, ўлчамсиз, ҳажмсиз – яъни инсон ақлига сиғмайдиган – худудларда воқеалар содир бўлмоқда.

Алишер Навоий одам ақлини, қалбини, руҳини – умуман, Инсоннинг ўрнини Илоҳий олам сарҳадлари ичида тасвирламоқда. Адабий тафаккур мезонлари билан қараганда бу юксалиқдир. Ақл ожиз, руҳ – кўнгли забот этишга қодир бўлган юксалик ҳақида сўз бормоқда.

Муҳаммад солаллоҳу алайҳи ва саламта ваҳий келиши – Илоҳият ва инсоният ўртасида алоқа тикланганига далолат эди. Алишер Навоий одамзод тарихида бу улғу ҳодиса жараёнида тушган Музаммил сурасидан 8-оятни асос қилиш билан, аслида, инсон кўнгли қандай бўлиши лозимлигини ёки инсон кўнглининг асл ўрни, макони қаер эканлигини, инсон кўнгли қаерга қараб талпиниши зарурлигини айтмоқда.

Шоир кўнглини иккинчи хайрат бобида ҳуמוюнбол куш деб атайди. Коинотни малакут олами – Аллоҳнинг ҳукми бевосита нозил бўладиган олам ўлароқ кўрсатади. Кўнгли куш каби парвоз этди. Бу оламдаги ҳар бир қават фалакка чикди, кўнди, назар солди. Уларнинг ҳаммаси Музаммилдаги 8-оят ҳукми билан мутаҳаррик эканини кўрди:

وَأَذْكُرُ اسْمَ رَبِّكَ وَبَقِلَ إِلَيْهِ بَسِيلًا^۸

Мабно таржимаси:

«Роббингнинг исмини бутун оламлардан
узилган ҳолда зикр эт ва унга бутун вужу-
динг билан юзлан!»

Мазкур бобни Алишер Навоий раҳматул-

лоҳи алайҳ воқеа рўй бераётган вақтни тас-
вирлаш билан бошлайди. Биринчи хайрат
воқеалари тонг вақти бошланган бўлиб, кун
бўйи давом этди. Кўнгли мулк оламини ке-
зиб, у жойининг гўзаллигидан эмас, билғас,
жами мавжудотларнинг Ҳақ зикри билан
машғул эканлигини кўрди, ўзининг хомуш-
лигини англагач, хайрати зиёда бўлди ва
хушидан кетди. Кўнглининг беҳушлиги бир
тун ва бир кун давом этди. Ниҳоят, кейинги
куннинг оқшомида кўнгли уйғонади – хуши-
га келади.

Турк сўзининг бир маъноси «шўх», «гўзал»
демақдир. Ҳўтан шаҳри қадим турклар ўлка-
си бўлиб, Мовароуннаҳр ва Ҳуросонга нисба-
тан Шарқда жойлашган. Шунинг учун куёшга
нисбатан «Ҳўтан турки», яъни «Ҳўтан гўзали»,
«Чин лувъбати» – «Чин кўғирчоғи» каби таш-
биҳлар қўлланган.

Алишер Навоий кундуз ниҳоя топиб, оқ-
шом бошлангани ҳақида сўзларкан, ўша лаҳ-
заларнинг сувратини чизади:

1) Ҳўтан гўзали бўлган офтоб ўзининг зебо
жамолини ёқди, оқшомда эсадиган насим ша-
моли эса бутун оламга мушк – қора хушбўй-
ликни сепди;

2) насим буткул хушбўйдан иборат бўлиб,
нафас урган эди, бўтақўз – кундузнинг саҳфа-
си ёпилиб қолди;

3) жаҳон гулнинг ниҳоли каби оппоқ гуллари (кундузни) тўқди – фалак боғчасида насларин – юлдузлар очилди;

4) Чин кўғирчоғи бўлган куёш юзини ёпиб, қора сочларини ёқди;

5) бутун оламни бу қадар ёқимли хид қоплагани боис тунда само кезадиган юлдузларнинг димоғи қуриб қолди ва кўзларидан уйқуларни қочиб, чарқаладилар;

6) тун кўршапалак каби бўлиб, елкаларига қанотларини йиғиб ўтирган эди, у ўрнидан кўзгалди ва парларини ёзиб, фалакка учди, ой эса унинг учун доира чала бошлади;

7) кўк ўтлоқзорга ўхшайди, унинг атрофи эса мовий доира ва юлдузлар билан ўралган.

Ана шу ҳолда кўнтил осмонга боқиб, яна ақли шошди. Чарх – тақдир найрангбоз бўлиб, ҳар нафас уни довлдиратиб, турли найранглар кўрсата бошлади. У найрангбоз учун бутун бошли осмон чодир, ўйнатадиган кумушбадан кўғирчоқлари эса юлдузлар. Қаҳқашон – Сомон йўли эса кўкка сайр этиш учун узун йўлак. Кўнтил шу йўлақдан юриб, осмонга сайр қилишни хоҳлади. Само бир боғ каби ҳар юлдузини гулдек зийнатлаб, куёшнинг рашкини келтириб турган палла эди. Кўнтил бу тўзаллик қаршисида бир оху наво тортиди ва фалакка сайр учун кўтарилди. У бу сирларнинг ҳам маъносига етиши шарт эди.

Ушбу нуктагача ўрганиб, шуни қисқа хулоса қилиш мумкинки, Алишер Навоий кўнгилини

Ер устида тасвирлапти, воқеалар тунда юз беряпти. Кўнтил ўзи турган маконни ўзгартирди – у кўкка йўл олди. Бироқ у қандай қилиб учди?

Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ кўнгилини «Тойири қудсий» – «Пок қуш» деб атайдди. Унинг танаси Ерда қолади, ўзи фалакнинг юлдузидек фалаклар узра чиқди. Кўнгилининг тупроқдан яралган танасидан Рухи ажралган бўлиб, Рух ўз хоссасига кўра тортиш қучларидан қолибдир. У моддий олам қоидаларига бўйсунмайди.

Кўнтил учиб бораркан, йўлида бир равза – тўзал боғча, ҳовли намоён бўлди. Бу **биринчи осмон** эди. Биринчи осмоннинг ўзи уммон, маркази олам эди. Яъни олам – инсоният яшайдиган макон биринчи осмоннинг қок юрагидадир, Ер ой фалагининг худудига қиради. Биринчи осмонда ҳалқа шаклидаги, юришлари олий хиромли, ўзи думалоқ лаган мисоли юлдузлар анжуманида машъалдек бўлган бир пайкар ўтирар эди. У пайкарнинг исми – Ойдир. Ой бечоралар қулбаси учун чирок, қиёфаси – доирамонанд, савти ҳам, тасбиҳи ҳам Аллоҳнинг зикри билан банд. Балки унинг жисми улкан тил мисоли муттасил Ҳакнинг мактовини айтаётган эди. Кўнтил Ойнинг ҳолатини томоша қилиб бўлгач, кейинги боғчага ўтди – бу **иккинчи қат осмон** эди. У ерда кумуш каби оппоқ бир бут сокин. Алишер Навоий бутпарастлар ўз бутларини

кумушдан ва қимматбаҳо хомашёдан гўзал шакллар билан ясашларига, бутлар шаклан чирой ва гўзаллиқни намоён этишини назарда тутиб, хушсурат инсонни ё бирор яратикни тасвирламоқчи бўлса, бут ё санам каби гўзал дея таърифлайди. Мазкур қават осмондаги посбон ҳам шундай малоҳат соҳиби – унинг қоши афсун қилади, кўзи танноз, иш-ваю нози жонни олади. Соҳлари ҳалқа-ҳалқа бўлиб, юзига тушган, соч ўзининг қора ранги билан ой каби юзига зирх тортган, гўё. У ўзига ўзи ошқик, наво қилиб, ўзига ўзи май куйиб ичади. Унинг ранги йитиqliк қувватида ол, лекин ёнида бир қария ҳамдам. У қария шу қадар озғин эдики, суякларигина эмас, танасининг ичидаги қон томирлари ҳам бўртиб чиққан. Фусунли куйлари билан қон сўрадиган мутриб унинг томирларига ўз оҳанги билан игналар санчади, лекин ичида қон қолмагани учун томирларнинг ўзи ҳам нола қилади. У гўзал посбон шу томирлар билан бирга жўровоз бўлиб, Аллоҳга тинимсиз шукр қилади.

Кўнгил унинг ҳолатини томоша қилиб, кейинги – **учинчи фалакка** қадам босади. Бу фалак бир хужра эди, гўё. Унда сўзлаш санъати соҳиби бўлган нодир зот ўтирибди. Унинг исми Муншо (Мунший)дир, унинг хатлари ришта, иншои эса риштага қадалган дур каби бетакрор. Унинг табиати мум каби юмшоқ, ўзи эса барча узуклардан зийнатли – узук

(нигин)дан мурод фалакдаги барча сайёралардир. Унинг табиати ҳалим экани шундаки, ҳар қандай зарф – косага куйилса, унинг рангига қиради. У тинимсиз ёзар экан, қоғозлари сира қораймайди, чунки у Илоҳ учун мактов ёзпти, бу мактовлар эса қоғозни ҳам қорайтирмайди, табиий. Чунки Аллоҳнинг мактови фақат нурга бошлайди. Бу вазифада масъул посбоннинг исми Зухрадир, яъни Венера.

Кўнгилни йўлда яна бир гулшан – **тўртинчи фалак** кутиб турган эди. Бу фалак соҳиби паридек гўзал, фалак бир кутича бўлса, шу кутича ичидаги бебаҳо дур эди у. Фалакда ундан кўра нурли бирор сайёра йўқ. Қиёфаси эса ойнадек тиник. Унинг кўзгусидан ой жиго олган, чунки бу посбоннинг исми Куёш, Куёшнинг нури эса Ойнинг юзини ёритади, табиий. Унинг нурлари худди қанотлар каби, Куёш фалакда фаришталар сингари қанот қоқиб учади, у тириклик манбаи, кўриниши ҳам ҳаёт суви қайнаб чиқаётган булоқни эслатади, ривоятларга кўра, ҳаёт сувининг булоғи зулматда жойлашган, тун Куёш учун ана шундай зулмат вазифасини ўтайди. Куёш булоқ бўлса, унинг ҳар бир нури шу булоқдан оқиб чиқаётган ариқдир. Йўқ, ундай эмас, балки бу нурлар тил, ҳар бир тил эса Аллоҳнинг исминини зикр этади, Аллоҳга ҳамд ва мактов йўллайди.

Кўнгил бу осмон соҳиби билан танишиб, **бешинчи** самога ўтди. Бешинчи само уруш

майдонига ўхшайди. У ерда Тахмтан – Баҳром (Марс) сайёраси кон тўқиш билан машғул. Қаҳрининг олови осмонга ўрларкан, ундан чиққан тутунлар – ғазаб, ҳар бир учқуни эса юз йил учадиган думли юлдуз сингари. Унинг хунари – жумла оламга қаҳр кўрсатиш, ўзининг аччиғи боис у бошдан оёқ заҳарга айланган. Кўлидаги коса одамларнинг бошидан ясалган, ичаётгани май эмас, кон. Камонидан учган ўқ юлдузларни нишонга олади. Қиличи эса ойни кесади. Ажойиби шуки, унинг ҳар бир тиги – ханжару қиличлари, найзаю пайконлари тилдир, бу тилларнинг ягона иши оламлар Роббисига мақтов айтиб, уни зикр қилишдан иборат.

Кўнгил Тахмтаннинг ишларига разм солди, Аллоҳта йўллаётган мақтовларини тинглади ва **олтинчи фалакка** кўтарилди. Олтинчи кўк бир ажойиб, сокин маскан экан. Унда юзларидан нур ёғилган бир зот бор. Қиёфаси фаришталарникидек. Кийимлари ипак каби. Елкасига ташлаб олган матони ридо ёки тайласон деб аташ мумкин, олти зинали минбарда ўтиради, зуҳд шукуҳи чехрасидан ёғилади. У ўз юзини тунлари очади, чунки унинг исми Муштарий (Юпитер), уни Ер юзидаги одам тунда кўриши мумкин. Нур ва сафо мулкларини унга берилган, чунки нукул Аллоҳта ҳамд, сано ўқийди. Шунинг учун жамоли абадий давлату, ўзи ягона ақл каби бахтиёр.

Муштарийнинг шукуҳли масканидан сўнг коп-кора юзли ва ўта секин ҳаракат қиладиган бир зотнинг маконига ўтган Кўнгил бу жой оташпарастлар ибодатхонаси – дайрга ўхшашини билди. Унинг исми Зуҳал (Сатурн) бўлиб, жуда секин ҳаракат қилар, ишларини сабр устига курган эди. Бу **еттинчи қават осмони** бўлиб, Зуҳалнинг қора пешонаси машаққат кунига, чўлок оёғи эса айрилиқ кунига ўхшайди. У шиддат билан югураётган самоларни кузатади, бироқ ўзи оғирқарвон. Ҳеч шошмайди. У етти қават осмоннинг устини – еттинчи фалак томини тавофгоҳга айлантирган. Юз йилда бир бу жойни тавоф қилиб қўяди. Кўлида – тасбиҳ, ҳамиша Ҳайй (Тирик) ва ҳар ишга Қодир бўлган Зот Аллоҳнинг зикри билан машғул. Зуҳалнинг кўлидаги тасбиҳдан мурод – уни ўраб турган ҳалқаидир.

Кўнгил етти қават фалакнинг ҳаммаси билан танишгач, **саккизинчи осмонга** ҳам дуч келди. Бу осмон чўқкилар устига курилган қалъалардан иборат. Шу қадар юксаки, «Буруж» сурасидаги «Зотил буруж» (Буружга қасам) ояти айнан у ҳақда бўлса, не ажаб! Қалъалар остига қазилган хандакнинг туби кўринмайди, деворлар устида ўн иккита буруж – туйнуқлар бор, лекин дарвоза йўқ. Бу туйнуқлар деворнинг танасидаги очиқ жароҳатни эслатади, ичига боқсанг, ажиб хоналар бор. У хужраларда жилва кўрсатиб ўтирган зотларни кў-

риш мумкин. Улар тинимсиз сайр этадилар, лекин сайрлари ўн икки мақом – ўн икки макондан ташқарида бўлмайди. Бу ўн икки юлдуз бурж бўлиб, уларнинг номлари куйидагичадир: *Далв, Ҳут, Ҳамал, Савр, Жавзо, Саратон, Асад, Сунбула, Мезон, Акраб, Қавс, Жадӣ. Кўнгли буржлари айланиб, уларнинг барчаси Қарими Мутол – Олий Саховат соҳиби Аллоҳнинг зикру ҳамди билан бандлигига зувох бўлиди.*

Кўнгли бу фалақадан ҳам юқориға чиқди, **тўққизинчи қават осмон** эди бу. Коинотнинг сўнгги чегараси бўлиб, у ер бутхона сингари мухташам эди. Бутларнинг барчаси нурга чулганган, оппоқ бўлиб, ўзларини ясаган бутгарга – Яратувчисига муттасил сажда қилар эдилар. Уларнинг бу саждаси бутпарастнинг бутта сажда қилишини ёдга солади. Алишер Навоий раҳматуллоҳи алайҳ тўққизинчи қат осмонда Арш жойлашган деб ҳисоблайди, Аршни эса мухташам бутхона тамсили билан тақдим қилади. У ерда Аллоҳга сажда қилиш, Уни улугʻлаш билан машғул фаришталарни бут деб атайдди. Мазкур истиоралар биз учун нотаниш ва тушунарсиз туюлади, аслида, шоир одамлар сиғинадиган бутлар ҳам аслида Аллоҳнинг ихтиёридаги бир нарсая эканлигини тушултиришти, шунингдек, бутнинг нафси, ҳиссиёти бўлмаслигини, у қаерга кўйилса, ўша ерда қимирламай туриши, ўз ясовчисини синдирса ҳам, бирор жойини ўзгар-

тирса ҳам, итоат билан тураверишини, исён этмаслигини назарда тутиб, фаришталар ҳам шу даражада Аллоҳга итоатли эканлигини маълум қилипти. Бутларнинг жони йўқ, улар гуноҳга қодир эмас, бировга озор бермайди, фаришталарнинг жони бор, лекин улар нафсоний хоҳишлардан ва гуноҳлардан мутлақо холи зотладир.

Кўнгли тўққиз қават осмоннинг чегарасига борди, кўрган ғаройиботларига ибрат кўзи билан бокиб, англадикки, барча яратиклар Аллоҳга сажда қилипти, Аллоҳни зикр қилипти, Аллоҳни улугʻлапти. Бу Аллоҳни таниш – маърифатуллоҳга шохид бўлиш эди. Кўнгли ўз ҳолига боқди ва ўзининг гунг эканлигини, ғарбат чангалида қолганини тушунди.

Кўнглининг саёҳатини томоша қилган ва у билан маънан фалакларни кезган муаллиф Соқийга – барчага ҳаёт берувчи, иймон нафас этгувчи Аллоҳга юзланиб, жисми нафас олишга ҳам заиф бўлганини айтади, иймон майи тўла турган жомга оғиз кўя олмаслигини маълум қилиб, пахта билан оғзига томизини сўрайди.

Коинотни кезиш, ҳар бир қават осмонда бўлиш Кўнгли учун улкан маърифат эшиқларини очди, етти қат осмонни макон қилган Ой, Аторуд, Зухра, Куёш, Миррих, Муштарий ва Зухал, саккизинчи қават фалақдаги юлдуз буржлари, тўққизинчи осмондаги Арш – бар-

часи бир хилда Аллоҳга итоат қилиб, Унинг зикри, ҳамди билан машғуллигини англаш кўнглини маърифатга етаклади.

Кўнги малакут олами Музаммил сурасидаги 8-оят амрини адо этаётганларини кўрди:

وَأَذْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ وَيَتْلُ مَا أَنزَلَ

Маъно таржимаси:

«Роббингнинг исмини бутун оламлардан узилган ҳолда зикр эт ва унга бутун вужудинг билан юзлан!»

Ҳайрат инсон фитратидagi заифликни, таслимиятни келтириб чиқаради. Аллоҳнинг азамати ва жалолити қошида одам, шубҳасиз, ҳайратдан қотиб қолади. Кўнги ана шу ҳолатларни бошдан кечириб, фалаклар устига чиқди. У ерда ҳам ҳайрат юкидан кучини йўқотди, учинчи ҳайрат бобида эса у ўзига Ватан излайди.

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ ИККИНЧИ ҲАЙРАТ

(Матн)

Ул ҳуморонбол қушнинг мулк олами гулистони,дин малакут олами шабистонига ҳаво қилиб, ул рафий манозилнинг шамъ ва машоилин за-бона тилидин «Вазкур исма раббика ва табаттаг илайҳи табтило» хукми билла Ҳолиқи аслий зикрига зокир эрканин маълум қилиб, ҳайратдин бир оламдин яна бир оламга борғони ва бу ҳайрат яна ани беҳудлукка солғони

1. Турки Хўтан ёпти чу зебо жамол,
Мушк фишон бўлди насими шамол.
2. Урди нафас нафҳаи анбар насим,
Ёпти варақ сафҳаи абҳар шамим.
3. Тўғти жаҳон гулбунни барги суман,
Очти фалак боғчаси настаран.
4. Лутбати Чин чеҳра ниҳон айлади,
Зулфин очиб мушкфишон айлади.
5. Ройиҳадин айлади бу суда мушк,
Анжуми шабгард димоғини хушк.

6. Ўйлаки, ул юбс чу таъсир этиб,
Чекратибон кўзлари уйку кетиб.
7. Пардаги ўлди этин ичра карак,
Учти очиб пардаларин шабпарак.
8. Бумки, азми фалак ўлди анга,
Доирадин ой дафак ўлди анга.
9. Кўк ўланг атрофида хар гунаварад
Анжум ила доираи ложуварад.
10. Бу кечаким юз тааб ўлди анга,
Бир-биридин бутъажаб ўлди анга,
11. Айлар эди чархи мушавбид шиор
Хар нафасе ўзга тилисм ошкор.
12. Кўк бу мушавбиднинг ўлуб чодари.
Ахтар ўлуб лувъати симинбари
13. Хайъати тулоний ила Каҳкашон,
Чарҳа сайр эттали йўлдин нишон.
14. Дема китоба фалак айвониға,
Раҳрав ўлуб чарх шабистониға –
15. Қилди чу зийнат била боғи сипеҳр,
Ахтарининг хар гулини рашки меҳр.
16. Тойири қудсий ана истаб наво,
Учти доғи ул сори қилди хаво.
17. Қолиби хокий қолибон хок уза,
Чикти фалак ахтари афлок уза.
18. Рух каноти била тойир бўлуб,
Чарх шабистониға сойир бўлуб.
19. Ушбу жинон равзасининг тойири,
Бўлди чу аввалғи чаман сойири.
20. Зоти анинг жавҳаре эрди басит,
Олам анга марказ ўлуб, ул муҳит.
21. Ҳалқа бўлуб жавҳари улвий хиром,
Хотам анга нуқтаи сифлий мақом.
22. Ҳалқа дема, балки мудаввар лаган,
Шамъи анинг машъалаи анжуман.
23. Машъал ўлуб хажр шабистониға,
Шамъи гадо кулбаи вайрониға.
24. Нури бериб кулбаға шамъи фароғ,
Шамъни кўйким, гуҳари шабчароғ.
25. Хайъати гаҳ доира монанд ўлуб,
Савт анга тасбиҳи Ҳудованд ўлуб.

26. Гох бўлб пайкари андоки тил,
Айтур учун Ҳака сано муттасил.

27. Чун яна бир равзани қилди ватан,
Сокин эди бир бути симинбадан.

28. Қоши фусунгар, кўзи танноз ҳам,
Ул бир этиб ишва, бу бир ноз ҳам.

29. Турраси марғуласида юз тирих,
Мушқдин айлаб камар узра зирих.

30. Шоҳид ўзи эрди, навосоз ўзи,
Сокий ўзи, замзама пардоз ўзи.

31. Ранги йиғитлик майидин ол ўлб,
Ҳамдами бир пири куҳансол ўлб.

32. Зоҳир этиб заъф сўнгалар анга,
Ким кўрунуб жисмида рағлар анга.

33. Рағзан ўлб муттриби ҳажжомваш,
Рағлар аро қон йўқидин нолакаш.

34. Ўзи ҳам ул рағлар ила ҳамсадо,
Рағлару рағзан қилибон шукр адо.

35. Чун яна бир хужра сори чекти ранж,
Анда эди нодираи нуқтасанж.

36. Исм ўлб ул хужрада Муншо анга,
Риштада дур хат била иншо анга.

37. Мум киби табъи анинг дилпазир,
Борча нигиндин бўлбон нақшгир.

38. Сул киби ҳар зарфга оханг этиб,
Ўзини ул зарф ила ҳамранг этиб.

39. Хомасидан нома сиёҳ ўлмайин,
Ёзғони жуз ҳамди Илоҳ ўлмайин.

40. Чун яна гулшанни мақом айлади,
Ҳар чамане ичра хиром айлади.

41. Анда ниҳон эрди пари пайкаре,
Дуржи сипеҳр ичра самин тавҳаре.

42. Тавҳари сарчашмаи жондин ёруқ,
Ҳарне йўқ андин ёруқ, андин ёруқ.

43. Хайъати оинаи гетинамо,
Кўзгуси ойнинг топиб андин жило.

44. Чарх уза парвози малойик сифот,
Хатти шиоъий анга ҳар ён қанот.

45. Чашмасини чунки Масиҳо топиб,
Пок дамидин ўлук ихё топиб.

46. Чашма аро оби ҳаёти анинг,
Кеча саводи зулумоти анинг.
47. Пайкаридин зоҳир ўлуб чашмалиғ,
Ҳағти шиойи анга ҳар ён ариғ.
48. Ёўки, бу хат боштин аёк тил бўлуб,
Ҳар тили Ҳақ зикрига қойил бўлуб.
49. Чун яна майдон сори кўргузди хез,
Тахтане тортиб эди тиғи тез.
50. Қаҳри ўти чекса чу дуди ғазаб,
Ҳар шарари юз йил ўлуб зузанаб.
51. Жумлаи оламға иши қаҳр ўлуб,
Ачигидин боштин-аёқ заҳр ўлуб.
52. Тиғ солиб ҳар сори ачигидин,
Қон демаким, заҳр томиб тиғидин,
53. Эл бошининг косасидин жом анга,
Май ерида қон бўлуб ошом анга.
54. Ҳам ўки тийра кеча анжумрабой,
Ҳам қиличи заҳми ўлуб янги ой,
55. Румҳи била ўқлари, бағ тиғи ҳам,
Тиллар ўлуб дегали шукри ниам.
56. Чун яна бир марҳалаға чекти рахт,
Сокин эди саҳнида бир небахт.
57. Ўзи малакваш, кийими ҳулласон,
Ҳоҳ ридо бил ани, гар тайласон.
58. Минбари шаш поя ўза ўлтуруб,
Зухд шукҳи юзидин билтуруб.
59. Чехрани очмоқ кеча одат анга,
Машъал ўлуб нури саодат анга.
60. Давлати сармад киби фаррухжамол,
Ақли муҷаррад киби фархундафол.
61. Кишвар анга нуру сафо хиттаси,
Анши этиб ҳамду сано хутбаси.
62. Чун яна бир дайр сори қилди сайр,
Кўрдики, бир хинду эрур пири дайр.
63. Ҳар ишида сабр таманний анга,
Сабр киби ишда таанний анга.
64. Тийражабин ўйлаки, меҳнат кунни,
Лангхиром ўйлаки, фуқат кунни.
65. Дайри сабуқравға нигаҳбон бўлуб,
Лек батийсайру гаронжон бўлуб.

66. Томини бу дайрнинг айлаб матоф,
Қарн ўтувон айлаб ани бир тавоф.

67. Илгидаким субҳани айлаб мудир,
Тилни қилиб зокири Хаййи Қадир,

68. Чун яна бир қуллага айлаб қарор,
Тоғиб анинг даврини маҳкам ҳисор.

69. Буржиға бу егги фалақдин уруж,
Балки анинг бообида «Зотил буруж».

70. Хандақининг умқиға андоза йўқ,
Буржи ўн икки, анга дарвоза йўқ.

71. Равзана ҳар буржи аро ғурфае,
Жилвагар ул ғурфа аро турфае.

72. Турфа буқим, сайр қилиб бардавом,
Сайрлари лек ўн икки мақом.

73. Ҳол тили бирла мақол айлабон,
Ҳамди Карими мутаол айлабон.

74. Чун боридин юққори урди алам,
Юққориғи поғға кўйди кадам.

75. Кўрди ўшул хиттани бутхонае,
Ҳар буттининг хайъати дурдонае.

76. Анда не раҳбон эди, не барҳаман,
Лек бори бутлар эди сиймтан.

77. Ҳар бутти буттарға парастишда маст,
Ўйлаки, бут саждасида бутпараст.

78. Мунча ғаройибғаки, қилди гузар,
Айлади ибрат кўзи бирла назар.

79. Борчасида зикру сужуд англади,
Матрифатуллоҳға шухуд англади.

80. Юзланиб ўз ҳолида ғайрат анга,
Бирга минг ўлди яна хайрат анга,

81. Ким бори зокир эди, ул гунгу лол,
Борчаси мажмуъву, ул ошуфта ҳол.

82. Қилди яна хайрати беҳад ани
Хуш заволи била беҳуд ани.

83. Соқий, эрур жисмим анингдек заиф
Ким, нафасим чиққали эмас ҳариф.

84. Жомға худ мен кўя олмон оғиз,
Пахта била оғзима они томиз.

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

ИККИНЧИ ҲАЙРАТ

(Насрий баён)

У бахтиёр иқболли кушнинг мулк олами
гулистонидан фаришталар олами шабис-
тонига ҳаво қилиб, у юксак манзилларнинг
шам ва машъалаларининг тили «Вазкур
исма раббика ва табаттағ илайҳи табтiglio»
хўкми билан Аслий Холиқнинг зикри билан
зокир эканини билиб, ҳайратдан бир олам-
дан яна бошқа бир оламга боргани ва бу
ҳайрат уни яна ўзсизликка солгани

1. Хўтан Турки гўзал жамолини ёпди, на-
сим шамоли эса мушк сочди.
2. Хушбўй насим хушбўй нафаси билан
пуфлади, бўтакўз хидли саҳифанинг варағи-
ни ёпти.
3. Жаҳон гулбўни суман гулларининг оп-
поқ баргларини тўқди, фалак боғчаси наста-
рин гулларини очди.
4. Чин кўғирчоғи чехрасини яшириб, зул-
фини очиб, атрофни мушк билан тўлдирди.
5. Бу тўйиб, майдаланган мушк хиди тунда
кезиб юрувчи юлдузлар димоғини қуритди.

6. Бу қуруқлик тавсир қилиб, уйку кетиб
кўзлари киртайиб қолди.

7. Елкаси ичиди бир неча қаватли пардаси
бўлган кўршапалак пардаларини очиб учди.

8. Азм эттач, фалак унинг манзилига айла-
ниб, доира шаклидаги ой унинг учун доира
чалувчи бўлди.

9. Унинг атрофидаги кўк ўтлоқ турли юл-
дузлар ва мовий доирадир.

10. Бу кеча унинг учун юзлаб изтироблар
етди, оламдаги ҳар бир яратик ғаройибдан
ғаройиб эди.

11. Чарх найрангбозликни шиор қилиб, ҳар
нафасда хилма-хил тилсимлар кўрсатар эди.

12. Осмон бу найрангбознинг чодирини бўл-
ди, юлдузлар эса унинг оқ баданли кўғирчоқ-
ларидир.

13. Узунчоқ кўриниши билан Каҳкашон ос-
монга сайр этадиган йўлдан нишон беради.

14. Бўни фалак айвонидаги ёзув дема, чарх
шабистонида йўловчи бўлиб...

15. ...осмон боғи зийнат билан ҳар юлдузи-
нинг гулини куёшнинг рашкени келтирувчи
қилди.

16. Қудсий куш наво истади ва яна у томон-
га ҳаволанди.

17. Унинг тупроқдан бўлган танаси Ер узра
қолди ва фалак юлдузи фалаклар узра чиқди.

18. Рухининг қаноти билан у куш бўлди,
чархнинг шабистонига сайр этгучи бўлди.

19. Ушбу жаннатларнинг куши биринчи чаманинг кезувчиси бўлди.

20. Унинг зоти кенг бир жавҳар бўлиб, олам унинг маркази, у эса мисли уммондир.

21. Унинг жавҳари халқа бўлиб, олий қадам босувчи эди, куйи мақом нуктаси унинг учун хотам эди.

22. Уни халқа дема, балки у думалок бир латандир, унинг шами эса анжуманни ёритувчи машъаладир.

23. У хажр шабистонидати машъала, гадоларнинг вайрона кулбасига шамдир.

24. Бу фароғат шами кулбага нур берди, шамни куйи, у тунни ёритувчи тавҳардир.

25. Унинг киёфаси доирага ўхшайди, овози эса фақат Худовандни макташ учун янграйди.

26. Гоҳо унинг бутун вужудни тил бўлиб, Ҳаққа тўхтамасдан сано ўқийди.

27. У ана бир ховлини ватан қилдики, унда бир кумушбаданли бут сокин эди.

28. Унинг қоши фусунгари, кўзи танноз бўлиб, қоши ишва, кўзи ноз билан банд.

29. Ёйилган сочининг кокилларида юзлаб халқалар бор, мушк билан камар юзини зирхлаб ёпган.

30. Ёзал маҳбуба ўзи эди, наво этгучи ошиқ ҳам ўзи! Сокий ҳам ўзи эди, овозини ёзал қилиб куйлаган ҳам ўзи.

31. Унинг ранги йигитлик майдан ол бўлса-да, ҳамдами бир қари чол эди.

32. Чолнинг суяклари унинг хасталигини, заифлигини зоҳир қилиб, жисмидаги қон томирлари ҳам кўриниб туради.

33. Қон олувчидек мутриб томирларга игна уради, лекин ичида қон йўқлигидан томирлар нола чекади.

34. Ўзи ҳам томирлар билан жўровоз бўлиб, томирлар ва қон олувчи биргаликда шуқур адо қилар эди.

35. У эса ана бир хужра томон қадам қўйди, унда латофатли сўзлайдиган бир нодира бор эди.

36. Унга «Мушый» исми берилган, унинг учун риштадаги дур хат билан иншо бўлди.

37. Унинг таъби мум қаби юмшоқ, у барча узуклардан кўра нақшли, ёзалроқдир.

38. Сув қаби ҳар косага қуйилиб, ўзи ҳам у косанинг рангига қиради.

39. Унинг қаламидан номалар қораймайди, чунки у Илоҳ ҳамдидан бошқа бирор сўз ёзмайди.

40. У ана бир гулшанни мақом қилди ва бу гулшан ичидаги ҳар бир чаманга қиради.

41. Чаман ичида бир пари пайқар яширган бўлиб, у фалак қутичаси ичидаги бебаҳо тавҳардир.

42. У жон сарчашмасининг тавҳаридан ҳам нурли эдики, ҳатто энг порлоқ нарсадан кўра у ёруғроқ!

43. Унинг киёфаси мовий кўзгу сингари, ойнинг кўзгуси ундан жило топади.

44. Осмондаги парвози фаришталарнинг учишларига ўхшайди, нурга тўлган мўйларининг учун ҳар томондаги қанотлардир.

45. У ўз чашмасини Масихо деб топади ва унинг пок нафасидан ўликлар тирилади.

46. Бу чашма ичида – унинг оби ҳаёти, кечанинг қоронғулиги унинг зулматидир.

47. Унинг вужуди чашмани эслатади, нузли мўйлари ҳар томондаги ариқлар каби.

48. Йўқ, бу мўйлар бошдан оёғигача тиллардир, ҳар бир тил Ҳақнинг зикри билан машғул.

49. У яна бир майдон томон сакради, бу майдонда Таҳмтан ўтқири тигини сермайди.

50. У ўз қаҳрининг ўтини кўрсатса, ғазоби тутунга айланади; бу ўтнинг ҳар учқуни юз йил ўчадиган думли юлдуз, гўё.

51. Унинг иши жумла оламга қаҳр кўрсатиш бўлиб, ўзининг аччиғи сабабли бошдан-оёқ заҳарга тўлган.

52. Аччиқ қилиб ҳар томонга тиф соларкан, унинг қиличидан қон эмас, заҳар томади.

53. Одамларнинг бошидан ўзи учун жом ясаб олган, май ичиш керак бўлган жойда у қон ичади.

54. Ўқлари тунда юлдузларни тўқади, қиличи эса янги ойнинг заҳмидир.

55. Ханжарлари, ўқлари, балки тиглари ҳаммаси ўзига ато этилган неъматларнинг шукрини айтadиган тилдир.

56. Кўнгил қуши яна бир манзилга кўчиб ўтди, бу саҳнда бир саодатманд зот сокин эди.

57. Унинг ўзи малакларга ўхшайди, кийимлари ипак сингари; у кийган либосни хоҳ ридо деб бил, хоҳ тайласон.

58. Олти зина устидаги минбарда у ўтиради, зухдининг салобати унинг юзидан уфурди.

59. Кечалари юзини очиш унинг учун одат, саодат нури унинг учун машъалдир.

60. У абадий давлат каби нурызли, ягона ақл сингари бахтиёр.

61. Нур ва сафо шаҳри унинг учун мулк қилиб берилган, унинг хутбаси эса факат ҳамду санодан иборат.

62. У яна бир дайрга сайр қилди, кўрдикки, бир хинду бу дайрнинг пиридир.

63. Ҳар ишда у сабрни истайди, сабр каби ҳар ишда оҳиста ҳаракат қилади.

64. Унинг қора пешонаси машаққат кунини эслатади, оксоқланиб юриши айрилиқ кунни каби.

65. У тез югурадиган флакнинг қоровули, лекин юриши суст, ўзи оғиртабиатдир.

66. У бу дайрнинг томинни тавоф этиладиган жой қилиб, бир марта тавоф қилиши учун эса юз йил ўтади.

67. Кўлида доимо тасбиҳ ушлаган кўйи тили Хаййи Қодир бўлган Зотнинг зикри билан банд.

68. У яна бир чўққига учиб бориб, қарор тутди ва унинг атрофи мустаҳкам деворлар билан қуршалганини кўрди.

69. Бу чўккининг буржлари етти фалакдан баландроқ, балки «Зотил буруж» оғти у ҳақдадир.

70. Бу қалъа хандақларининг туби ўлчовсиз, ўн икки буржи бор, лекин дарвозаси йўқ.

71. Ҳар буржидаги туйнуклар бир ҳужрадир, у ҳужралар ичиди бир тўзал жилаварлар бор.

72. Ажойиб шук, бу ўн икки жилавар тўтовсиз сайр қиладилар, лекин сайрлари шу ўн икки мақомдан чиқмайди.

73. Уларнинг ҳаммаси ҳол тили билан сўзлаб, Олий бўлган ал-Карийм Зотнинг ҳамдини айтади.

74. У ҳаммасидан ҳам юқориға байроқ қадади – энг юксак поёга қадам босди.

75. У ердаги масканни бир бутхона ўлароқ кўрди; бутхона бутларининг кўриниши эса дур каби.

76. У ерда на раҳбон, барҳаманлар йўқ! Лекин барча бутлар кумушбадан эди.

77. Бутпараст бутта сажда қилишдан маст бўлганидек, ҳар бир бут ўзларини ясаган бутларга сифинишдан мастдирлар.

78. Кўнғил бунча ғаройботларга таширф этгач, барчасига ибрат кўзи билан назар солди.

79. Барчасида зикр ва саждани англади ва Аллоҳни танимоққа шоҳид бўлди.

80. Унинг холида бир ғайрат уйғонди ва бир хайрати минг бўлди.

81. Уларнинг барчаси зикр қилувчи эдию, у тунг ва дол эди, барчаси жамланган, у эса ёлғиз ва ошфтахол эди.

82. Чеқсиз хайрати унинг хушига завод етказди ва у ўзидан кетди.

83. Соқий, менинг жисмим унингдек заифки, нафасим чиқмоғи учун ҳам у дўстлик қилолмас.

84. Ўзим жомга оғзимни кўя олмайман, ҳеч йўқса, пахта билан оғзимга томиз.

Дуғат

Шабистон – тун

Малакут – фаришталар

Маошил – машъаллар

Нафҳа – хушбўй ҳиднинг тарқалиши

Абҳар – бўтакўз наргис

Шамим – хид

Дуъбат – кўғирчоқ

Шабгард – тун қоровули, тунда айланиб юрувчи

Хушк – курук

Юбс – курук

Чекрамук – киртаймоқ

Эгин – елка; бўйин

Карак – марта, қарра

Шабпарак – кўршапалак

Бум – манзил

Дафак – ноғора, доирачи

Ўланг – ўт-ўлан

Ўнавард – ҳар хил, турли хил

Мушъбид – найрангбоз

Чодар – чодир

Симинбари – оқбадан, хушрӯй

Ҳайъат – кўриниш

Тулоний – узунчоқ, узунасита

Басит – кенг, ёйиқ

Муҳит – денгиз, океан

Улвий – юқори

Сифлий – куйи, тубан

Мудаввар – доирасимон

Савт – овоз

Турра – кокил, ўрилган соч

Марғула – соч ўримлари, жангалак соч

Гирих – тугун

Зирих – зирх, совут

Кухансол – эски

Раг – томир

Рагзан – томирга игна уриб, қон олиш; тор чекиб, чолғу чалувчи

Ҳажжомваш – томирдан қон олувчи табибдек

Нуктасанж – латофатли сўзлаш

Муншо – ёзувчи, иншо қилувчи

Зарф – коса, идиш

Шии – нурлар, шўьлалар

Ҳез – кўзғалмоқ, интилмоқ, сакрамоқ, сап-чиммоқ

Таҳмтан – Баҳром (Марс) сайёраси номи

Шарар – учкун

Зузанаб – думли юлдуз

Анжумрабой – тортувчи, элтувчи

Ниам – неъматлар

Рахт – юклар, нарсалар

Некбахт – хурсанд

Хулласон – ипакка, хуллага ўхшаш

Тайласон – бошга, бўйинга солиб, орқага

ташлаб кўйиладиган мато,

ридо

Шаш – олти

Сармад – абадий

Муҷаррад – ягона, якка

Фархундафол – бахтли, бахтиёр

Хитта – шаҳар

Анши – иншо, ёзмок

Таманний – истақ, хоҳиш

Таний – оҳисталик

Ҷабин – манглай, пешона

Ланг – чўлоқ, оксок

Сабуқрав – тез юрувчи, тез ҳаракатланув-

чи, суръатли

Батий – секин, суст

Сайф – қилич; ёз

Гаронжон – оғиртабиат, имиллаб ҳаракат

қилувчи, вазминлик

Матоф – тавоб этиладиган ер

Қарн – юз йил

Субҳа – тасбиҳ

Умқ – чуқур, туб

Равзан – туйнук

Ғурфа – хужра, хона

Мутаол – олий, юксак

Раҳбон – бутпарастларнинг бошлиғи

Барҳаман – брахман, бутпараст

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

УЧИНЧИ ХАЙРАТ

(Шарҳ)

Алишер Навоӣ биринчи хайрат бобида Кўнглининг йўқлик тунидан борлик тулиситонига келгани хақида ёзиб, уни «Хожа» деб атайдди. Иккинчи хайрат бобида эса Кўнглининг тўққиз кават фалаклар бўйлаб кезгани тасвирларида эса у «Хумоюнбол куш», «Тойири кудсий» номини беради. Кўнгли Ер юзи ва фалакларда сайр қилиб ўтгани учун учинчи хайрат бобида шoir унга «ошфтахол мусофир» таърифини беради. Кўнгли фалаклардан тушиб келиб, бадан шахристониға қадам кўяди. У инсон танасининг ҳар бир бўриғига боради, айланади, танишади ва Аллоҳнинг буюк мўъжизасига гувоҳ бўлади. Инсон танасидаги қалбга – юракка бориб ўрнашади, вужуднинг султонига айланади. Кўнгли қай бир тана аъзосига назар солмасин уларнинг барчаси ўз Яратувчиси – Мутлақ Қодир зотни зикр қилаётганини кўради. Улар Бақара сура-сининг 152-оятда келган Илоҳий Ваъда:

فَاذْكُرُونِي أَنِّي

«Мени зикр этинг, сизни зикр этурман!»

мазмунига кўра ўз Роббисини эслар эдилар. Мазкур воқеалар тонгда бошланади. Шoir ўз услубига содиқ равишда вақт тасвири билан сўзни очади. Бу ҳолат учун бир неча таш-бихларни келтиради:

1) куёш ўз байроғини кўтариб чиқди ва Машрикка қадаб кўйдди. Унинг байроғи хил-пираб, бутун жаҳонни ёритди ва Офтоб ўз байроғи кўринган ҳамма жойнинг подшоҳига айланди;

2) куёш осмон тулпорига минди ва уфқлар томонга отини ўйнатиб, сакратиб чиқди, кўтарилиб ҳамма ёқни забот этмагунча тинмади ва бутун оламни ҳароратга тўлдирди.

Хожа – Кўнгли бу фурсатда хайрат майдан маст бўлиб, мастлик уйқусининг кўлида эди. Куёш кун бўйи оламни айланиб, Мағриб томонга етиб борди, ҳарорати у жойларни ҳам қизитди, шу онда Кўнгли бу қайноқдан сесканди, димоғига хуш кирди. Кўнглининг ҳоли бу онда қандай эди? Алишер Навоӣ шундай тасвирлайди: «У беҳад аччиқ майдан маст эди ва куёшнинг жазирама олови билан маст малади. Гоҳ Ерда, гоҳ фалакда юриши унинг учун ғурбат эди, бу ғурбат ўти ҳам алантласа-да, қамаймади, шунинг учун Кўнглининг хаёлига бир ватан топиш хаёли келди».

Албатта, Кўнглини маст қилган «асру ачит май» – хайрат эди. У Ер уқдаги барча мав-

жудотлар Аллохни зикр қилиб, Унга ҳамд ва мактов юбораётганию ўзининг ғафлатидан хайратга тушиб қолди. Бу хайрат уни маст қилди, у бу хайрат ичида хушдан кетди. Ер юзини томоша қилиб, қонот четарасига қадар бориб келгач, у ҳам ўз ўрнини истади, зотан ҳар бир яратик ўз масканида Роббиси зикри билан машғул.

Шу ҳолда кетаркан, Аллохнинг изни билан унинг қаршисида ажойиб бир шаҳар намоён бўлди. У қандай шаҳар эди? Бу шаҳар – инсоннинг баданидир.

1) бу шаҳардаги ажойиботларнинг чеки қўринмайди, турфа ғаройботларига санок йўқ; 2) уни Сунъ Илғи – Санъат Қўли балчиқдан ҳамир қилиб қорган ва лутф – юмшоқлик билан уни беҳад гўзал қиёфали айлаган;

3) бу шаҳар икки устун ўзра ўрнатилган – одам танасини икки оёғи қўтариб туради;

4) шаҳар шундай тартибланганки, у тўрт жавоҳирдан таркиб тошган. Бу тўрт жавоҳирнинг иккиси баландда юради: шамол (хаво) ҳамда олов; иккиси эса қуйида: туپроқ ва сув. Сув оловга, туپроқ хавога қарши, умуман, бири иккинчисини инкор қилади. Лекин улар бирикиб, ғаройиб адолатни – мўътадилликни барпо қилган – инсон танаси айнан мана шу зиддиятли тўрт унсурдан ташкил тошган. Бу шаҳарда масжид, бозор, маҳаллар, кўчалар, бўстонлар, харобалар бор – инсон танасидаги аъзолар

мазкур айтилган маконларнинг вазифасини бажаради. Сўнг тўрт унсурнинг ўзига хос васфи келган: а) бу шаҳарнинг **ўти** бор – олови бор, бу ўт худди Мусо алайҳиссаломни дарахт шохида ўзига чорлаган олов қабидир; б) бу шаҳарнинг **ели** – Йўсо алайҳиссаломнинг нафаси сингари ҳаётбахш; в) суви шу қадар майинки, жаннатнинг зилोलита ўхшайди; г) тупроғи эса гулдек хушбўй, ундан ёқимли ис таралади;

5) бу шаҳарнинг пойтахтида бир тахттоҳ мавжуд бўлиб, у бўлажақ подшоҳ учун ҳозирлаб қўйилган, тахтнинг хусусияти шуки, ким унга келса, у барча иқлимни кўриб ўтириши мумкин; у тахтда ўтирган соғлом бўлса, шаҳар элининг барчаси соғлом, атар бемор бўлса, барча бемордир – ифодалардан маълумки, гап қалб – юрак ҳақида бормоқда;

6) шаҳарнинг юқори қисмида Санъаткор Меъмор юмалоқ шаклда бир қаср бунёд этган – унинг кўриниши ақли энг майда зарраларнинг моҳиятига етадиган доноларни ҳайрон, унинг тарҳи Чин наққошларини дол қилади; қаср ўзра олий асосли бир гўмбаз бор, у юксаклиги билан осмон гўмбази билан бўйлашади; бу гўмбаз ичида нимаики бўлса, фалак гўмбазига ҳам шу рақам қилинган – бу тасвирлар инсон бошининг таърифи бўлиб, Алишер Навоий унинг азиялигини тушунтирмоқда;

7) қасрнинг бир эшиги бор – бу эшикдан дур ва гавҳарлар сочилади, бу эшикнинг лаъдан

иккита дарвозаси бўлиб, у ҳар тарафдан соф ва ок дурлардан кунгуралар бор; эшикдан кирилса, унинг фарши – тўшамаси ёқутдан, дурлар эса уни қуршаб туради – мазкур васф оғиз, тиш ва тил ҳақида бўлиб, таърифлар бошни қаср сифатида кўрсатиш билан мантиқан боғланган;

8) ейиладиган ва ичиладиган ҳар не бу эшикдан киради; ундан кейинги йўл бўйлаб бу неъматлар саҳар ва шомда шаҳар одамларининг насибасига айланади; уларнинг ортиқчаси учун икки йўл бор – катта ва кичик хожат йўли;

9) қасрнинг эшиги тепасида икки бодгир – бурун туйнуклари бор; бодгир – шамол кириб-чиқадиган йўлдир; унинг кўриниши дилни хушнуд қилувчи, у қасрга оро бериб туради; бодгирдан насим кириб чиқади; бурун ичидаги сув (манка) устидан олинадиган нафас худди сув бўйлаб эсадиган шамол кабидир, у шохнинг боғига ҳам бориб, унинг базмига шодлик бахш этади; шохдан мурод – юракдир, олинган нафас юракка етиб боради ва қон айланишини тартибга солади;

10) бу шаҳар шохининг ҳикмат соҳиби бўлган бир вазири бор, у шу қадар оқилки, фикратини қаерга қаратса, мавҳум нуқтани ҳам юз қисмга бўла олади; вазирнинг фикрлари амрларни бажаришдан хурсанд, раъйи эса мушкул бўлган туғунларни ечишга уста; бу вазир юқоридаги қасрда макон тутган – кўриниб ту-

рибдики, Алишер Навоӣ вазир дея Ақлни назарда тутмоқда, Ақл инсон бошининг ичида (миада) жойлашганига ишора қилиб, макони юқори қасрнинг ичида деб тушунтирмоқда;

11) қасрда бешта супа бор, бу супалар устига чиққан ҳар томонни томоша қилса бўлади; бу супаларни бир-биридан уста ва моҳир қордон – тадбир эгалари эгаллаган; улар ўзлари соҳиб бўлган хунарда тенгсиздирлар; хўш, улар ким? **Биринчиси** – кўриш қувватидир (босира). Кўриш кўз билан юзага чиқади. **Иккинчиси** – эшитиш қобилиятидир (сома), бу вазифани қулоқ адо қилади. **Учинчиси** – таъм билишдир (ломиса). Бу ишни тил бажаради. Тилнинг ўзи баъзан ўлим найзасига айланса ҳам, ҳаёт бағишласа ҳам, у таъм ажратишга масъул. **Тўртинчиси** – ҳид сезишдир (зоика). Бурун хоҳ қуруқ, хоҳ намчил бўлсин, ҳидларни қабул қилади. **Бешинчиси** – сезишдир (шомма). Иссиқ ва совуқни ҳис этмоқдир. Бу хусусият баданнинг ҳар нуқтасига берилган;

12) қасрнинг ичида бир даҳлиз бор, унинг майдонида беш омонатдор – ишончли ходимлар турадилар. Юқорида зикр этилган беш ҳис «жавоҳирлар»ни йиғадилар: кўз тасвиқларни, қулоқ товушларни, тил таъмини, бурун ҳидни, тана турли сезгиларни тўплаб, ушбу беш амин (омонатдор) **биринчисига** беради. У хазинабон каби. Сўнг ушбу бойликлар **иккинчи** хазинабонга ўтказилади. Иккинчи хазинабон

Ҳаёлдир. **Учинчиси** ўзига етган ҳамма бойликини сакловчи. Тўплайди, асрайди. **Тўртинчиси** эса мутасаррифдир – учинчи ғазначи бисотидаги бойликини ўз ўрнига сарфлайди. Унинг касби шу. **Бешинчи** амин хотираси пок, фикрати теран нойиб бўлиб, у бу мулкда вазир каби мақомага эга. Унинг вазифаси шуки, иқбол даргоҳига азм қилади, истақлар Каъбасига юзини қўяди ва мамлакатни бошқариб ўтирган адолатли шохга арз этиб, хазиналарни топиради. Шох эса келган барча бойликка назар солади, қабул этиладиган ва рад қилинадиганларини ажратади, сўнг Иззат Ҳазратига – Иззат соҳиби бўлган Зот – Аллоҳга юзланиб, барча тухфаларини ожизлик, хокисорлик билан унинг ихтиёрига топиради.

Алишер Навоий инсон бошининг ичидарўй берадиган ҳолатларни – ташқи ахборотларнинг қай тарика Қалбга – Юракка етиб бориш босқичларини ифодаламакда. Қалб тананинг тахтоҳи, лекин ҳали шох йўқ. Бироқ вазир бор – Ақл. У мияни макон тутган. Шаҳарга кириш ва чиқиш йўллар мавжуд. Беш ҳис ўз вазифасини муттасил бажармоқда. Уларнинг келтирган, тошган-тутгани ҳам беш босқичда бадан мамлакатни подшоҳига етиб боради. Подшоҳ эса уларнинг ичидан сараларини ажратиб, оламлар Роббисига ҳада этади.

Шаҳарнинг йўл бошловчиси улар учун Аллоҳнинг нажоти ва даражаларининг кўтари-

лиши сабабчисидир. Шоир «бадракаи роҳ» – йўлбошчи ҳали бадан мулкида йўқлигига ишора қилиб, мавқе кўтарилиши айнан у сабабли эканига ишора беради.

Қўнғил бу жаҳонни қўриб яна дол қотди. У қўрдики, битта зарранинг ичига бутун бошли жаҳон сиғдириб юборилган. Катранинг ичидарё мавж ураётир. Қўнғил бунинг сиррига етиш учун шу қадар қўп фикр қилдики, фикри наҳангга айланиб, уни ютиб юборди. Ҳайрати денгиздек чайқалдики, Қўнғил бу денгизнинг энг чуқур еридаги балиқ бўлиб қолди, тўё.

Қўнғилнинг фикрати оловдек ёнди. У ўз алангасини қўқларга етказди. Ҳайрат эса уни ҳалок қилди. Қўнғил ўзини билмай қолди. Лекин бу ҳали буткул йўқ бўлиш – Ҳақнинг қошидаги таслимиёт эмасди. Чунки унда «тирикликнинг» – «мен»нинг аломати бўлиб, бу барча ҳақиқатларни англашдан тўсаради. Шунда иккинчи фонийлик содир бўлди: хайратнинг ичидаги чексиз машаққат, оғрик ва изтироб Хожани – Қўнғилни яна фонийлик сари етказди.

Тасаввуфда инсондан фано мақомига етиш талаб қилинади. Фанонинг нима эканлиги маълум бўлган ҳолда бирор инсон фоний бўлдим, мен фанога эришдим дея олмайди. Фонийлик муттасил, тўхтовсиз равишда ўлимга қадар кечадиган жараёндир. Фонийлик ўзини йўқ деб билиб, факат Аллоҳни бор деб эътиқод қилмоқдир. Чунки тасаввуф таълимо-

тига кўра, инсон ўз нафсоний хоҳишларини ўртага қўйиб, Аллоҳнинг амрларини унутиб, нафси истаган йўлдан юрар экан, у ўзини Худо деб даъво қилган ҳисобланади. Шунинг учун у фонийликка талпинади, ўзининг барча хоҳишларини унутиб, фақат Аллоҳнинг амрларини бажариш иштіёқида яшайди. Алишер Навоӣгача бўлган суфийлар инсон фоний бўлади, бас деб ҳисоблаганлар. Лекин кўлимиздаги манбаларда Алишер Навоӣ каби иккинчи марта фоний бўлиш деган жумла ё бу ҳақда бирор ишора топмадик. У ҳолда, шoir иккинчи фано деганда нимани назарда тутган?

Бу саволнинг жавобини «Ҳайрат ул-аб-ро»нинг ўзидан излаш керак деб ҳисоблаймиз. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам мадҳларига аталган бешинчи наътда меърож воқеаси баён қилинган эди. Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам тўққиз қават осмондан ўтиб, Аллоҳ билан роз айтишар эканлар, фонийликка эришган эдилар. Лекин яна қайтиб Ерга тушдилар. Яшадилар. Исломини Ер юзига жорий этдилар. Аллоҳ берган умр поёнига етиб, жонлари узилди ва иккинчи фонийликка – мутлақ боқийликка Аллоҳ ул Зот соллаллоҳу алайҳи ва салламини кўтарди. Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳ барча муслмонлар суннатга эргашган ҳолда худди Набийимиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам сингари, меърожга чиқмаган ҳолда, нафси-

ни тарбиялаб, тирикликларида фонийликка эришмоғи керак деб ҳисоблайди. Бу Аллоҳнинг хузурига борганда боқийликка, Аллоҳнинг раҳматини қозониб, Жамолига мушараф бўлишда аҳамиятли деб билади.

Кўнгил ва унинг уч олам – Ер юзи, фалаклар ва инсон бадани бўйлаб саёҳати, ҳайратларга фарқ бўлиши, ҳар бир оламда барча мавжудотларнинг Аллоҳ зикри билан машғуллигини кўриши, ўзининг ғафлатининг англаши мажозий маънода ҳам талқин қилиниши мумкин. Кўнгил тимсолида Ҳакни англаши ва Унга куллик қилишни қасд этган ҳар бир инсонни тасаввур қилсак, у бутун оламга басорат кўзлари билан қараб, ўзига тегишли хулосаларни чиқармоғи керак. У нафсини синдириб, ғолибликка – Аллоҳнинг хузуридаги мутлақ таслимиятга муваффақ бўлса, бу биринчи фано макоми деб номланади. Лекин инсон буни охи-ратга бормагунча била олмайди. Шунинг учун тинимсиз зикр, тавба ва истиғфорда бўлади.

Кўнгил иккинчи фано макомини ҳосил қилгач, у ўзини бадан салтанати ичида кўради. Унга бу мулк фатҳ этилган бўлиб, тўё жаҳон мулки унга бўйсундириб берилди. Кўнгил атрофга назар солиб, мулк, тахт, шохлик унга тегишли эканлигини англади. Бу «Ким нафсини таниса, батаҳқиқ, Роббисини танибди» мазмунидagi ҳикматнинг исботидир. Бу имом Бухорий даврида яшаб ўтган зоҳид Яхё

ибн Муозга тегишли бўлиб, Ҳаззолий ва Байзовий каби олимлар бунӣ бир ҳикматли сўз ўларок келтиришади. Нафсини унинг кирди-корлари, ёвузликлари билан чуқур таниган инсон Роббиси қошида таслим бўлади.

Бобнинг сўнгги икки байтида Алишер Навоӣ соқийга мурожаат қилиб, хуштаъм май тўла қадах сўрайди. Бир-икки жомни кўтариб, Хожанинг мадҳида қалам суришини – Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий васфи хусусида ёзишини маълум қилади.

«Хайрат ул-абро» достони учун танишиб чиқганимиз уч бобга жо бўлган уч хайрат факат мазкур достоннинг ғоси, мазмуни, йўналишини тушунишда, талқин қилишда асосий қалит вазифасини бажарувчи нукталардан биридир.

«Хайрат ул-абро» инсон кўнглини поклаш, ҳаёт тарзини қай тарика Аллоҳ ризолигини мақсад қилган ҳолда куриш лозимлиги ҳақидаги назарий-фундаментал асар бўлиб, жамият ҳаётида фаол бўлган шахсларнинг маънавий-руҳоний оламига қўйилган талаблар ёҳуд ички олам мувозанатини сақлаш мезонлари акс этган кўлланма сифатида таърифланиши мумкин. «Шундай инсонлар ҳаётда борми? Бу йўлнинг замонадаги раҳнаомлари ким?» – деган саволга Алишер Навоӣ икки шахсни кўрсатиш билан жавоб беради: Баҳоуддин Нақшбанд ва Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий. Бу масалада кейинги бобда сўз юритилади.

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

УЧУНЧИ ХАЙРАТ

(Матн)

Ул ошуфта ҳол мусофирнинг малакут олами шабистонидин бадан мулки шахристонига нузул қилғони ва ул кишвар аҳлининг ҳам «Ҳазкуруни азкуркум» бўйруғи била Қодири Мутлак ёди бирла эрконин билиб, хайрат ўти иштиол этиб, вуҷудди ул ўтдин кул бўлүб, фано елига билкул соврулмок била иккинчи фано макомин ҳосил этиб, андин сўнг Ҳақдин бақойи қомилий этиб, Хожанинг ул мулкда хилофат тахтига қарор тутқони

1. Меҳр чу машрик сори урди алам,
Олди жаҳон мамлакатин яккалам.
2. Тавсани гардунға минар майл этиб,
Чикти уфқ жонибидин секритиб.
3. Чунки бийик бўлғуча қилди шитоб,
Солди ҳарорат била оламға тоб.
4. Хожаки, хайрат майидин маст эди,
Мастлик уйқусига ҳамдаст эди.

5. Солди куёш тоби чу мағзиға жўш,
Сесканибон кирди димоғиға хуш.
6. Асру ачин май била махмур ўлуб,
Балки қизик ўт била махрур ўлуб,
7. Ғурбат ўти ҳар дам ўлуб шуълазан,
Тушти ҳаёлиға ҳавойи ватан.
8. Ёна сафар ранжи қабул айлади,
Манзили азмиға нузул айлади.
9. Чунки жаҳон арсасидин топти баҳр,
Келди анинг олиға бир турфа шаҳр.
10. Ҳар ёни аъжубаға ҳад нопадид,
Турфаи беҳадға адад нопадид.
11. Сунъ илиғи болчингин айлаб ҳамир,
Лутф ила айлаб ани ҳайъатпазир.
12. Икки сутун узра қилиб таъбия,
Анда кўп аъжуба қилиб таъмин
13. Вазъини ул дамки мураттаб қилиб,
Тўрт жавоҳирни мураккаб қилиб.
14. Икки анга гавҳари улвий нажод,
Икки анга жавҳари сифлий ниҳод.

15. Ўйла, таодулки, бўлуб тўрт зид,
Борча тараққуб юзидин муттаҳид.
16. Масжиду бозору маҳаллот анга,
Кўчаву бўстонун харобот анга,
17. Ўтиға Мусо ўти янглиғ зиё,
Ели Масихо дамидек жонфизо.
18. Суйи лағофатда зулоли бихишт,
Турроғи гул, нафҳаси анбар сиришт.
19. Кишварининг қалбида бир тахттоҳ,
Бўлмоқ учун хисрави кишварпаноҳ.
20. Тахтиға ҳар ҳолки, торий бўлуб,
Жумла ақолимида сорий бўлуб,
21. Анда салоҳ ўлса, борида салоҳ,
Бўлмаса солиҳ, бориси бефалоҳ,
22. Авжида бир қасрки, меъмори сунъ,
Айлаб ани муқассам партори сунъ.
23. Вазъида ҳайрон хиради хурдабин,
Дол қилиб тарҳида наққоши Чин.
24. Қаср уза бир гунбади олий асос,
Гунбади гардун била раъсан баратс.

25. Ҳарне ракам гунбади тардун аро,
Борчаси бу гунбади мавзун аро.
26. Қасриға бир турфа эшик очилиб,
Ким дуру гавҳар униндин сочилиб.
27. Бўлӯб ики лавлдин абвооб анга,
Ҳар сори дандона дури нооб анга,
28. Фаршики, ёкут ила марбут ўлӯб,
Дурлари ёкут аро мазбут ўлӯб,
29. Ҳарнеки мавкул ила машруб эрур,
Ким еғали, ичғали марғуб эрур.
30. Шахрга бу йўл била айлаб хиром,
Шахр элининг кути бўлӯб субҳу шом.
31. Фазлалари дафъи учун икки йўл
Жониби асфалдин ўлӯб зоҳир ул.
32. Лавл эшиги узра ики боғтир,
Ҳайъати матбуъу ўзи дилпазир.
33. Ҳам кирибон, ҳам чикиб андин насим,
Тошида гажкорлиги сода сийм.
34. Гунбади рукниға махориж бўлӯб,
Шахр йўлидин йўли хориж бўлӯб,

35. Ушбу мамар бирла насими шамол
Шахр элини айлабон осуда хол.
36. Шох риёзиға ҳам айлаб мурур,
Егкурубон базмиға юз минг сурур.
37. Шохға бир нойиби ҳикмат маоб,
Кишвари атрофида ул комёб.
38. Диккат аро фикри қаёнким кетиб,
Нуқтаи мавҳумни юз қисм этиб.
39. Фикрати ҳар амрда фархундарой,
Ройи бори уқдада мушқилкушой.
40. Шох ани ўз мулкида дастур этиб,
Мулкини ул адл ила маъмур этиб,
41. Юккориғи қаср уза фаррух вазир
Сокину эл амриға фармонпазир.
42. Қасрда беш раҳба муҳайё анга,
Бўлғали ҳар сори тамошо анга.
43. Лек бу беш раҳбада беш кордон,
Бир-биридек ҳар бири бисёрдон.
44. Ҳар бири бир равзада топиб маҳал,
Ўз фанида ҳар бирига йўқ бадал.

45. Бири назар илмини идрок этиб,
Айни сафодин назарин пок этиб.
46. Бирига иш буки, эшиттач самоъ,
Қилғай ани диққат ила истимоъ.
47. Бирига қилмоқ бўлбон таъм дарк,
Нўши ҳаёт ўлсун, агар ниши марг.
48. Бирига ҳар ройиха айлаб асар,
Ҳоҳ кўрук нофау, тар мушки тар.
49. Бирга гулу хор муассир бўлб,
Совуғ, исигдин мутаассир бўлб.
50. Босирау сомнау ломиса,
Зойикау шомма била хомиса.
51. Ҳар неки, оламда бўлар мудраки,
Кимдаки идрок – мунга йўқ шаки.
52. Қасрки, даҳлезии топиб нақши Чин,
Соҳатида сокин ўлуб беш амин,
53. Ҳарнеки, зоҳир бўлбон беш ҳавос,
Ўз иши кунҳида бўлб раҳшунос.
54. Борча жавоҳирни йиғиб келтуруб,
Бурноғи хозин кўлига топшуруб.

55. Андин иккинчига топиб интиқол,
Ким бўлбон хозини онинг ҳаёл.
56. Андин учунчи бўлбон нақдсанж.
Ҳофиз ўлуб ҳарне анга етса ганж.
57. Чун яна бирга бўлбон мунтақил,
Ул мутасарриф бўлбон муттасил.
58. Ҳарне тасарруф кўли онинг етиб,
Борчани дастурға таслим этиб.
59. Забт этибон нойиби равшанзамир,
Нақди мамолиқни нечўкким вазир.
60. Азм этибон дарғаҳи иқболға,
Юз кўнобон Каъбаи омонға.
61. Арз қилиб борчани шох олдида
Долтари мулкпаноҳ олдида.
62. Шах бу хазойинға чу хозир бўлб,
Диққат ила борчаға нозир бўлб.
63. Рад қилибон ҳарнеки мардул эрур,
Ойириб ул тухфаки максул эрур,
64. Ҳазрати иззатқа ниёз айлабон,
Тухфаларин воситасоз айлабон.

65. То етиб ул лахза нидони қабул
Топпибон ул тухфа тариқи вусул.
66. Бадракан роҳи нажоти бўлӯб,
Мужиб рафъи даражоти бўлӯб.
67. Хожаки, кўрди яна мундоқ жаҳон,
Заррада кавн, катрада дарё нихон.
68. Фикр наҳангига яна кут ўлӯб,
Дужжаи хайрат аро мабхут ўлӯб,
69. Фикрат ўти кўкка чекиб дудини,
Хайрати нобуд этибон будини.
70. Чунки бу хайрат аро ранжу ано,
Фони этиб Хожани, балким, фано.
71. Ҳақдин ўлӯб тоза вужуде анга,
Тоза вужуд ичра шуҳуде анга.
72. Шамъи бақо чун ёруғ айлаб кўзин,
Англабон ул салтанат ичра ўзин.
73. Фатҳ ўлӯб мулк ила кишвар анга,
Балки жаҳон мулки мусаххар анга,
74. Мулк ўзиню тахт ўзиню шох ўзи,
Борча ўзи, борчадин огоҳ ўзи.

75. Нафсга чун ориф ўлӯб мў-бамў,
Фойиз ўлӯб «Қад арафа Раббаҳу».
76. Сокий, олиб кел қадаҳи хушгӯвор,
Бирга олиб тортай ани хожавор.
77. То чекибон бир ики-жоми шигарф,
Хожа мадихида сурай неча харф.

ИГИРМАНЧИ БОБ

УЧИНЧИ ҲАЙРАТ

(Насриӣ баён)

У ошуфта ҳол мусофирининг малакут ола-
ми шабистонидин бадан мулки шахрис-
тонига тушгани ва ул юрт аҳлининг ҳам
«Мени зикр қилинглар – сизларни зикр
қилурман!» бўйруғи била Қодири Муғлак
ёди билан банд эканини билиб, ҳайрат ўти
шуълаланиб, вужуди у ўтдин кул бўлуб,
фано елига буткул соврулмақ билан иккин-
чи фано мақомини ҳосил этиб, ундин сўнг
Ҳақдин бақойи қомилиғи етиб, Хожанинг
мулкда хилофат тахтида қарор тутгани

1. Куёш машриққа байроқ қадади ва жаҳон
мамлакатларини забт этди.
2. Гардун аргумоғига миниб, уфқлар тараф-
дан уловини сакратиб чиқди.
3. То осмоннинг тиккасига келгунича ши-
тоб билан ҳаракатланди ва оламни ҳарорат
билан қизитди.
4. Хожа ҳайрат майидан маст бўлиб, маст-
лик уйқусига дўсту ҳамдам эди.
5. Куёшнинг ҳарорати унинг миясини қай-
натди ва сесканиб, димоғига ҳуш қайтди.

6. Беҳад аҷибк майдан у маст бўлиб, қайноқ
оловдан ҳарорати ошиб...

7....ғурбат оловининг ҳар дам шуъласи зиё-
да бўлиб, унинг ҳаёлига ватан орузи тушди.

8. Яна сафар ранжини қабул қилди, азм
қилган манзилига нузул қилди.

9. Шунинг учун жаҳон майдонига юзланди,
унинг қаршисидан ажойиб бир шаҳар чиқди.

10. Ҳар ёнидаги ажойиботларга чегара, бу
турфа беҳадликларга адад кўринмайд.

11. Санъат қўли бу шаҳарнинг лойини ха-
мир қилиб, лутф билан шаклга киритди.

12. Икки устул устига уни ўрнатиб, кўп
ажойиботларнинг жумбоқларини яратди.

13. Ўша дамда шаклини тартиблаб, тўрт жа-
вохидан таркиб топтирди.

14. Бу тўрт жавоҳирнинг икки тавҳари
олийнасаб, икки жавҳари эса куйи табиатли.

15. Бу шундай мутаносибликки, ўзаро қара-
ма-қарши тўрт жавоҳир бирлашган.

16. Бу шаҳарда масжид, бозор, маҳаллалар,
кўча, бўстону боғлар, харобалар бор.

17. Унинг ўтида Мусонинг олови қаби зиё
бор, ели Масих нафасидек жонбахш.

18. Латофат бобида суви – жаннат зилоли;
тупроғи – тул; хушбўй ҳидининг тарқалиши
анбар қаби.

19. Бир подшоҳ бу мулкни келиб бошқари-
ши учун мамлакатнинг марказида бир тахт-
гоҳ ўрнатилган.

20. Бу шаҳар тахтида ҳар қандай ҳол содир бўлса, барча иқлимларга тарқалади.

21. Унда саломатлик бўлса, барча иқлимлар саломат, агар у соғлом бўлмаса, барчаси нажотдан бебаҳра.

22. Бу шаҳарнинг тепасида бир қаср бор, санъат партори уни шундай – юмалоқсимон чизган.

23. Унинг тузилиши энг майда нарсаларни ҳам кўра биладиган ақлни ҳам ҳайрон қолдиради; тарҳи эса Чин наққошони лол этди.

24. Бу қаср устида олий асосли бир гўмбаз бор, у осмон гўмбазии билан бошини баробар кўтарган.

25. Осмон гўмбазига нима ёзилган бўлса, бу гўмбаз ичига ҳам ёзилган.

26. Қасрга бир ажиб эшик очилган, унинг унидан дур ва гавҳарлар сочилади.

27. Бу қаср учун икки лавддан эшиклар бор, бу эшиклар ҳар томондан тоза дурлар билан қуршалган.

28. Қасрнинг ости ёқут билан қопланган, дурлари эса бу ёқут ичига жойланган.

29. Емоқ ва ичмоққа марғуб, ёқимли бўлган неъматлар ейилади, ичилади.

30. Шаҳарга бу йўл билан кирган неки бор, тонгдан окшомгача шаҳар элининг озқасидир.

31. Киргандарнинг ортиқчалари чиқиб кетиши учун куйи тарафдан икки йўл зоҳир.

32. Лавддан бўлган эшикнинг устида икки-та шамол тортар туйнук бор, кўриниши ёқимли, ўзи дилга хуш келувчи.

33. Унга шамол ҳам киради, ҳам чиқади, ташқариси соф қумушдан шакл олган.

34. Бу бодигир гўмбазнинг асосида жойлашган, унинг йўли шаҳар йўлларида ташқарида.

35. Бу сув йўлидан насим шамоли шаҳар аҳолисига осудалик бағишлайди.

36. Бу йўлдан юрган шамол шохнинг боғига ҳам ўтиб, унинг базмига юз минг сурур етказди.

37. Шохга хикмат сўраб мурожаат этилаган бир нойб борки, у бу мамлакат атрофида ўз мақсадига эришган.

38. У қаерга диққат қаратса, мавҳум нуқта-ни юз қисмга бўлиб беради.

39. Ҳар бир амрда унинг фикрати оқил ва раъйи барча туғунларни ечувчи.

40. Шох уни ўз мулкида дастур эласи этган, у эса мулкни адолат билан обод айлайди.

41. Юқори қасрга жойлашган бахтиёр вазир эл амрини бажаришга ҳамиша ҳозир.

42. Қасрда ҳар томонни томоша қилиш учун мўлжалланган бешта супа бор.

43. Бу беш супанинг устида беш қордон бўлиб, уларнинг ҳар бири иккинчисидан ўтадиган даражада билимдон ва оқил.

44. Беш кордоннинг ҳар бири бир тахтни, маконни еталлаган ва ўз ҳунарларини бажаришда бекиёс.

45. Бири назар илми – кўришни идрок қилди, софлик бўлғи билан назарини поклаган.

46. Бирининг иши шуки, у бирор овоз эшитса, диққат билан эшитади.

47. Найзаси ўлим ё ҳаёт келтирса ҳам, бири таъмини идрок қилиш билан машғул.

48. Яна бирига ҳидлар, хоҳ кўрук, хоҳ нам бўлсин, таъсир қилади.

49. Бирита гул ва тикан таъсир этувчи – со-вук ва иссиқдан мутаассир.

50. Кўриш, эшитиш, сезиш, таъм ва ҳид би-лиш билан бу кордонлар жами бештадир.

51. Кимда идрок бўлса, оламдаги ҳар не-нинг англланган бир жиҳати борлигига шубҳа-си йўқ.

52. Қасрнинг Чин нақши билан зийнат-ланган даҳлизиди яна беш нафар моҳир ва ишончли ходим!

53. Атрофда нимаки содир бўлса, юқорида айтилган бешта Ҳис ўз ишларининг устаси ўларок...

54. ...топган жавоҳирларини мазкур даҳлиз-дагиларнинг аввалги хазинабонига тутқазади.

55. Ундан кейин иккинчисига кўчади, у – Хаёлдир.

56. Ундан сўнг учинчиси хазина сақловчи бў-либ, ўзига қандай ганж етса, уни кўриқлайди.

57. Тўпланган хазина яна бирига ўтади, у доимий равишда сарфловчи.

58. У кўлига етган ҳар нени сарфлайди ва барчани битта дастурга таслим қилади.

59. У равшанзамирли нойбдир ва мамла-катни вазир ўларок забот этган.

60. У икбол даргоҳига азм қилади, истак ва умидлар Қаббасига юз кўяди.

61. Барчанинг дардини шох – адолатпеша мулк султони олдида арз қилади.

62. Шох бу хазиналар узра ҳозир бўлиб, кел-тирилган ҳамма нарсатга назар солади.

63. Қабул этилмайдиганларини рад қилади, мақсулга мувофиқ тухфаларни эса айириб...

64. ...иззат ҳузурида ожизлик изҳор этиб, барча тухфаларни ўз таслимиётига восита қилади.

65. Ўша лаҳза қабул нидоси янграйди ва тухфа васл йўлини топади.

66. Йўлбошчи шаҳар аҳлининг нажоти ва юксак даражот сабабчисидир.

67. Шундай қилиб, Хожа шундай жаҳонни кўрдик, олам заррага, дарё катрага жо қи-лингдан эди.

68. Хожа ўз фикрининг наҳангига емак бўл-ди, хайрат денгизининг қарига чўкди.

69. Фикрат оловининг тутунни кўкка етди; хайрати унинг бору будинни нобуд қилди.

70. Бу хайрат ичиди ранж ва машаққат Хо-жани фоний этди, балки фанога айлангирди.

71. Сўнг Ҳақдан унга тоза бир вужуд етди ва бу тоза вужуд ичиди шохидлик унга насиб этди.

72. Бако шами унинг кўзини ёритди, у ўзини бу салтанат ичиди кўрди.

73. Мулк ва юрт унга фатх бўлди, балки жаҳон мулки унга бўйсундирилди.

74. Мулк ҳам, тахт ҳам, шох ҳам ўзи эди. У барча нарса эди, барчадан огоҳ эди.

75. У ўз нафсини бошдан-оёқ билди ва «Нафсини таниган, батаҳқиқ, Роббисини танибди» калимасидан файз олди.

76. Сокий, хуштаъм қадахни олиб кел, хо-жаларча уни сипқорай.

77. Токи бир-икки жомни кўтариб, энди Хожанинг мадҳида бир неча сўз айттай.

Дуғат

Иштиол – шуълаланиш

Билкулл – мутлақо

Жонниб – тараф

Мағз – мия

Махмур – маст

Махрур – хароратланган, иситмалаган

Шуълазан – шуъла сочувчи

Арса – майдон

Аъжуба – ажойибот

Нопадид – кўринмас

Ҳайъатпазир – шаклланувчи, шаклга кивувчи

Таъбия – жойлаштириш, тартибга солиш, сафлаш

Таъмия – тезда тушунилмайдиган қизик нарсалар, жумбоқ

Вазъ – аҳвол, шакл, кўриниш

Мураттаб – тартибланган

Мураккаб – таркиб тошган

Улвий – олий, юқори

Нажод – насл, насаб, келиб чиқиш

Сифлий – куйи

Ниҳод – табъ, табиат

Таодул – тенглик, мутаносиб

Тараккуб – таркиб

Муттаҳид – бирлашиш

Нафҳа – хушбўй хиднинг тарқалиши

Торий – пайдо бўлмоқ; эжмоқ

Сорий – сайр этувчи

Салох – соғлом

Бефалох – нажотсиз

Муқассам – тақсимламоқ

Царгор – циркул

Хурдабин – майда нарса

Равсан – бошга хос, бошлиқларга хос

Равъ – бош, бошлиқ

Мавзун – мувофиқ

Дандона – тиш

Фарш – тушак, ост

Марбут – алоқали

Мазбут – маҳкам, берк, аниқ, ўзлаштирилган, эгалаган

Майкул – емоқ

Машруб – ичмоқ

Марғуб – ёқимли, истаган

Фазла – кераксиз, ортиқча

Асфал – паст, тубан

Бодгир – шомол тортадиган туйнук; бурун

тешиги

Матбуъ – ёкимли

Тош – ташкари

Гачкорлиғ – ганжкорлик

Сода – соф, тоза

Рукн – устун

Махориж – чиқишлар

Мамар – юриб ўтиладиган жой, сув йўли

Риёз – боғ

Мурур – ўтиш

Нойиб – ўринбосар

Маоб – мурожаат этиладиган жой

Комёб – максадга эришган

Фархундарой – доно, оқил

Укда – тутун, банд, читал

Мушкилкушой – мушкулни ечувчи

Фармонназир – бўйрукка бўйсунувчи

Раҳба – сахна, супа

Кордон – билимдон, тажрибали

Бисёрдон – кўп билувчи, билагон

Дарк – идрок, фаҳм

Нўш – ичиш

Марғ – ўлим

Нофа – мушк

Тар – нам

Муассир – таъсир этувчи, ёкимли

Мутаассир – кийин, душвор; таъсир

Босира – кўриш

Сомиа – эшитиш

Домиса – ушлаб кўриш сезгиси

Зойиқа – таъм билиш

Шомма – хидлаш

Хомиса – бешинчи

Мудрак – тушунилган, маълум

Соҳат – майдон

Ҳавос – хислар

Кунх – моҳият, ҳар бир нарсанинг асли

Раҳшунос – йўл танийдиган, билагон

Бурноғи – аввалги

Хозин – хазиначи

Интиқол – кўчмок

Мутасарриф – сарф қилувчи

Мамолик – мамлакат, юрт

Омол – истаклар, умидлар

Додгар – адолатпеша

Бадрақа – йўлбошчи

Мужиб – сабаб, боис; лозим

Рафъ – юксак

Кавн – олам

Дужжа – денгиз қаври

Мабхут – ғурурга берилган; хайрон

Ано – кийинчилик, машаққат

Мусаххар – бўйсундирилган

Мў-бамў – бирма-бир, бошдан-оёқ

Фойиз – файзли, мўл

Хушгувор – хуштаъм, мазали

Хожавор – хўжайиндек

Шитарф – муносиб, келишган; ажойиб

ҲИҶИМА БИРИНЧИ БОБ

(Шарҳ)

Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳ яштан даврда Темурийлар салтанати Исломи динига – ақидада мотуридията, фикҳда ханафията, тариқатда нақшбандията мафкуравий, қонунӣ ва маънавий асос ўларок таъинган. Темурийлар сулоласи улкан мавқе ва қудратга эга бўлган вақтда Давлат ишларига улкан таъсир кўрсатган шахслардан бири Баҳоуддин Нақшбанд (1318 – 1389) таълимоти намоёндаси Ҳожа Ўбайдуллоҳ Аҳрор Валий (1404 – 1490) эди.

«Ҳайрат ул-аброҳ»нинг ҳиҷима биринчи боби дoston мукаддимасининг сўнгги ҳисобланиб, Баҳоуддин Нақшбанд ва Ҳожа Ўбайдуллоҳ Аҳрор Валий мадҳига бағишланган. Муаллиф бу икки буюк шахсининг маънавий ва ижтимоий ҳаётдаги ўрни ҳақида ёзди, уларнинг султонлар – давлат раҳбарларига йўлбошчи бўлганини эътироф этади. Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳ сиёсий арбоб бўлиб, унинг битиклари бир вақтнинг ўзида Темурийлар салтанати тизимидан, тузугидан ҳам хабар беради. Шу маънода тариқатнинг икки йирик раҳнамоси тўғрисидаги унинг мулоҳазалари, эътиромҳои ҳуқуқон сиёсий қарашларнинг ҳам инъикосидир.

Ҳиҷитанимиз боб икки қисмга ажралди: дастлаб Баҳоуддин Нақшбанднинг маънавий

сиймоси тасвирланади. Сарлавҳада Аллоҳ ул зотни Исломи билан неъматлантириб, Исломига хизмат қилувчи ходими қилгани айтилади. Шунингдек, қуфр аҳлининг қўнғлидан қуфр нақшларини ўчиргани тилга олинган.

Боб матнига кўра:

1) Баҳоуддин Нақшбанд Аллоҳнинг марҳамати сазовор бўлган зотлардан биридир. Оламларнинг Нақшоши бўлган Аллоҳ Ер саҳифасини ҳам нақшлар билан зийнатлаш учун бир-биридан мунаққаш варақларни яратди, у нақшларнинг ҳаммаси дилкаш эди, лекин у қаби дилларга нур бахш этувчи нақшни бунёд этмади. Бу ўринда Алишер Навоӣ нақш сўзини истилоҳ даражасига кўтаради, нақш тамсили остида инсониятнинг энг мўътабар вакиллари, Аллоҳга яқин бўлган валийларни назарда тутди. Аллоҳ осмонни нақш қилди, Ер юзиде эса Ўзига яқин бандаларини нақш сингари тўзал айлади. Уларнинг ичиде бир зот бор эди, у бу нақшлар ичиде беназир бўлиб, Оламларнинг Роббиси қўлидаги ҳикмат қалами унингдек бошқа нақшни чизмаган эди;

2) у инсоннинг қўнғлида *жуд нақш* – саховат нақши собит, яъни Аллоҳ унга қарам қўрсатиб, жуда қўп неъматлар берган, раҳматлар кўрсатган. Шунинг учун *бу саҳифада* вужуд нақши йўқ. Алишер Навоӣ Баҳоуддин Нақшбандни *бир саҳифа* деб, унинг қалбига Аллоҳ ато этган саховат, қарам боис вужуд нақши

ғойиб бўлганини айтади. *Вужӯд нақши* – ўзини бор деб билиш, нафсоний истақларни ғолиб қилишдир. Аллоҳ йўлида саховатли бўлган инсон эса ўз вужудини, борлигини, нафсини бу йўлда қурбон қилади, яъни нафс хоҳишларини Аллоҳнинг амрларига итоат эттиради;

3) унинг нақшига Чин нақши ўзини тенг тутта олмайди, чунки Чин нақшида зоҳирий нақш бор, ҳолос, бу инсоннинг ички олами эса иймон нақшидан иборат;

4) у инсон учун оламнинг ўзи нақшинкор бир узук. Олам инсон кўзига доира шаклида кўринади, Алишер Навоий ушбу тасаввурга таяниб, Баҳоуддин Нақшбанд наздида кинот бир узук сингари бўлганини айтмоқда, бу узукнинг нақши, ичидаги жин ва девлар хизматда;

5) ичи нақшга тўлган бу гўмбаз доира бўйлаб шахдам юриб – сазй қилиб, ўзидан қанчалар нақш кўрсатмасин, Баҳоуддин Нақшбанднинг нақши оламида деворга чизилган нақшдай кўринади. Яъни кинотнинг ичидаги юлдузлар, тўзалликлар, сирлар пиру муршидининг нақши – ички олами тўзаллиги қошида қийматсиз ва оддийдир, албатта, бундай нақшлар соҳиби исминини айтганимиз Баҳоуддин Нақшбанддир, ҳалк у зотни шох Нақшбанд деб эъзозлайди;

6) бу инсон бу юксак макомга қандай эришди? Алишер Навоий айтдики, у зот ўз жонига **ранжу ано** – машаққат ва қийинчилик нақшини чекди, яъни ўйди. Нима учун? У нафсига

фано нақшини чизмоқни мақсад қилган эди. Баҳоуддин Нақшбанд бошидан кечирган **ранжу ано**ни қандай тушуномқ керак? Ул зот 1318 йили туғилган, яъни болалиги мўғуллар даврида кечган, 1390 йил вафот қилган – умрининг охири Амир Темур салтанатида ўтди. Устози Мир Шамсиддин Қулол бўлгани ривоят қилинади. Нафс тарбияси билан машғул бўлган Баҳоуддин Нақшбанд ўз егулиги учун экин эккан, матога нақш босган, султонлар қошида улкан эътиборга эга бўлса ҳам, мансабга, мол-дунёга муҳаббат қўймаган. Мақсади – Аллоҳнинг йўлида фано бўлмоқ эди. Нафсни буткул синдириб, Аллоҳнинг хузурида ўзини йўқ деб билмоқдир;

7) шу боис унинг жони фано нақшига макон бўлди, бу нақшдан бошқа барча нақш – нафсоний истақлар, орзулар, дунёга бўлган муҳаббат – ҳаммаси йўқликка кетдики, бу билан у тўё бакога мушарраф бўлди;

8) ул зот ўз масканида ўлтирган кўйи нақш сайрита чиқар эди – Аллоҳнинг зикрига киришар эди, сайроҳи – само бўлиб, кўли куёшнинг устида бўлар эди. Куёш унинг изига пешонасини суриб, кўзини равшанлатар эди;

9) Баҳоуддин Нақшбанд вафот этди – жаннатни макон қилгандир, иншаАллоҳ, унинг йўли бўшаб қолмади: ўринбосари, халифаси бор.

Бу халифа ким эди? Алишер Навоий Баҳоуддин Нақшбанднинг давомчиси ўлароқ Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валийни кўрсатади. Хожа Аҳрор Валий ўз даврида Мовароуннаҳр султон-

ларига жуудий кўрсатган. Алишер Навоий бу ҳақиқатларга бир неча ўринларда урғу беради. Дастлаб унинг фазилатларини келтиради:

1) у бу офоқда ягона, яъни ўз замонасида тенгсиз ва барча комил зотларнинг муршиди, йўлбошчиси;

2) унинг буюклиги шу қадарки, унинг осонасида само тупроқ ўйиб юради, пешонаси билан супуради, бу бежиз эмас, чунки унинг хизматини қилишга шохлар шай;

3) унинг баъзида – зикр ва илм масжлисларида ўзини оқил санайдиган оғоҳлар ўзидан кетади, беҳуд бўлади – нафси синади;

4) унинг хизматини қилган кимки бор, оғоҳликка эришади. Алишер Навоий *оғоҳлик* масаласини тасаввуфнинг тамал тушуначаларидан бири сифатида кўрган, маъноси шуки, дунё ишларига ўралашиб, қалбини ҳаётнинг ғамташвиши қамраб олмаган, балки Ҳақ ёди билан банд бўлиб, охирагги унутмаган инсон чинакам оғоҳдир. Чунки у ўз ҳолини билади, дунёнинг ўткинчи эканини чуқур англайди. Хожа Аҳрор Валийнинг хизматини қилган зотлар оғоҳликка муваффақ бўлади, чунки ҳаётини тақво устига кўрган инсоннинг ёнида бўлганлар илму хикматдан, суҳбат орқали ҳақиқатлардан оғоҳ бўлиб борадилар, гадоларга бу маънолар билан шохлар каби юксак мақом насиб этади;

5) Алишер Навоий Хожа Аҳрор Валийнинг либосларини тасвирлаш орқали асосий ғояни

ёритади: Ирфон Хозини – маърифат хазиначиси бўлган Аллоҳ унинг эгнига юзта либос ёпган. Хожа Аҳрор Валий макру хийла билан либосларини ўзгартирмайди, хазз – кимматбаҳо матодан тикилган кийим ёки палос – ул зотга умуман фарқи йўқ. Бу кимматли ё бу арзон дея ҳаёлига келтирмайди. Либосга эътибор берилганига диққат қаратсак, икки масала назарда тутилгани сезилади: а) Хожа Аҳрор Валий серхашам кийинган, лекин бу унинг либосларга муҳаббатини билдирмайди; б) Алишер Навоий даврида сохта пир муршидлар тарикат аҳлининг либосларидан никоб ўлароқ фойдаланган бўлиши эҳтимол, Алишер Навоий Хожа Аҳрор Валийнинг либосларга эътибор бермаслигини таъкидлаш асносида бу ишнинг моҳиятига ўқувчи диққатини жалб қилмоқда;

6) ул зот хилватни тўша қилмади, балки жамият ичида яшади, чунки кўллаб тарикат аҳли тарки дунё йўлини тутди, лекин Хожа Аҳрор Валий инсонлар ичида яшаб, Аллоҳнинг зикрида бўлиш таълимотини берди;

7) осмон атлас каби, лекин унинг тўни остида астар каби, бу тўннинг иплари муршидлар учун йўлбошчи бўлмоқ масаласида тутадиган ришта, аркандир, замона пирлари Хожа Аҳрор Валийдан сабоқ олиб, унга эргашадилар;

8) ул зот жаҳонни кузатиб туради, султонларга хат ёзса, унинг мактубини бош устига қўядилар. Ёў мактуб тож, унинг ичидиги сўз тождаги

тавҳардир. Чунки Хожа Аҳрор Валий ҳақ сӯзни айтишда шох ва гадони фарқламади – ҳамиша туғри сӯзни сӯйлади, шунинг учун унинг ҳар бир каломии шохлар учун тоҷ каби бўлди;

9) унинг шогирдлари ҳам сулуқда – тариқатда раҳбардирлар, улар ҳам устоз тарбияти билан кўр кўзларга нур бағишловчи бўлиб етишгандлар;

10) Хожа Аҳрорнинг касби тижорат бўлиб, қарвонларида ташилган моллар фано тухфаси эди, уни олгандлар зинҳор зиён кўрмадилар, чунки савдо ҳалоллик ва тақвога қурилган эди, зотан.

Бобнинг сўнгида Алишер Навоӣ Хожа Аҳрор Валий ҳақида дуо йўллайди, жаҳон айвони унинг шарафи билан ҳамиша тўла бўлиши ҳақида тилак билдиради. Унинг иймони ва фақридан файз истади.

Қисқа хулоса қилиш мумкинки, Алишер Навоӣ раҳматуллоҳи алайҳ ёзган «Ҳайрат ул-аброр» достони ҷамиятда фаол бўлган инсонлар учун руҳий тарбия қўлланмаси, назарий йўриқнома ўларок ўз даврининг намоёндалари томонидан тасдиқланиши керак эди. Муқаддима бобда исмлари зикр этилган Баҳоддин Нақшбанд ва Хожа Аҳрор Валийлар таърифи илғари суриляётган ғоянинг асосчидари, амалда кўрсатган шахслар, шунингдек, мақбур фундаментал китобнинг ўзига хос ҳужжати вазифасини ҳам ўтаган дейиш мумкин.

ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

(Матн)

Хожа Баҳоддин Нақшбанд, қуддуса сир-
руҳу мадҳидаким, сунъ наққоши ҳикмат хо-
маси биля рўзгор саҳифасида анинг вужуд
нақшин исломий тарҳ этти ва сурати иршо-
ди биля куфр аҳли кўнгли варақидин хито-
йи ва фаранги нақши кетти ва Хожа Убай-
дуллоҳ салламаҳумуллоҳға ниёз арзикам,
ул ҳазратқа халафи мутлақ, балки халифай
барҳақ дурӯр

1. Хожакӣ, наққоши сипеҳри баланд,
Бўлғали Ер сафҳасиға нақшбанд
2. Айлади авроқ мунаққаш босе,
Нақш рақам айлади дилкаш босе.
3. Леқ анинг нақши киби дилнавоз,
Чеқмади то хомасидур нақш соз.
4. Собит анинг кўнгли аро нақши жул,
Махв ўлуб ул сафҳада нақши вужуд.
5. Нақшиға тенг тутмай ўзин нақши Чин,
Олам ўлуб илтида нақши нигин.

6. Бўйла нигин нақшига фармонбари
Мунча ажаб нақш ила деву пари.
7. Савй ила бу тунбади бисёр нақш,
Ҳар нечаким айлабон изҳор нақш
8. Нақшининг олида намудор уза,
Нақш бўлуб сафҳаи девор уза,
9. Мунча ажаб нақш била аржуманд,
Кимса эмас ғайри Шаҳи Нақшбанд.
10. Жонга чекиб ранжу ано нақшини,
Сизмок учун анда фано нақшини,
11. Жони чу ул нақш макони бўлуб,
Нақшдин ўзга бори фоний бўлуб.
12. Турфа буким, нақшга кўз солмайин,
Жонида жуз нақши бако қолмайин.
13. Кўнгли чекиб маскан аро нақши сайр,
Сайрда йўқ кўнгли аро нақши ғайр.
14. Сайр анга бу токи мунаққаш уза,
Нақши кафи лавҳаи заркаш уза.
15. Чун изининг нақшига суртуб жабин,
Равшан этиб кўз фалаки нақшбин.

16. Равзаи жаннатка чу айлаб хиром,
Ҳоли анинг ўрнида қойим маком.
17. Улки, бу офок ичида тоқ эрур,
Тоқ неким, муршиди офок эрур.
18. Чархи нигун дарғаҳида хокрўб,
Балки жабини била хошокрўб.
19. Юз кўюбон қуллуғига шохлар,
Базмида беҳуд ўлуб огоҳлар,
20. Ҳизматидин ҳар киши огоҳ ўлуб,
Гарчи гадо, маъни ила шох ўлуб.
21. Неча тушуб эғнига, қилсанг қиёс,
Ҳозини ирфон кафидин юз либос.
22. Зарқ ила тағйири либос этмайин,
Тафриқаи хаззу палос этмайин,
23. Сухбагида ҳар неча бешакку райб
Жилва қилиб шохиди равнойи ғайб.
24. Ёшпаи хилват аро тутмай қарор,
Ўзини қилмай яшурун ошкор.
25. Атласи гардун била минг зебу фар
Ўрка тўни остида кўк остар.

26. Лек ўшал тўркаси ҳар тор ила
фақрда юз муршид учун силсила.
27. Мулки жаҳон мазраи деҳкони ул,
Балки жаҳон мулки нитаҳбони ул.
28. Йўлки, мамоликка нитаҳбон ўлуб,
Борча салотин уза султон ўлуб.
29. Рукъалари етса не шах қошиға,
Иш ани кўймоғлиғ ўлуб бошиға.
30. Англаб ани бош уза тожи яқин,
Ҳар сўзи ул тож уза дурри самин.
31. Шаҳға дема, лутф чоғи тожбахш,
Балки гадоларға доғи тожбахш.
32. Ҳақ сўзини элга қилурда адо,
Тенг кўрунуб оллида шоху гадо.
33. Чун чолиниб навбати қадриға кўс,
Шаҳлар ўлуб навбат ила хокбўс.
34. Хотир ўлуб меҳри жаҳонтоб анга,
Авжи шараф анжуми асҳоб анга.
35. Ҳар бири олам элига раҳнамо,
Дема жаҳон аҳлики, аҳли само.
36. Борча сулук аҳлиға раҳбар бўлуб,
Йўл элиға тийра тун ахтар бўлуб.
37. Тийра назарларға бериб нуру тоб,
Ҳар бириси, ўйлаки, нажму шихоб.
38. Гарчи тижорат бўлуб ойинлари,
Бўлмади бир мулкда таскинлари.
39. Юкларида тухфаи нақди фано,
Ҳар бири ул нақддин истаб ғино.
40. Сиймлари борча фано конидин,
Дурлари йўқлук суви Уммонидин.
41. Чун кивуруб ҳар сори рахти нажот,
Банд бўлуб чорсуйи конинот.
42. Олғучи гар ваҳми зийнбуд этиб,
Лек бу савдо чу қилиб суд этиб.
43. Токи жаҳон қасрининг имкони бор,
Устида онинг фалак айвони бор.
44. Кўймасун айвони жаҳонни тихи,
Дабдабаи кўси Убайдуллаҳий.
45. Ҳимматидин бизни ҳам этсун Худой
Фақр йўлида ғани, имонға бой.

ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

(Насрий баён)

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Аллоҳ унинг сирларини покласин, мадҳидаки, Санъат Нақоши ҳикмат қалами билан тақдир саҳифасида унинг вужуди нақшини исломий тарҳ қилди ва унинг иршод сурағи билан куфр аҳлининг кўнгли варағидан хитойи ва фаранги нақшлар кетди; ва Хожа Убайдуллоҳга, Аллоҳ уни саломат қилсин, ниёз арзики, у ҳазратга мутлақ ўринбосар, балки барҳақ бир халифа ҳисобланади

1. Баланд осмоннинг Нақоши бўлган Хожа Ернинг саҳифасига нақшбандлик қилмоқ учун...
2. ...варақларни нақш ила безамоқ учун дилга хуш ёқувчи нақшларни чизди.
3. Лекин бир зотнинг нақшидек дилларга наво бағишловчи нақшни Унинг нақшсоз қалами бошқа чизмади.
4. Унинг кўнглида саховат нақши собит, саҳифасида эса вужуд нақши маҳв!
5. Унинг нақши олдиди Чин нақши ўзини тенг тутта олмас, олам эса кўлида нақшин бир узукдир.
6. Бу узук ажаб нақшлар ва деву парилар итоатда.
7. Кўлдан кўп нақш билан осмон гўмбази ҳар қанча нақшларини изҳор этмасин...

8. ...унинг нақши кўринган чоғ девор саҳифасидаги оддий нақш бўлиб қолади.

9. Бу қадар ажиб нақшлар билан Шох Нақшбанддан бошқа инсон аржуманд – шод бўлмаган.

10. Жонга фано нақшини чизмоқ учун унга ранжу машаққат нақшларини ўйди.

11. Жони фано нақшининг макони бўлди, бу нақшдан ўзга ҳаммаси йўқликка юз тутди.

12. Ажаблანарлиси шuki, бу нақшта у кўз солмади ва жонида бақо нақшидан бошқаси қолмади.

13. Ўз масканидан чиқмаса-да, кўнгли нақш сайрига чиқади, сайр чоғи кўнглида нақшдан бўлак ҳеч нараса йўқ.

14. Унинг сайри мунаққаш бўлган тоқ – само ўзра кечади, кўли заркаш лавҳ – куёш ўзра туради.

15. Изининг нақшига пешонасини суриб, фалакнинг нақшин суврати – куёш ўз кўзини равшан қилади.

16. У сайр этаркан, жаннат ҳовлисида кирди, унинг холи йўқолиб кетмади – сақланиб қолади.

17. Бир инсонки, у уфқлар ичида ягона, ягона не, уфқлар қаби нурли мурушидир.

18. Эгилган осмон унинг даргоҳида тулпроқ ўпади, балки пешонаси билан хашакларни сукуради.

19. Унга қуллик қилиш учун шохлар юзини оёғига қўяди, базмида эса огоҳлар ўзидан кетади.

20. Унинг хизматини қилган ҳар ким огоҳликка етишади, агар у гадо бўлса ҳам, маъно билан шохга айланади.

21. Унинг элгига Ирфон Ҳазиначисининг кўлидан юз либос ташланган.

22. У макр ёриё билан либосини ўзгартирмайди, кимматбаҳо хазз ёки палосни фарқламайди.

23. Унинг суҳбатига қалбиди шак-шубҳа бўлмаган, ғайб раъноларининг шоҳидлари жилва қилади.

24. У хилват гўшасида қарор тутмади, ўзини яширин ҳолда кўрсатмади.

25. Осмон атласи билан минг хил зийнат ва ёруғлик унинг тўрқа тўни остидаги кўк астардир.

26. Лекин ўша тўрқаси ўзидаги юзта ипи билан факр бобида юз мушид учун силсила-уларни тутиб турувчи ҳалқа, занжирдир.

27. У жаҳон мулки экинзоридagi деҳқон, балки жаҳон мулкини кузатиб турувчи нигоҳбондир.

28. Йўқ, ундай эмас, балки дунё мамлакатларига нигоҳбондир, барча султонлар устидан султондир у.

29. Унинг ёзган мактублари қайси шохнинг қошига етиб борса, уларнинг иши бу хатни ўтпиб, бошига кўйиш бўлди.

30. Унинг ҳар мактуби яқин тожи бўлиб, ҳар бир сўзи тождати бебаҳо гавҳардир.

31. Бу мактублар лутф чоғи фақат шохларга тож бахш этади дема, балки у гадоларга тож кийдирадиган хатдир.

32. У Ҳақнинг сўзини элга етказар экан, шох ва гадонни доим тенг кўрди.

33. Унинг шарафи учун шохона ногоралар чалиниб, шохлар унинг остонасини ўтгани набатда турадилар.

34. Жаҳонни мунаввар этган куёш унинг кўнглидир, шараф авжидати юлдузлар унинг суҳбатдошлари.

35. Бу юлдузларнинг ҳар бири олам элита йўлбошчи, жаҳон аҳлига эмас, балки само аҳлига де!

36. Сулуқ аҳлининг ҳаммасига раҳбару, йўл одамларига қоронғу тунда йўл кўрсатувчи юлдузлардир улар.

37. Улар кўр кўзларга нур ва ҳарорат берди – ҳар бир тун ва тонгда порлайдиган нажму шихоб сингари.

38. Гарчи уларнинг одаглари тижорат бўлса-да, бирор мулкни максан тутмадилар.

39. Юклариди фано хазинасидан тухфалар бор, ҳар бир инсон у хазинадан бойлик олишни истайди.

40. Қумушлари фано конидан, дурлари йўқлик сувининг Уммонидан олинган.

41. Ҳар томонга нажот юкларини юбордиларки, коинотнинг тўрт томони тўлиб кетди.

42. Харидорлар зиён кўриш ҳақида ваҳм қилсалар ҳам, бу савдода фақат фойда қиладилар.

43. Токи жаҳон қасри бор экан, устида унинг фалакдан бўлган бир айвони бўлажак.

44. Жаҳон айвонини Убайдуллаҳий ногора овози бўш кўймасин.

45. Худо унинг химматида бизни фақру
иймон билан бой қилсин!

Дуғат

Қуддуса сирруху – Аллоҳ унинг сирларини
поқ этсин!

Салламахумуллоҳ – Аллоҳ уни саломат
қилсин!

Фармонбар – фармонига итоатли

Намудор – кўриниш, кўриниб турган

Сизмоқ – чизмоқ

Хокрўб – тулпроқ ўтувчи

Нигун – эгилган, букик

Зарқ – алдов, макр; мунофиқ; риё

Хазз – ипакли мато

Райб – шубҳа

Шохид – гувоҳ

Фар – нур, ёруғлик

Тўрқа – канопадан тикилган кимматбаҳо
кийим

кийим

Остар – астар

Руқъа – мактуб

Кўс – ноғора

Хокбўс – тулпроқ ўтувчи

Нажм – юлдуз

Шихоб – тонг юлдузи

Рахт – кийим-кечак, безаклар, юклар

Чорсу – тўрт томон

Зиёнбуд – зиён, зарар

Тих – бўш

МУҚАДДИМА ХУЛОСАСИ

«Хайрат ул-аброр» дostonи аслида 20 ма-
колатдан иборат. Ҳар бир мақолат бир мав-
зуга бағишланган. Алишер Навоий қўйилган
муаммонинг моҳияти ва ечимлари ҳақида
назарий-тасаввуфий, илмий-диний қоида-
ларни шеър йўли билан баён этиб, китоб-
хонни амалий яхшиликларга чорлайди. Ил-
гари сурилаган ғояни қўллаб-қувватлаш,
таъсирчанлигини ошириш ва асл мазмунни
кентроқ очиш учун ҳикоят илова қилади.
Мазкур мақолатларни ёзиш мақсади, сабаби,
бу ишни бошлаган салафлар тўғрисида эса
шoir дostonнинг 20 бобдан иборат муқад-
димасида батафсил сўз юритган. Биз қўлин-
гиздаги биринчи китобда ушбу муқаддима
матни, мазмунни ва шарҳи билан қисқача та-
нишиб чиқдик.

Шундай қилиб, «Хайрат ул-аброр» 40 бо-
дан – 40 фаслдан ташкил топган. Дастлабки
қисм – «Басмала» ва унинг васфи ҳамда сўнг-
ги фасл – муножот ва ожизлик изҳорига ба-
ғишланган бооблар эса дoston йўналишини
умумлаштириш вазифасини ўтайди. Бу 2 бо-
бни қўшсак, «Хайрат ул-аброр» жами 42 бобни
ўз ичига олиши мавлуд бўлади.

Биз дostonнинг муқаддимасида қуйидаги
масалаларда тизимли мавлудотга эга бўлдик:

• «Басмала»нинг таърифи, унинг ирфоний таҳлили;

• Аллоҳнинг мадҳи, Унинг қудрати ва жалолияти, қаҳри ва лутфининг ифодаси;

• коинотнинг яралиши билан боғлиқ тасаввурий қарашлар;

• дунё ҳаётининг кечиши, қиёматнинг содир бўлиши ва Махшар кунги ҳисоб-китоб воқеалари;

• Аллоҳнинг қаҳру ғазабидан қўрққан ҳолда Унинг лутфидан, қарамидан ноумид бўлмаслик;

• Расулўллоҳ солаллоҳу алайҳи ва саламнинг инсоният тарихида, балки коинотнинг пайдо бўлишида тутган ўринлари, Аллоҳнинг ҳузуридagi мақомлари;

• ҳамсанавислик, ҳамса ижодкорлари – Ганжавий ва Дехлавий, уларнинг ғоялари, йўналишлари ва услублари;

• Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ўртасидagi юксак руҳоний муносабатлар;

• «Хайрат ул-аброҳ» дostonи ёзилиши тарихи;

• сўзнинг моҳияти, унинг Илоҳий лутф экани, коинот майдонида ва инсоният ҳаётида сўзнинг аҳамияти;

• сўз айтишнинг мақсади, сўз айтишда шоирларнинг мақоми, наср ва назмдаги сўзларнинг даражалари, ўз сўзини ҳимоя қилиш масаласи;

• Султон Ҳусайн васфи, бу васф жараёнида Алишер Навоийнинг султон ва салтанат ҳақида таъомиллари;

• Кўнги ва юракнинг фарқи, соҳибдил – Кўнги ағаларининг сифатлари;

• Кўнгилининг босиб ўтиши лозим бўлган йўллари, Кўнгилининг Аллоҳни таниш йўлидаги машаққатлари ва Кўнгилининг коинотида қандай аҳамият касб этиши;

• Чинакам кўнги соҳиб бўлган буюк шахслар – Баҳоуддин Нақшбанд ва Хожа Аҳроҳ Валилар таърифи, уларнинг ибрати.

Сўзимиз сўнгида шуни таъкидлашни истардики, биз тақдим этган шарҳ, насрий баён ва луғатлар «Хайрат ул-аброҳ» матнидаги барча маъноларни тўғал қамраб олмайди, албатта. Асосий мақсадимиз – дostonни тўқис шарҳлаш ҳам эмас, балки китобхонда бу муғтоз асарни тушуниш кўникмасини уйғотишдан иборатдир.

Шарҳ жараёнида «Хайрат ул-аброҳ»нинг Порсоҳон Шамсиев тайёрлаган илмий-танқидий матнига таяндик. Ўз ўрнида Алишер Навоий асарларининг 20 ва 10 жилдлик нашрларига ҳам қиёс мақсадида муружаат қилдик ҳамда 1910 йили Тошкентда чоп этилган эски ўзбек ёзувидаги «Ҳамса»дан фойдаландик. Шунингдек, Алишер Навоий асарлари учун тайёрланган тўрт жилдлик ҳамда II Шамсиев ва С. Иброҳимовлар тайёрлаган бир жилдлик луғатга муружаат қилдик.

«Ҳайрат ул-аброр» шарҳига бағишланган
иккинчи китоб дostonнинг дастлабки ўн боби
– ўнга мақолатни ўз ичига олиши қутилмоқда,
унда иймон, ислом, султонлар, риёкор сўфий-
лар ва ахли Ҳақ, қарам ва бахилик, адаб, қаноат,
вафо, ишк ва ротстўйлик ҳақидаги тасаввуфий
тамойиллар ёритиб берилган. Бу хислатларни
ҳаётта татбиқ қилиш, улар асосида яшашнинг
йўл-йўриқлари асослаб кўрсатилган.

Ҳурмат билан,
Ақром МАЛИК

Тошкент, 2020 йил, 28 ноябрь

МУНДARIЖA

Навоий ҳикматлари маънавий мадад бўлишини истаб.....	3
Устириш хати	11
Биринчи бооб. Шарҳ	14
Матн	23
Насрий баён	29
Дуғат	33
Иккинчи бооб. Шарҳ	36
Ҳамд	43
Матн	43
Дуғат	52
Учинчи бооб. Шарҳ	54
Матн	61
Насрий баён	66
Дуғат	70
Тўртинчи бооб. Шарҳ	72
Матн	79
Насрий баён	83
Дуғат	86
Бешинчи бооб. Шарҳ	89
Матн	95
Насрий баён	101
Дуғат	106
Олтинчи бооб. Шарҳ	109
Матн	117
Насрий баён	121
Дуғат	124
Еттинчи бооб. Шарҳ	126
Матн	134
Дуғат	139

Саккизинчи 606. Шарҳ	141
Матн	146
Насрий баён	149
Дуғат	152
Тўққизинчи 606. Шарҳ	155
Матн	160
Дуғат	163
Насрий баён	165
Ўнинчи 606. Шарҳ	169
Матн	181
Насрий баён	185
Дуғат	188
Ўн биринчи 606. Шарҳ	191
Матн	204
Насрий баён	210
Дуғат	214
Ўн иккинчи 606. Шарҳ	218
Матн	223
Насрий баён	227
Дуғат	230
Ўн учинчи 606. Шарҳ	232
Матн	245
Насрий баён	252
Дуғат	257
Ўн тўртинчи 606. Шарҳ	259
Матн	269
Насрий баён	276
Дуғат	281
Ўн бешинчи 606. Шарҳ	283
Матн	293
Насрий баён	300
Дуғат	305

Ўн олтинчи 606. Шарҳ	307
Матн	314
Насрий баён	321
Дуғат	326
Ўн еттинчи 606. Шарҳ	329
Матн	344
Насрий баён	349
Дуғат	352
Ўн саккизинчи 606. Шарҳ	353
Матн	367
Насрий баён	376
Дуғат	382
Ўн тўққизинчи 606. Шарҳ	386
Матн	399
Иккинчи хайрат	408
Насрий баён	408
Дуғат	415
Йигирманчи 606. Шарҳ	418
Матн	429
Насрий баён	438
Дуғат	444
Йигирма биринчи 606. Шарҳ	448
Матн	455
Насрий баён	460
Дуғат	464
Муқаддима хулосаси	465

Илмий-оммабон нашр

Алишер Навоий

ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР

Матн, шарҳ, насрий баён, дугат

Биринчи китоб
Мукаддима бооблар

Мухаррир: Одиш Икром

Техник муҳаррир: Дилёра Абдулжалилова
Саҳифаловчи: Ҳабидуллоҳ Шукруллоҳ

Дизайнер: Музаффар Тўхтасинов

Мусаххих: Шоҳруз Муъинзода

Нашриёт лицензия рақами АЛ 247. 02.10.2013.

Босишта руҳшат этилиди 07.02.2021. Бичими 84x108 $\frac{1}{16}$ а.
Оффсет қоғози. «Source Setif Pro» тарнитурасида офсет усулида
босилди. Шартли босма табиғи 29,5. Нашр табиғи 31,5.
Адади 3000 нусха. Буюртма № 13-21

«TAMADDUN» нашриёти. 1000029.

Тошкент шаҳри, Навоий кўчаси, 30-уйи.

Телефон: (71) 244-42-54; e-mail: tamaddun1991@mail.ru

PLG

«Print Line Group» ХК босямахонасида чоп этилиди.
100097, Тошкент ш., Бунёдкор шоҳкўчаси, 44-уйи.
Буюртма № 37